

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Δημόσια Ιστορία

Διπλωματική Εργασία

Μαρτυρικοί τόποι της κατοχικής Θεσσαλονίκης και ιστορική
μνήμη: Πλατεία Ελευθερίας – Στρατόπεδο Παύλου Μελά

Αικατερίνη Χιωτέρη

Επιβλέπων καθηγητής: Γεώργιος Αντωνίου

Κοζάνη, Μάρτιος 2020

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Μαρτυρικοί τόποι της κατοχικής Θεσσαλονίκης και ιστορική
μνήμη: Πλατεία Ελευθερίας – Στρατόπεδο Παύλου Μελά

Αικατερίνη Χιωτέρη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Γεώργιος Αντωνίου

Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας, ΑΠΘ

Συν-Επιβλέποντες Καθηγητές

Πολύμερος Βόγλης

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ελένη Πασχαλούδη

Δρ. Ιστορίας, Σ.Ε.Π. Ε.Α.Π.

Κοζάνη, Μάρτιος 2020

*Αφιερώνω αυτήν την εργασία στη μνήμη του παππού μου Κωνσταντίνου Χιωτέρη,
ομήρου στο ΣΣ Παύλου Μελά, θανόντα στις 13/12/1944 στο ΣΣ Μαουτχάουζεν
(παράρτημα Μελκ-αριθμός κρατουμένου: 64817)*

*Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Γεώργιο Αντωνίου, για την άψογη
συνεργασία, την καθοδήγηση και τη συνεχή ενθάρρυνση.*

*Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω, επίσης, στην οικογένειά μου και στους φίλους στην Κοζάνη
που με στήριζαν όλη αυτήν την περίοδο.*

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εστιάζει σε δύο κατεξοχήν μαρτυρικούς τόπους της κατοχικής Θεσσαλονίκης: την πλατεία Ελευθερίας και το Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Παύλου Μελά. Η πλατεία συνδέεται με την αρχή του τέλους της πολύχρονης παρουσίας της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, την πορεία προς το Ολοκαύτωμα. Το ημερολόγιο έγραφε 11 Ιουλίου 1942, όταν 9000 άρρενες Ελληνοεβραίοι, από 18-45 ετών, κλήθηκαν να παρουσιαστούν για καταγραφή από τις ναζιστικές δυνάμεις. Η έναρξη των φυλετικών μέτρων θα οδηγήσει στον εκτοπισμό και στην εξόντωση του 96% της κοινότητας, η οποία, με την επιστροφή των ελάχιστων επιζώντων, θα διεκδικήσει την πλατεία ως τον μνημονικό τόπο του μαρτυρίου της. Το ΣΣΠΜ συνδέεται με το μαρτυρολόγιο των χιλιάδων συλλήψεων, βασανιστηρίων και εκατοντάδων εκτελέσεων αγωνιστών, που έγιναν από το 1941 ως το 1944, από τις ναζιστικές δυνάμεις και τους Έλληνες συνεργάτες τους. Το στρατόπεδο λειτούργησε σαν μια ανεξάντλητη δεξαμενή αίματος, από την οποία αντλούσαν οι Ναζί τα θύματά τους, ως αντίποινα στις αντιστασιακές ενέργειες. Οι δύσκολες μεταπολεμικές συνθήκες και οι πολιτικές του ελληνικού κράτους όμως θα βυθίσουν στη λήθη το κατοχικό παρελθόν των δύο μνημονικών τόπων και η πόλη της Θεσσαλονίκης θα μετατραπεί σε πόλη της «αμνησίας». Από τη δεκαετία του '90 ωστόσο παρατηρείται μια σημαντική μεταβολή στις πολιτικές μνήμης με αποτέλεσμα την ενίσχυση του διεκδικητικού λόγου, όσον αφορά στους δύο χώρους. Η αλλαγή αυτή θα αναδείξει τη σημασία των δύο τοπόσημων στη συλλογική μνήμη της πόλης αλλά και το σύγχρονο ρόλο τους ως φορείς της ιστορικής γνώσης κυρίως στις νεότερες γενιές. Οι προσπάθειες ένταξης των δύο χώρων στον μνημονικό ιστό της πόλης επιτυγχάνονται μέσω σύγχρονων σχεδίων ανάπλασης, που ωστόσο καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από πολιτικές και κοινωνικές συγκλίσεις αλλά και από ευρύτερους οικονομικούς σχεδιασμούς. Ο βαθμός ανάδειξης της ιστορικής μνήμης στην πόλη της Θεσσαλονίκης εξακολουθεί επομένως να είναι ακόμη υπό διαπραγμάτευση.

Λέξεις – Κλειδιά

Κατοχή, Θεσσαλονίκη, μαρτυρικοί τόποι, Εβραίοι, Αντίποινα, Πλατεία Ελευθερίας, Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Παύλου Μελά

«Locations of martyrdom in the Nazi-occupied Thessaloniki and historical memory: Eleftherias Square -Concentration Camp “Pavlos Melas”»

Aikaterini Chioteri

Abstract

This project is focused on two locations of the German-occupied Thessaloniki essentially marked by martyrdom: Eleftherias Square and the Concentration Camp “Pavlos Melas”. The square is connected to the beginning of the end for the Jewish community's long-lasting presence in the city; the years heading to the Holocaust. The date was 11 July 1942 when 9000 Greek-Jewish men, 18 to 45 years old, were called to be recorded by the Nazi forces. The beginning of the racial segregation measures will conduct to the displacement and termination of 96% of the community's population, which along with the return of very few survivors will claim the square as a memorial location of its torment. The Concentration Camp “Pavlos Melas” is connected to the agony of millions of arrests, torture and the execution of hundreds of resistant fighters, from 1941 to 1944, by the Nazi forces and their Greek partners. The camp operated as a non-drying blood tank, from which the Nazis sourced their victims as a retaliation to the resistance. The challenging post-war situation and the Greek state's policies, eventually, will let the occupational past of the two memorial locations sink into oblivion and the city of Thessaloniki will evolve to be the city of “amnesia”. Nevertheless, an important alteration is being noted since the 1990s according to the memorial policies, resulting in the reinforcement of the assertive speech regarding these two locations. This change will highlight the importance of the two landmarks in the collective memory of the city as well their temporary role as transmitters of historical knowledge, primarily to the next generations. The efforts of integrating these two spaces to the mnemonic network of the city are achieved through modern plans of restructuring, which

are however primarily defined by policies and social convergence as well as broader financial planning. Therefore, the level of rehabilitation of the historical memory in the city of Thessaloniki still remains under negotiation.

Keywords:

Occupation, Thessaloniki, locations of martyrdom, Jewish, Retaliation, Eleftherias Square, Concentration Camp “Pavlos Melas”

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract.....	vi
Περιεχόμενα.....	vii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	ix
Εισαγωγή.....	1
1. Θεωρητικό και Μεθοδολογικό πλαίσιο.....	5
1.1. Συλλογική μνήμη και χώρος.....	5
1.2. Προφορική ιστορία και μαρτυρίες.....	8
1.3. Ερευνητικά ζητήματα, πηγές και μεθοδολογία.....	13
2. Το ιστορικό πλαίσιο.....	15
2.1. Οι δύο μνημονικοί τόποι μέχρι την Κατοχή.....	15
2.1.1. Η πλατεία Ελευθερίας.....	15
2.1.2. Το στρατόπεδο Παύλου Μελά.....	18
2.2. Η Κατοχή στη Θεσσαλονίκη.....	22
2.2.1. Το ΣΣ Παύλου Μελά.....	23
2.3. Η Θεσσαλονίκη και το εβραϊκό ζήτημα.....	26
2.3.1. Η παρουσία των εβραίων στη Θεσσαλονίκη.....	26
2.3.2. Το χρονικό της εκτόπισης.....	29
2.3.3. Το «Μαύρο Σάββατο».....	30
2.3.4. Η επιστροφή.....	34
3. Η εβραϊκή μνήμη και η πλατεία Ελευθερίας.....	35
3.1. Πλατεία Ελευθερίας: Μάρτυρες και μαρτυρίες.....	35
3.2. Το χρονικό της διεκδίκησης.....	41
3.3. Προς την τελική ευθεία: Η ανάπλαση.....	44
3.3.1. Έναρξη εργασιών και μέλλον άδηλο.....	54
4. Ζωή και θάνατος στο ΣΣ Παύλου Μελά.....	57
4.1. Το ημερολόγιο του Λεωνίδα Γιασημακόπουλου.....	57
4.2. Οι εκτελέσει	65
4.2.1. Η εκτέλεση των 101. Τρίτη 6/6/1944.....	70
4.3. Ιστορίες αντίστασης στο ΣΣ Παύλου Μελά.....	71
4.4. Το χρονικό διεκδίκησης.....	72
4.5. Προς την τελική ευθεία: Για ένα Μουσείο Εθνικής Αντίστασης.....	82
5. Συμπεράσματα.....	85
Βιβλιογραφία.....	89
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	89
Δικτυογραφικές αναφορές.....	92
Ντοκιμαντέρ -Εκπομπές-Τηλεοπτικά ρεπορτάζ.....	107
Προκηρύξεις διαγωνισμών-Πρακτικά-Ημερίδες	107

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Α'Π.Π.	Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος
Α.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Β'Π.Π.	Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος
Δ.Ε.Θ.	Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης
Δ.Ε.Σ.	Διεθνής Ερυθρός Σταυρός
Ε.Α.Μ.	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Ε.Ε.	Εθνική Ένωση «Η Ελλάς»
Ε.Λ.Α.Σ.	Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
Ε.Π.Ο.Ν.	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
Ε.Σ.Π.Α.	Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης
Ι.Κ.Θ.	Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης
Κ.Ι.Σ.Ε.	Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας
ΜΠΠΜ	Μητροπολιτικό Πάρκο Παύλου Μελά
ΟΠΛΑ	Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα
Π.Ο.Ε.	Παμποντιακή Ομοσπονδία Ελλάδας
ΣΣΠΜ	Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Παύλου Μελά
Τ.Α.Ι.Π.Ε.Δ	Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου
Τ.Ε.Ε/Τ.Κ.Μ.	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας/Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας
Τ.ΕΘ.Α.	Ταμείο Εθνικής Άμυνας
ΥΠ.ΕΘ.Α.	Υπουργείο Εθνικής Άμυνας
Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.	Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων
G.F.P.	Gehaim Feld Polizei (Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία)
SD	Sicherheitsdients (Ειδική Υπηρεσία Ασφαλείας)

Εισαγωγή

Η κατοχική και η μετακατοχική περίοδος άφησαν στον ελληνικό λαό ανεπούλωτες πληγές που ο απόηχός τους φτάνει μέχρι τις μέρες μας. Η πρόσληψη της δεκαετίας του '40 πέρασε μέσα από το φίλτρο του εμφυλίου πολέμου, ο οποίος και καθόρισε και τη μορφή της μνήμης που το επίσημο κράτος επέβαλε. Οι ηττημένοι του εμφυλίου βάδισαν στο δρόμο της εξορίας, της προσφυγιάς ή της παραίτησης και της ιδιώτευσης. Οι νικητές βάδισαν στο δρόμο της επίσημης λήθης και της αποσιώπησης του κατοχικού και εμφυλιοπολεμικού παρελθόντος τους επιβάλλοντας τη δική τους ιστορία. Στην επίσημη ιστορία τους όλος ο ελληνικός λαός αντιτάχθηκε με μια ψυχή απέναντι στον κατακτητή και αγωνίστηκε μέχρι τέλους. Στη δική τους ιστορία δεν υπήρχαν Έλληνες δωσίλογοι, ταγματασφαλίτες, Χίτες, μαυραγορίτες, «φίλοι» των Ναζί, βασανιστές, που και μετά τον πόλεμο εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην εξουσία, «δικαιωμένοι» στον αγώνα τους. Στη σχολική ιστορία η Θεσσαλονίκη δεν υπήρχε. Δεν υπήρχαν στρατόπεδα συγκέντρωσης, εκτελέσεις κομμουνιστών, εβραίοι που χάθηκαν, Ολοκαύτωμα, μεσεγγυούχοι που άρπαζαν περιουσίες, επίσημες αρχές που παρακολουθούσαν αδιάφορες, ο Δάγκουλας, ο Μέρτεν. Στη Θεσσαλονίκη όμως υπήρχαν τα ονόματα: η αγορά Μοδιάνο, η στοά Καράσσο, το στρατόπεδο Παύλου Μελά. Αλλά τα πιο πολλά ήταν απλά ονόματα, χωρίς την ιστορική μνήμη που τα συνείχε.

Το νήμα αυτής της μνήμης, επιδιώκει να ακολουθήσει αυτή η εργασία, με επίκεντρο την πόλη της Θεσσαλονίκης, εστιάζοντας σε δύο μαρτυρικούς, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τόπους: στην Πλατεία Ελευθερίας και στο Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Παύλου Μελά, έναν ανοιχτό, προσβάσιμο απ' όλους χώρο και έναν περικλειστό, απροσπέλαστο. Ο πρώτος ταυτίστηκε με την αρχή του τέλους της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, την πορεία προς το Ολοκαύτωμα.¹ Ο δεύτερος με το μαρτυρολόγιο των χιλιάδων συλλήψεων, βασανιστηρίων και εκατοντάδων εκτελέσεων αγωνιστών, που έγιναν από το 1941 ως το 1944 από τις ναζιστικές δυνάμεις και τους Έλληνες συνεργάτες τους.

¹ Ολοκαύτωμα, Γενοκτονία, Σοά: Οι τρεις όροι επαναδιαπραγματεύονται από την επιστημονική κοινότητα. Η Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας (2^η έκδοση), Αθήνα 2013, σσ.158-160 προκρίνει τον όρο «Γενοκτονία», καθώς θεωρεί ότι ο όρος «Ολοκαύτωμα» εμπεριέχει τη οικειοθελή θυσία για μεγάλα ιδανικά, που στην περίπτωση αυτή δεν ισχύουν. Ο όρος «Σοά» είναι εβραϊκός και αμετάφραστος και είναι δύσκολο να θεωρηθεί δόκιμος στην ελληνική γλώσσα.

Η πλατεία συνδέεται με την απρόκλητη και βίαιη μεταβολή της πληθυσμιακής σύστασης της πόλης συνεπικουρούμενης από την αμφιλεγόμενη στάση των αρχών της. Με το τέλος του πολέμου η Θεσσαλονίκη θα είναι μια άλλη πόλη. «Πόλη των φαντασμάτων» την ονόμασε ο Mark Mazower,² θέλοντας να περιγράψει την αίσθηση της παρουσίας-απουσίας του εβραϊκού -και όχι μόνο- παρελθόντος της. Εκεί που υπήρχαν οι γειτονιές τους, οι συναγωγές, οι λέσχες, τα μνήματα, τα υλικά ίχνη της ιστορικής διαδρομής τους στην πόλη, τώρα ξεπρόβαλε το πρόσωπο της σύγχρονης Θεσσαλονίκης.³ Η «μητέρα του Ισραήλ» είχε παραχωρήσει τη θέση της στην «συμπρωτεύουσα». Σ' αυτή τη νέα πόλη, η εναπομείνασα εβραϊκή κοινότητα θα διεκδικήσει το μερίδιο που της αναλογεί στην ιστορική διαδρομή της πόλης αλλά και τον μνημονικό εκείνο τόπο, που συνδέθηκε με την τραγωδία της. Για δεκαετίες η πλατεία Ελευθερίας θα γίνει το διακύβευμα της μνήμης της πόλης, που αρνούνταν να αναγνωρίσει το εβραϊκό παρελθόν της. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Γ.Θ. Βαφόπουλου, όταν κλήθηκε το 1962 να γράψει την ιστορία της Θεσσαλονίκης, για τα 50 χρόνια από την απελευθέρωσή της. Ο συγγραφέας ανταποκρίθηκε, μα το κείμενο αφαιρέθηκε από την έκδοση με εντολή της κυβέρνησης.⁴ Όταν η ιστορία εκδόθηκε 30 χρόνια αργότερα, ο Βαφόπουλος αποκάλυψε το παρασκήνιο:

Σε κάποιο σημείο του άρθρου μου είχα την “αφέλεια” να γράψω πως η Θεσσαλονίκη, στα παλιά χρόνια της τουρκοκρατίας, ήταν γνωστή με την προσωνυμία “εβραιούπολις”. Δεν είχε καμιά σημασία πως ο χαρακτηρισμός αυτός αποτελούσε μια ιστορικά βεβαιωμένη αλήθεια[...]. Σημασία είχε τώρα πως η φοβερή λέξη “εβραιούπολις” αποτελούσε ένα θαυμάσιο πρόσχημα, για να θεωρηθεί σαν “προσβολή” του εθνικού χαρακτήρα της σημερινής Θεσσαλονίκης.[...] ⁵

Η άρνηση της αναγνώρισης αυτού του κομματιού στην ιστορία της πόλης θα φτάσει μέχρι και τις μέρες μας. Η διεκδίκηση της πλατείας ως μνημονικού εβραϊκού τόπου, σημασιοδοτημένου από το Μνημείο Ολοκαυτώματος, συνάντησε την άρνηση, την

² Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια, 2006.

³ Για μια τοπογραφία της «παρουσίας- απουσίας» στον ιστότοπο της Ισραηλτικής κοινότητας Θεσσαλονίκης, Jewish Legacy in Thessaloniki Mobile App, «Εβραϊκοί τόποι» (ανακτήθηκε: 20/12/2019). http://thessalonikijewishlegacy.com/sites_EL.html

⁴ Η ιστορία εκδόθηκε τελικά το 1992 για τα 80 χρόνια από την απελευθέρωση, βλ. Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης*, Παρατηρητής, 1992. Για την περιπέτεια της έκδοσης, σσ. 9-25.

⁵ Στο ίδιο, σ.21.

αποσιώπηση, την αδιαφορία και τέλος την πρόταξη των οικονομικών παραμέτρων έναντι της ιστορικής μνήμης. Μόλις την τελευταία δεκαετία έγιναν αποφασιστικά βήματα για την ένταξη της εβραϊκής μνήμης στην ιστορία της πόλης. Το 2012 η Θεσσαλονίκη έλαβε το χαρακτηρισμό «μαρτυρική»⁶ και μια σειρά μνημειοποιήσεων⁷ σε συνδυασμό με τις Ημέρες Μνήμης⁸ έδωσαν την απαραίτητη ώθηση για την αναδίφηση στη σκοτεινή αυτή περίοδο.

Το Στρατόπεδο Συγκέντρωσης Παύλου Μελά συνδέεται με δεκάδες ιστορίες αντίστασης και αγώνα, επικίνδυνες για την κυρίαρχη ιδεολογία του μετεμφυλιακού κράτους. Ήταν ο τόπος που ταυτίστηκε στη συλλογική μνήμη με τη φρίκη του ναζιστικού καθεστώτος, την αगाστή συνεργασία των ελληνικών αρχών ασφαλείας με αυτών της κατοχής, την απροκάλυπτη δράση των δωσίλογων και των χαφιέδων αλλά και την υπόγεια ανοχή των «τίμιων νοικοκυραίων»:

Η Γκεστάπο δούλεψε με τα όργανά της, οι πανάθλιοι “διερμηνείς” έβρισκαν τώρα την ευκαιρία να λύσουν κάποιες παλιές διαφορές τους, και το στρατόπεδο του Παύλου Μελά είχε τώρα γίνει η ανεξάντλητη αποθήκη των μελλοθανάτων. Και με το πρώτο κρούσμα κάποιου “σαμποτάζ”, άνοιγεν η πύλη του στρατοπέδου, κι’ ανασύρονταν από μέσα σαράντα “κομμουνιστάι”. Έτσι

⁶ «Η Θεσσαλονίκη στο Δίκτυο Μαρτυρικών πόλεων», Επίσημος Ιστότοπος Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, (ανακτήθηκε: 20/12/2019), <https://www.jct.gr/view.php?id=423> Το 2008 το Δημοτικό Συμβούλιο Θεσσαλονίκης είχε αρνηθεί να συμπεριληφθεί η Θεσσαλονίκη στο Δίκτυο, βλ. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλεις, 2016 (ανατ.), σ.304.

⁷ Για μια παρουσίαση των μνημονικών τόπων με φωτογραφική τεκμηρίωση, βλ. Χρίστος Ζαφείρης, «Μνημεία και τόποι του εβραϊκού Ολοκαυτώματος στη Θεσσαλονίκη», 23/1/2016, (ανακτήθηκε: 20/12/2019).

<https://www.thessmemory.gr/%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%B9%CF%89%CE%BD/%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%85/>

Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση...*, .ό.π.,σ.140.

⁸ Στις 27 Ιανουαρίου (1945, ημέρα απελευθέρωσης του Αουσβιτς από τον Κόκκινο Στρατό) τιμάται η «Ημέρα Μνήμης Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος» Στις 15 Μαρτίου από το 2013 και εξής διοργανώνεται «Πορεία Μνήμης» με το σύνθημα «Ποτέ ξανά» από την Πλατεία Ελευθερίας προς τον Σιδηροδρομικό Σταθμό Θεσσαλονίκης. Την ημερομηνία αυτή αναχώρησε το πρώτο τρένο για το Αουσβιτς. Για τις κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες των παραδόσεων, βλ. Eric Hobsbawm, T. Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004,σ.345.

*ονόμαζαν τους μελλοθάνατους Έλληνες οι Γερμανοί, φροντίζοντας να
κολακεύουν τη φιλοτιμία των άλλων, των ‘νομιμόφρονων’ Ελλήνων.⁹*

Τις επόμενες δεκαετίες το στρατόπεδο θα βρει τον αρχικό του ρόλο, η κατοχική μνήμη του τόπου όμως θα είναι αποσιωπημένη. Μέσα στα όριά του δεν υπήρχε χώρος για τη μνημόνευση των εκατοντάδων εκτελεσμένων, αυτών που άφησαν από τις κακουχίες την τελευταία τους πνοή μέσα στους θαλάμους του, αυτών που έφυγαν όμηροι στα καταναγκαστικά έργα του Γ΄Ράιχ και ποτέ δεν επέστρεψαν.¹⁰ Με την αποχώρηση, όμως, των ενόπλων δυνάμεων τα αιτήματα για τη διεκδίκηση του χώρου από διάφορες ομάδες θα τεθούν ακόμη πιο εμφαντικά και ανάμεσα σ’ αυτά το δικαίωμα στην ιστορική μνήμη.

Οι δύο αυτοί μνημονικοί τόποι, φαινομενικά ασύνδετοι μεταξύ τους, είχαν ωστόσο κοινή μοίρα· τη λήθη, στην οποία περιέπεσαν στα χρόνια που ακολούθησαν, σε βαθμό που οι σύγχρονοι Θεσσαλονικείς να αγνοούν το ιστορικό βάρος του καθενός από αυτούς. Η λήθη αυτή ήταν το αποτέλεσμα των ραγδαίων αλλαγών που βίωσε η πόλη με το τέλος της Κατοχής. Η επιστροφή ελάχιστων εβραίων, η νέα ελίτ που αναδύθηκε με την απόκτηση των εβραϊκών περιουσιών, το προσφυγικό κύμα που ξεκίνησε κατά την Κατοχή και εντάθηκε στον Εμφύλιο και το μεταναστευτικό ρεύμα των επόμενων δεκαετιών θα αλλάξουν μια για πάντα το μωσαϊκό της πόλης. Η επικράτηση της Δεξιάς και η ατιμωρησία των δωσίλογων και συνεργατών των ναζί δε θα επιτρέψουν τη διατήρηση της αντιστασιακής μνήμης. Η μεγάλη οικονομική και οικιστική ανάπτυξη που θα γνωρίσει η πόλη τις δεκαετίες του ’60 και του ’70 θα σβήσει οτιδήποτε θύμιζε την προπολεμική Θεσσαλονίκη και τα βάσανα του παρελθόντος.¹¹

⁹ Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες αυτοβιογραφίας*, τ.Β, Αθήνα 1971, σ. 154. Σύμφωνα με τον Βαφόπουλο οι Γερμανοί «βάφτιζαν» κομμουνιστές, όλους όσους εκτελούσαν, σ. 155. Υπάρχει και αναφορά στην εκτέλεση των 40.

¹⁰Οι τελετές μνήμης λαμβάνουν χώρα απέναντι από το ΜΠΠΜ επί της οδού Λαγκαδά, στο Μνημείο της Εθνικής Αντίστασης μπροστά από το Δημαρχείο Παύλου Μελά. Η συγκεκριμένη τοποθεσία ταυτίζεται με τη λεγόμενη «τούμπα», το λοφίσκο που γίνονταν οι εκτελέσεις, βλ. «Δ. Παύλου Μελά: Τελετή μνήμης για τους 101 που εκτελέστηκαν στην Κατοχή», 6/6/2019, (ανακτήθηκε: 12/12/2019) <https://www.voria.gr/index.php/article/d-pavlou-melateleti-mnimis-gia-tous-101-pou-ektelestikan-stin-katochi>. «Εκδήλωση τιμής για τους εκτελεσμένους στο στρατόπεδο Παύλου Μελά», 30/6/2016, (ανακτήθηκε: 12/12/2019) <https://www.902.gr/eidisi/politiki/101531/ekdilosi-timis-gia-toys-ektelesmenous-sto-stratopedo-payloy-mela-foto>

¹¹Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη*, ..., ό.π., σσ. 538-541.

1. Θεωρητικό και Μεθοδολογικό πλαίσιο

«Η μνήμη
όπου και να την αγγίζεις
πονεί»

Γιώργος Σεφέρης, *Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ'*

1.1. Συλλογική μνήμη και χώρος

Η έννοια της μνήμης αποτελεί πλέον κυρίαρχη ιδέα στις σύγχρονες κοινωνίες, καθώς έχει επέλθει ο καιρός που οι γενιές, οι συνδεδεμένες άμεσα με τα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος, όπως τους δύο παγκόσμιους πολέμους, έχουν αρχίσει να εκλείπουν. Η επίγνωση αυτή οδήγησε στην «έκρηξη μνήμης» των τελευταίων δεκαετιών και στη διατύπωση θεωρητικών πλαισίων, τα οποία επιχειρούν να διερευνήσουν τις διάφορες εκφάνσεις της.

Πρωτοπόρος στην επεξεργασία της έννοιας τη μνήμης ο Maurice Halbwachs, μελετώντας τις ποικίλες διεργασίες της μέσα στο χώρο και στο χρόνο, διατύπωσε τη θεωρία της «συλλογικής μνήμης». Σύμφωνα με αυτήν, υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στην ατομική και στη συλλογική μνήμη, διαδικασία η οποία συνδέεται στενά με ένα χώρο. Η ενθύμηση ενός τόπου και του υλικού κόσμου που περιέχεται σ' αυτόν συντελεί στην ανάκληση των αναμνήσεων, που σχετίζονται με τις κοινωνικές ομάδες και τις συλλογικές δραστηριότητες που εκτυλίσσονται στα συγκεκριμένα χωρικά πλαίσια.¹² Η απουσία μεταβολών στο χώρο συντελεί στην σταθερότητα της μνήμης και στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται από τις διάφορες ομάδες που δρουν στα όριά του.¹³

Οποιαδήποτε αλλαγή, επομένως, στα τοπόσημα, ως αποτέλεσμα οργανωμένης δράσης, υπονομεύει την παγιωμένη εικόνα της μνημονικής σταθερότητας και εισάγει νέα ερμηνευτικά σχήματα και συμβολισμούς. Οι μεταβολές αυτές και οι νέες διεκδικήσεις στο χώρο σχετίζονται άμεσα με τις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες της περιόδου αλλά και με τις μεταβολές στους αξιακούς και πολιτισμικούς προσανατολισμούς.¹⁴

¹² Maurice Halbwachs, «Η συλλογική μνήμη και ο χώρος», στο Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη* (επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος: Άννα Μαντόγλου – μτφρ. Τίνα Πλυτά), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2013, σσ.167-168.

¹³ Στο ίδιο, σ.169.

¹⁴ Kenneth E. Foote & Maoz Azaryahu, «Toward a geography of memory: Geographical dimensions of public memory and commemoration», *Journal of Political and Military Sociology*, 2007, σ. 125.

Επεκτείνοντας θεωρητικά τη σχέση μνήμης και χώρου ο Pierre Nora¹⁵ εισήγαγε την έννοια των «τόπων μνήμης» (*lieux de mémoire*). Ως τόπος μνήμης ορίζεται «εκεί όπου η μνήμη αποκρυσταλλώνεται», συνδέεται με ένα ιστορικό γεγονός, το οποίο σηματοδοτεί τη ρήξη με το παρελθόν και συγχρόνως δημιουργεί την αίσθηση της διάλυσης της μνήμης που σχετίζεται με αυτό το γεγονός. Η αίσθηση αυτή δημιουργεί την ανάγκη της «...ενσάρκωσης της μνήμης σε συγκεκριμένους τόπους, όπου υφίσταται η αίσθηση της ιστορικής συνέχειας. Υπάρχουν *lieux de mémoire*, τόποι μνήμης, γιατί δεν υπάρχουν πλέον *milieux de mémoire*, πραγματικά περιβάλλοντα μνήμης».¹⁶ Ως μνημονικοί τόποι ιδιαίτερης σημασιοδότησης περιγράφονται κατά κύριο λόγο ιστορικοί τόποι, όπως είναι κτίρια, πεδία μάχης, κοιμητήρια πεσόντων ή αμάχων, στρατόπεδα συγκέντρωσης ή ακόμα και δρόμοι και περιοχές που συνδέονται με μνήμες κρίσιμων γεγονότων. Αλλά και διαφοροποιημένες μνημονικές πρακτικές, όπως εκθέσεις μουσείων, ταινίες τεκμηρίωσης, επιγραφές, οδονύμια, χάρτες, άμεσα σχετιζόμενα με το γεγονός και το χώρο, μπορεί να είναι τόποι μνήμης, καθώς λειτουργούν αποφασιστικά στην επαναφορά του μνημονικού γεγονότος στο παρόν. Η ιδιαίτερη συμβολική σημασία τους, όμως, επιτυγχάνεται, όχι μόνο με την ύπαρξή τους αυτή καθ' αυτή, αλλά με τις τελετές μνήμης, οι οποίες αποσκοπούν στη διασφάλιση της συνοχής και της κοινωνικής ταυτότητας,¹⁷ μέσω της συναισθηματικής διέγερσης των εμπλεκόμενων ατόμων και ομάδων.¹⁸ Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η διατήρηση της συλλογικής μνήμης και η συνέχεια του νήματος από το παρελθόν στο παρόν.

Εφόσον δεχόμαστε ότι η μνήμη είναι μια κατασκευή, τότε κάθε εκδοχή δημόσιας ιστορίας και μνήμης προκύπτει ως αποτέλεσμα της εισδοχής και της οργανωμένης παρέμβασης ατόμων και ομάδων, που διεκδικούν την επιβολή μια συγκεκριμένης ερμηνείας του ιστορικού παρελθόντος. Αυτή η ερμηνεία γίνεται αντικείμενο διαπραγματεύσης σχεδόν πάντα σε σχέση με καθορισμένα χωρικά πλαίσια,¹⁹ καθώς η συλλογική μνήμη απαιτεί ένα χώρο αναφοράς για να εξασφαλίσει την ύπαρξή της.²⁰ Αντίστοιχα, οι Jay Winter και

¹⁵ Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. (Spring, 1989), pp.7-24. (ανακτήθηκε: 15/1/2020) <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>

¹⁶ Στο ίδιο, σ.7.

¹⁷ Eric Hobsbawm, T. Ranger (επιμ.), *Η επινόηση...*, ό.π., σ.297.

¹⁸ Kenneth E. Foote & Maoz Azaryahu, «Toward...», ό.π., σ.σ.126-128.

¹⁹ Στο ίδιο, σ.126-127.

²⁰ Κωνσταντίνα Μπάδα «Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία του 1940», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και άλλοι (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, ΕΠΙ & εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2016, σ.σ.230-231.

Emmanuel Sivan χρησιμοποίησαν τον όρο «συλλογική ενθύμηση» αντί της συλλογικής μνήμης, για να περιγράψουν το βίωμα που ενσταλάζεται στα μέλη μια ομάδας που δρα οργανωμένα στο δημόσιο χώρο, με όχημα πρακτικές αναπαράστασης για την αναπαραγωγή ιστορικών γεγονότων στο παρόν.²¹

Η κυρίαρχη θέση του χώρου στη διαμόρφωση της επίσημης μνήμης προκαλεί αναπόφευκτα και διαμάχες γύρω από τις υλικές αναπαραστάσεις της μνήμης. Ο μνημονικός τόπος μπορεί να μετατραπεί σε συγκρουσιακό χώρο, καθώς διαφορετικές ή και αλληλοσυγκρουόμενες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες διεκδικούν τον ιδεολογικό έλεγχο του παραγόμενου μηνύματος και της εμπέδωσής του στη συλλογική μνήμη.²² Ο έλεγχος αυτών των νοηματικών σχέσεων μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους. Είτε με την ανέγερση ενός νέου μνημείου σε έναν προϋπάρχοντα μνημονικό τόπο είτε με την απόδοση ενός νέου συμβολικού φορτίου πολύ διαφορετικού σε σχέση με τον αρχικό σκοπό του,²³ είτε με την διαφοροποιημένη ιδεολογική επένδυση, όπως μια αλλαγή επιγραφής στην περίπτωση των μνημείων στην πόλη των Σκοπίων, σε μια προσπάθεια συμβιβασμού των αντιτιθέμενων ερμηνειών. Τα τελευταία χρόνια, καθώς περιθωριοποιημένες μέχρι τώρα ομάδες εκφέρουν πλέον διεκδικητικό λόγο, αυξάνονται και τα αιτήματα για την απόσυρση μνημείων που υπενθυμίζουν την επιβολή εξουσιαστικών σχέσεων.²⁴ Σε περιόδους μάλιστα ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων, όπως στην πτώση καθεστώτων, ο έλεγχος του χώρου επανακτάται με τη συμβολική αποκαθήλωση και καταστροφή των μνημείων που συνδέονται στη συλλογική μνήμη με συνθήκες καταπίεσης.²⁵

²¹ Ο συγκεκριμένος όρος των Jay Winter και Emmanuel Sivan, στο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στο Κώστας Γιαννακόπουλος, Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ.273-274.

²² Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης ...ό.π.,σ.286.

²³ Παναγιώτης Μπίκας, «Μνημεία του Ολοκαυτώματος: Το Μνημείο των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης». Στο *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια* (επιμ.: Γιώργος Αντωνίου, Στράτος Δορδανάς, Νίκος Μαραντζίδης), Επίκεντρο, 2011, σσ.533-535.

²⁴ Για παράδειγμα, η εξελισσόμενη σύγκρουση στο νότο των Η.Π.Α. για τα μνημεία των Στρατηγών της Συνομοσπονδίας, σύμβολα της «λευκής ανωτερότητας», βλ. Jennifer Schuessler, ΗΠΑ: Η διαμάχη για τα μνημεία της Συνομοσπονδίας, *Η Καθημερινή*, 17/8/2017, (ανακτήθηκε:12/12/2019).

<https://www.kathimerini.gr/922906/article/epikairothta/kosmos/hpa-h-diamaxh-gia-ta-mnhmeia-ths-synomospondias>

²⁵ Παραδείγματα καταστροφής μνημείων σε συνθήκες βίαιων ανατροπών, στο άρθρο του Jacey Fortin, Toppling Monuments, a Visual History, *The New York Times*, 17/8/2017, (ανακτήθηκε:12/12/2019).

<https://www.nytimes.com/2017/08/17/world/controversial-statues-monuments-destroyed.html>

Η διαμόρφωση της δημόσιας μνήμης επιτυγχάνεται και με τις ονομασίες και μετονομασίες κτιρίων, οδών, πλατειών ή και πόλεων,²⁶ διαδικασία που πολλές φορές εξελίσσεται σε πεδίο ιδεολογικών συγκρούσεων.²⁷ Αν και ο σκοπός της ονοματοδοσίας φέρεται να είναι κατά κύριο λόγο χρηστικός, με την επαναλαμβανόμενη αναφορά υποκειμένων και ιστορικών γεγονότων, λειτουργεί σε ιδεολογικό επίπεδο ως μέσο επιβολής της δημόσιας μνήμης. Οι μετονομασίες λοιπόν αποτελούν προνομιακό πεδίο εκδήλωσης των κοινωνικών και πολιτικών μεταβολών.²⁸

Αλλά και η απουσία μνημειοποιήσεων στο χώρο λειτουργεί ως μια μορφή επηρεασμού της συλλογικής μνήμης, ιδίως όταν ο μνημονικός χώρος σχετίζεται με τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος. Η απουσία αυτή ερμηνεύεται ως επιβολή «σιωπής» στο δημόσιο χώρο, η οποία περιθωριοποιεί ακόμη περισσότερο τις θυματοποιημένες ομάδες, καθιστώντας τες αόρατες στο ιστορικό γίγνεσθαι. Η λήθη που επιβάλλεται εντείνει τους διαχωρισμούς, καθώς αποκλείει την αποσιωπημένη μνήμη από κάθε αναφορά της επίσημης μνήμης. Τυπικό παράδειγμα αποκλεισμένης μνήμης στον ελληνικό χώρο είναι ο εκτοπισμός και η συνακόλουθη εξόντωση του μεγαλύτερου ποσοστού του εβραϊκού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.²⁹

1.2. Προφορική Ιστορία και μαρτυρίες

*«...καλύτερα να είμαστε σκορπισμένοι,
μπορεί κάποιος από μας να βγει ζωντανός,
καμιά φορά, για να μπορέσει
να τα πει στους άλλους»».³⁰*

Τα τελευταία χρόνια έχει ενταθεί στην κοινότητα των ιστορικών η τάση για τη διερεύνηση της έννοιας της μνήμης στην κατασκευή της ιστορίας, κυρίως όσον αφορά τη συλλογική

²⁶ Τυπικές περιπτώσεις το Βόλγογκραντ- Στάλινγκραντ, Μουμπάι -Βομβάη αλλά και ολόκληρων χωρών π.χ. Ζαΐρ-Κογκό.

²⁷ Ενδεικτικά, η διαμάχη για τη μετονομασία της οδού Στρατηγού Αθανασίου Χρυσόχου στη Θεσσαλονίκη, συνεργάτη των Ναζί, σε Αλμπέρτου Ναρ, Εβραίου λογοτέχνη της πόλης, βλ. «Η Θεσσαλονίκη παύει να τιμά τον δωσίλογο Χρυσόχου», 26/8/2018, (ανακτήθηκε: 12/12/2019).

https://www.alfavita.gr/koinonia/265666_i-thessaloniki-payei-na-tima-ton-dosilogo-hrysochooy

²⁸ Γιάννης Παπακονδύλης, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών (Ο Δήμος Αθηναίων 1945-1974), *Μνήμων*, 2016, σσ. 266-267 (ανακτήθηκε:13/1/2020)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/20260/17711>

²⁹ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία...*,ό.π.,σσ.286-298.

³⁰ Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, (Παρουσίαση: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991, σ.50

μνήμη περιθωριοποιημένων ομάδων.³¹ Η μνήμη και οι διαδικασίες ανάκλησής της αποτελούν κεντρικό θέμα στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας, η οποία στρέφεται στην αποθησαύριση μαρτυριών προκειμένου να μελετήσει πλευρές, που μένουν έξω από τα ενδιαφέροντα της ακαδημαϊκής ιστορίας και εντάσσονται σε αυτά της δημόσιας.³² «Στόχος της προφορικής ιστορίας δεν είναι να εξακριβώσει ή να διαψεύσει τις επίσημες πηγές. Στόχος της είναι κυρίως να προσφέρει μια εναλλακτική αφήγηση για το παρελθόν».³³

Η «εναλλακτικότητα» της αφήγησης είναι και αυτή που αμφισβητεί τη σημασία των προφορικών μαρτυριών. Βιολογικοί, κοινωνικοί, ψυχολογικοί παράγοντες, όπως η ηλικία (κυρίως σε συνεντεύξεις υπερηλίκων), το φύλο, η κοινωνική θέση, το επάγγελμα, το επίπεδο μόρφωσης, η συμπλοκή της ατομικής με τη συλλογική μνήμη αλλά και σύνδρομα «εσφαλμένης ανάμνησης» ή «ψευδούς μνήμης»³⁴ θεωρείται ότι επηρεάζουν τις μαρτυρίες σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα στοιχεία που παρέχουν να μη θεωρούνται ίσης αξίας με αυτά των γραπτών τεκμηρίων.³⁵ Η θέση αυτή βέβαια φαίνεται να παραβλέπει την απλή αλήθεια ότι και στα γραπτά τεκμήρια υπεισέρχονται υποκειμενικοί παράγοντες, όπως ο σκοπός, η ιδεολογική θέση του συντάκτη, η χρονική απόσταση από το ιστορούμενο, οι αποσιωπήσεις, οι παραλείψεις ή οι υπερτονισμοί, ζητήματα που καλείται σε κάθε περίπτωση να λάβει υπόψη του ο ιστορικός.³⁶

Μια συνέντευξη με έναν πληροφορητή προσφέρει στον ερευνητή δυνατότητες που μια γραπτή πηγή αδυνατεί. Λόγω της αμεσότητας της επαφής μπορούν εύκολα να γίνουν αντιληπτά στοιχεία, όπως οι σιωπές, ο δισταγμός, η άρνηση, οι επιτονισμοί, το βλέμμα και κάθε είδους συναίσθημα, που μπορεί να προκύψει κατά τη διαδικασία. Θετικό στοιχείο επίσης είναι ο άμεσος έλεγχος, που μπορεί να γίνει μέσω διευκρινιστικών ερωτήσεων,

³¹ Ανδρομάχη Γκαζή, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας» της μνήμης» στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμέλεια) (2013), Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Βόλος 25-27 Μαΐου 2012, σ.27-28 (ανακτήθηκε:12/12/2019), e-book: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

³² L. Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν. Αθήνα: Πλέθρον, 2014, σ.113.

³³ Ένωση προφορικής Ιστορίας, (ανακτήθηκε:20/12/2019 <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice4>)

³⁴ L. Abrams, *Θεωρία ...*, ό.π., σσ. 122, 129-131. Ρέα Κακάμπουρα, «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο» στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμέλεια) (2013), Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Βόλος 25-27 Μαΐου 2012, σ.507, 513 (ανακτήθηκε: 12/12/2019), e-book: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

³⁵ P. Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα: Πλέθρο, 2008, σ.158.

³⁶ Στο ίδιο, σσ.157-165.

ώστε να εξασφαλισθεί στο μέγιστο βαθμό η αξιοπιστία της μαρτυρίας.³⁷ Η προφορική μαρτυρία, λοιπόν, δεν έρχεται να υποκαταστήσει την αρχειακή έρευνα, αλλά να ενισχύσει συμπληρωματικά τη γνώση μιας περιόδου.

Στη μελέτη της κατοχικής περιόδου δεν λείπουν τα ντοκουμέντα και τα επίσημα στοιχεία τα οποία τεκμηριώνουν πολλές πτυχές της ναζιστικής βίας. Οι ιστορικοί έχουν πλούσιο υλικό, για να τεκμηριώσουν ιστοριογραφικά την πορεία υποδούλωσης των ευρωπαϊκών λαών από το Γ' Ράιχ. Η αποτελεσματικότητα της γερμανικής οργάνωσης, ωστόσο, διαφαίνεται από το γεγονός ότι, ενώ άφησαν πολλά αρχεία και στοιχεία, φρόντισαν να «καλύψουν» τα ίχνη τους, όσον αφορά τις ιδιαίτερες συνθήκες των εκτοπισμών, των στρατοπέδων συγκέντρωσης και εξόντωσης Εβραίων και άλλων πληθυσμιακών ομάδων.³⁸ Από την άλλη μεριά, τα θύματα άφησαν πολύ λίγες μαρτυρίες, καθώς η εξέλιξη των πραγμάτων μέχρι και την τελευταία στιγμή δεν έγινε αντιληπτή. Εκεί ακριβώς έγκειται και η σημασία των μαρτυριών των επιζώντων, καθώς αποτελούν μια κρίσιμη παράμετρο στην αποκάλυψη όλων των πτυχών της γενοκτονίας των Εβραίων και της φυσικής εξόντωσης πολιτικών κρατούμενων και ομήρων. Παρόλο που κάθε μαρτυρία υπόκειται στη βάσανο του χρόνου και των συναισθημάτων, ωστόσο αποτελεί μοναδικό υλικό, που σε συνδυασμό με την έρευνα στα επίσημα αρχεία, δίνουν την ανθρώπινη διάσταση στην αυστηρή ιστορική αφήγηση και ερμηνεία.

Σύμφωνα με τη Βαρόν-Βασάρ, η μαρτυρία είναι μια οδυνηρή διαδικασία, που όμως υπηρετεί ένα διττό σκοπό: από τη μια μπορεί να λειτουργήσει απελευθερωτικά για το μάρτυρα, ενώ για τους αποδέκτες δε λειτουργεί μόνο ως συγκλονιστικό ανάγνωσμα αλλά και ως πολύτιμο υλικό για τους ερευνητές.³⁹ Η εκτόπιση και ο εγκλεισμός σε στρατόπεδο συγκέντρωσης είναι μια τραυματική εμπειρία που βιώνεται σε συλλογικό πλαίσιο, καθώς κλονίζονται συθέμελα οι συνθήκες ζωής, έτσι όπως βίωνονταν μέχρι τότε. Η ρήξη αυτή⁴⁰ θα εκφραστεί μεταπολεμικά με τη λεγόμενη «στρατοπεδική Λογοτεχνία», δηλαδή με την έκδοση μαρτυριών των επιζώντων από τα στρατόπεδα αλλά και λογοτεχνικών έργων με κεντρικό θέμα τη στρατοπεδική εμπειρία.⁴¹ Μια ιδιαίτερη κατηγορία είναι οι μαρτυρίες

³⁷ Στο ίδιο, σσ.165-168.

³⁸ Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα των βαρβάρων*, (μτφ. Γιώργου Ζωγραφάκη), Σύνδεσμος Φιλίας Ελλάς-Ισραήλ, Αθήνα 1985, σ.11.

³⁹ Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση...*, ό.π., σσ.79-80.

⁴⁰ «...βίαιη συνάντηση του ατόμου με την ιστορία». Στο ίδιο, σ.87.

⁴¹ Στο ίδιο, σσ.87-88.

ατόμων που διέφυγαν τον εκτοπισμό εντασσόμενοι στις τάξεις του ΕΑΜ αλλά και των «κρυμμένων παιδιών», οι γονείς των οποίων είχαν την προνοητικότητα να τα φυγαδεύσουν.⁴²

Στην περίπτωση της Ελλάδας, στο κέντρο της μελέτης του Ολοκαυτώματος, βρέθηκε η πόλη της Θεσσαλονίκης, καθώς εκεί διαβιούσε η πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα της χώρας και αυτή που γνώρισε το μεγαλύτερο ποσοστό εξόντωσης των μελών της από το Γ' Ράιχ. Πολύ περισσότερο ωστόσο το ακανθώδες ζήτημα που απασχολεί την ελληνική -και όχι μόνο- ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια είναι η επίσημη σιωπή που επιβλήθηκε σε σχέση με τη δισχιλιετή παρουσία τους στο παρελθόν της πόλης, αλλά και οι δυσκολίες, μέχρι και πρόσφατα, να αναγνωριστεί και να ενταχθεί η τραγική μοίρα τους στην ιστορική μνήμη της πόλης. Οι συνθήκες της εκτόπισης και της εξόντωσής τους, οι σχέσεις τους με το χριστιανικό στοιχείο, η αποτύπωση του γεγονότος στον κινηματογράφο,⁴³ σε μαρτυρίες, στον τύπο,⁴⁴ στη λογοτεχνία και στην ιστοριογραφία βρίσκονται πλέον στο κέντρο του ενδιαφέροντος. Σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες πρόκειται για πολύ σημαντική μετατόπιση, συνεπικουρούμενη από το χρονικό διάστημα που έχει περάσει και από κοινωνίες που είναι πλέον πιο δεκτικές στον «άλλον».

Οι πρώτες μαρτυρίες των επιζώντων αντιμετωπίζονταν με αδιαφορία αλλά και πολλοί επιζώντες δεν ήταν ακόμη σε θέση να μιλήσουν για το ανείπωτο της εμπειρίας τους. Ανάμεσα στο δίπολο μνήμης-λήθης, επιλέγεται η λήθη ως απαραίτητη προϋπόθεση της επιβίωσης.⁴⁵ Η ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα εγκαινιάζεται με τη μετάφραση του *In Memoriam* των Μόλχο -Νεχαμά⁴⁶, ενώ μαρτυρίες Ελληνοεβραίων θα συγκεντρωθούν για πρώτη φορά το 1967 από τη Μίριαμ Νόβιτς, επιζήσασας του Άουσβιτς. Τη δεκαετία του '80 εκδίδονται κυρίως ατομικές μαρτυρίες, ενώ από τη δεκαετία του '90 αυξάνουν πλέον οι εκδόσεις, με τη σημαντική συμβολή της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, η οποία

⁴² Στο ίδιο, σσ.243-245.

⁴³ Σχετική αναφορά για ταινίες μυθοπλασίας μέχρι και το 1981, στο Γιώργος Ανδρίτσος, «Οι διώξεις των ελλήνων Εβραίων στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, 1945-1981», στο Α. Ανδρέου, Σπ. Κακουριώτης, Γ. Κόκκινος, Έ. Λεμονίδου, κ.ά. (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σ. 253-273. Η ταινία *Ουζερί Τσιτσάνης* του Μανούσου Μανουσάκη (2015) είναι η πρώτη ελληνική ταινία με κεντρικό θέμα τον εκτοπισμό των ελληνοεβραίων της Θεσσαλονίκης.

⁴⁴ Η Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση...*, ό.π., σσ.27-28 επισημαίνει τη σιωπή του αντιστασιακού τύπου και τις εύγλωττες αναφορές του δωσιλογικού.

⁴⁵ Στο ίδιο, σσ.164-165.

⁴⁶ Μ. Molho-J. Nehama, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, ελληνική απόδοσις Γεωργίου Κ. Ζωγραφάκη, εκδ. Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974.

επιμελήθηκε την έκδοση πολλών μαρτυριών επιζώντων.⁴⁷ Χρονικά, απομνημονεύματα, επιστολές και ημερολόγια σύγχρονα με τα γεγονότα, συνεντεύξεις, μαρτυρίες γραπτές και προφορικές συμπληρώνουν πλέον τα κενά των γραπτών πηγών αποκαλύπτοντας σε μεγάλο βαθμό την αποσιωπημένη, για πάνω από μισό αιώνα, ιστορία της πόλης. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι κινηματογραφημένες μαρτυρίες, οι οποίες, αν και θεωρούνται διαμεσολαβημένες -υπεισέρχεται δηλαδή σε αυτές η έννοια της « κατασκευής»- ωστόσο αποτελούν τη «ζωντανή» απόδειξη της γενοκτονίας.⁴⁸

Στην περίπτωση των μη Εβραίων⁴⁹ που εκτοπίστηκαν σε στρατόπεδα εκτός χώρας αλλά και στα 36 στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ελλάδα η μελέτη και η συγκέντρωση μαρτυριών είναι μάλλον περιορισμένη.⁵⁰ Στην περίπτωση του ΣΣ Παύλου Μελά οι καταγραφές είναι ελάχιστες, ενώ μόλις τα τελευταία χρόνια γίνονται προσπάθειες να συνταχθούν κατάλογοι κρατουμένων, να διερευνηθεί η μοίρα τους και να εντοπιστούν επιζήσαντες, που μπορεί να δώσουν πολύτιμες μαρτυρίες.⁵¹ Η χρονική αυτή υστέρηση, όμως, των 7 δεκαετιών έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμένο αριθμό των καταγραφών, καθώς στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι επιζήσαντες έχουν εκλείψει βιολογικά.

Πρέπει να επισημάνουμε, στην περίπτωση της Πλατείας Ελευθερίας, τη σημασία των φωτογραφιών ως αδιάψευστων μαρτύρων της τραγωδίας των Εβραίων της πόλης. Παρόλο που οι μάρτυρες αντιμετωπίζουν με οδύνη τη φωτογραφική απεικόνιση της ταπείνωσής

⁴⁷ Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση ...*, ό.π., σσ.137-140. Αναλυτική παρουσίαση από δεκαετία σε δεκαετία σσ. 163-191. Ενδεικτική βιβλιογραφία, σ.143, υποσ.26.

⁴⁸ Στο ίδιο, σσ.28-29. Ενδεικτικές ταινίες τεκμηρίωσης, σ.119. Επίσης, το πολυβραβευμένο ντοκιμαντέρ του Βασίλη Λουλέ, *Φιλιά εις τα παιδιά* (2012), σσ.241-251, που αναφέρεται σε ιστορίες διάσωσης. Στην κρατική τηλεόραση, από τις παλαιότερες καταγραφές, στην εκπομπή του Γιώργου Πετρίτη, «Μαρτυρίες: Διωγμός Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα», ET1, 1993, (ανακτήθηκε: 30/11/2019). <https://www.dailymotion.com/video/x1gg5xd> Επίσης η εκπομπή του Νίκου Ασλανίδη «Αληθινά σενάρια: Άουσβιτς, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης», EPT3, 2000, (ανακτήθηκε:30/11/2019). <https://www.dailymotion.com/video/x1af01s>

⁴⁹ Αννίτα Π. Παναρέτου, «Έλληνες μη Εβραίοι σε ομηρία», *Η Καθημερινή*, 10/5/2015, (ανακτήθηκε: 2/1/2020) <https://www.kathimerini.gr/814312/gallery/epikairothta/ellada/ellhnes-mh-evraioi-se-omhria>

⁵⁰ Το μεγαλύτερο εντός Ελλάδας είναι το ΣΣ Χαϊδαρίου, «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», Στρατόπεδο Χαϊδαρίου, (ανακτήθηκε:2/1/2020).

<http://www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Chaidari/index.html>

⁵¹ Για τη συγκεκριμένη έρευνα παρατίθενται στοιχεία σε επόμενο κεφάλαιο.

τους,⁵² είναι ωστόσο αυτή που τεκμηριώνει το γεγονός και δικαιώνει τη διεκδίκηση του χώρου ως εβραϊκού μνημονικού τόπου.⁵³

1.3. Ερευνητικά ζητήματα, πηγές και μεθοδολογία

Η εργασία επιδιώκει να αναδείξει τη σύνδεση μεταξύ της πλατείας Ελευθερίας και του ΣΣ Παύλου Μελά και τη σημασία των δύο τοπόσημων στη συλλογική μνήμη της πόλης. Συγκεκριμένα μελετώνται α) η γενικότερη σχέση μεταξύ συλλογικής μνήμης και μαρτυρικών τόπων καθώς και η σημασία των μαρτυριών στην ιστοριογραφία β) το ιστορικό πλαίσιο (1941-1944) μέσα στο οποίο οι δύο χώροι αποκτούν την ιδιαίτερη βαρύτητά τους στην ιστορική μνήμη της πόλης, γ) η βίωση των συνθηκών παραμονής στους δύο χώρους μέσα από γραπτές και προφορικές μαρτυρίες και δ) το διεκδικητικό πλαίσιο και οι προσπάθειες ένταξης των δύο χώρων στον κοινωνικό ιστό της πόλης μέσω σύγχρονων σχεδίων ανάπλασης και ανάδειξης της ιστορικής μνήμης. Για τον τίτλο της εργασίας επιλέχτηκε ο προσδιορισμός «μαρτυρικοί» αντί του συνηθέστερου «μνημονικοί», καθώς θεωρώ ότι είναι ο όρος που περιγράφει με ακρίβεια το εύρος της εμπειρίας των ανθρώπων που βρέθηκαν σ' αυτούς.

Προκειμένου να εξετασθούν τα παραπάνω, διερευνήθηκαν τριών ειδών πηγές: Α) Προφορικές και γραπτές μαρτυρίες θυμάτων αλλά και αυτοπτών μαρτύρων, ανδρών και γυναικών. Στην περίπτωση της πλατείας Ελευθερίας οι μαρτυρίες είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικές, καθώς εκπροσωπούνται άντρες, που πέρασαν τη διαδικασία της καταγραφής, άλλοι που εξαιρέθηκαν είτε λόγω ηλικίας ή θέσης στην κοινότητα και άλλοι που προτίμησαν να μην παρουσιαστούν και άρα βρέθηκαν στη θέση του αυτόπτη μάρτυρα. Οι μαρτυρίες των γυναικών, κυρίως μεταγενέστερες, παρόλο που δεν ήταν οι άμεσα θιγόμενες, ωστόσο δίνουν μια συνολική εικόνα για τις επιπτώσεις του γεγονότος στη ζωή

⁵² Ενδεικτική είναι η αντίδραση του Ανδρέα Ασσαέλ, όταν ανακάλυψε μια νέα σειρά φωτογραφιών που σχετίζονται με το «Μαύρο Σάββατο», βλ. Γιώτα Μυρτισιώτη, «Φωτογραφίζοντας το «Μαύρο Σάββατο», *Η Καθημερινή*, 7/8/2011, (ανακτήθηκε:5/12/2019)

<https://www.kathimerini.gr/434174/article/politismos/arxeio-politismoy/fwtografizontas-to-mayro-savvato>
Οι φωτογραφίες στο, «11 Ιουλίου 1942: Όταν οι Γερμανοί εξετέλεσαν 9.000 Εβραίους της Θεσσαλονίκης [εικόνες]», 11/7/2017, (ανακτήθηκε: 5/12/2019) <https://www.iefimerida.gr/news/349910/11-ioylioy-1942-otan-oi-germano-i-exeytelisan-dimosia-9000-evraioys-tis-thessalonikis>

⁵³ Για μια φωτογραφική σπουδή πάνω στη μνήμη, στο τραύμα, στην επούλωση, στην έκθεση της Αρτέμιδος Αλκαλάη, «Επιζώντες: Οι Έλληνες της Shoah», (επιμέλεια: Πηνελόπη Πετσίνη), *Φωτογραφικές Συναντήσεις*, 2016, (ανακτήθηκε:16/1/2020) <https://www.photoencounters.gr/ark/exhibitions/epizontes-oi-ellines-tis-shoah>

τους. Στην περίπτωση του ΣΣΠΜ οι μαρτυρίες είναι λίγες και προέρχονται κυρίως από άντρες κρατούμενους. Κύρια πηγή για τη μελέτη των συνθηκών διαβίωσης αποτελεί το ημερολόγιο του Λεωνίδα Γιασημακόπουλου.⁵⁴

Β) Αναζητήθηκαν και μελετήθηκαν δημοσιεύματα, κυρίως του ηλεκτρονικού τύπου, τα οποία αναδεικνύουν τη σημασία των τόπων μνήμης. Τα δημοσιεύματα αυτά εντάσσονται στο γενικότερο ενδιαφέρον που αναπτύσσεται στην πόλη της Θεσσαλονίκης γύρω από την κατοχική γεωγραφία της. Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι ιστότοποι ιστορικών θεμάτων, οι οποίοι λειτουργούν ως ψηφιακοί «μνημονικοί τόποι». Οι ιστότοποι αυτοί υιοθετούν μια αμφίδρομη επικοινωνία, μεταφέρουν μια διαφορετική ιστορική κουλτούρα όσον αφορά την προσέγγιση του παρελθόντος και την ένταξή του στο παρόν⁵⁵ και λειτουργούν ως παραγωγοί ιστορικής γνώσης αποτελώντας έτσι μια σημαντική αποτύπωση Δημόσιας Ιστορίας που απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό.⁵⁶

Γ) Τέλος, για τη διερεύνηση του μακρόχρονου διεκδικητικού πλαισίου των δύο τόπων και τις αλλαγές σε σχέση με το μεταβαλλόμενο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον αξιοποιήθηκαν δημοσιεύματα στον τύπο, τηλεοπτικά ρεπορτάζ, συνεντεύξεις, πρακτικά συνεδριάσεων και διαβουλεύσεων, τοποθετήσεις ημερίδων κλπ. Λόγω του όγκου του σχετικού υλικού καταβλήθηκε προσπάθεια να παρακολουθηθούν οι εξελίξεις σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο βαθμό αλλά και να υπάρχει αντιπροσωπευτικότητα στις πηγές ενημέρωσης.

⁵⁴ Για το ημερολόγιο, σε επόμενο κεφάλαιο.

⁵⁵ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα: Πόλις, 2007, σ. 102, 120.

⁵⁶ Despoina Valatsou, 'History, our own Stories and Emotions Online', *Historein*, 8 (2008): σ.113, (ανακτήθηκε:14/1/2020)

<http://epublishing.ekt.gr/el/5119/Historein/6981>

2. Το ιστορικό πλαίσιο

Εικόνα 1: Το στρατόπεδο και η
πλατεία σε χάρτη του 2003
Πηγή: Η Καθημερινή

2.1. Οι δύο μνημονικοί τόποι μέχρι την Κατοχή

2.1.1. Η Πλατεία Ελευθερίας⁵⁷

Η σημερινή Πλατεία Ελευθερίας, μια από τις μεγαλύτερες ανοιχτές πλατείες της Θεσσαλονίκης, βρίσκεται στο κέντρο της εμπορικής – επιχειρηματικής καρδιάς της πόλης (εικ.1), συνδεδεμένη άρρηκτα για ενάμισι αιώνες με μερικά από τα σημαντικότερα γεγονότα της νεότερης ιστορίας. Στη σύγχρονη μορφή της καλύπτει μια επιφάνεια 7 στρεμμάτων που περικλείεται από τη Λεωφόρο Νίκης στο (νότιο) παραλιακό μέτωπο, την Ελ. Βενιζέλου (ανατολικά), την Ίωνος Δραγούμη (δυτικά) και τη Μητροπόλεως (βόρεια). Από τη δεκαετία του 1950 μέχρι και το 2019 η πλατεία λειτουργούσε ως ανοιχτός χώρος στάθμευσης, ενώ οι πλαϊνές οδοί ως αφετηρίες λεωφορειογραμμής.

⁵⁷ Τα ιστορικά στοιχεία για την πλατεία αντλήθηκαν από τη ΒικιΠΑίδεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι το αγγλικό λήμμα για την Πλατεία Ελευθερίας, της γνωστής διαδικτυακής εγκυκλοπαίδειας, είναι κατά πολύ πλουσιότερο σε πληροφορίες και βιβλιογραφικές παραπομπές, κυρίως για το «Μαύρο Σάββατο», συγκριτικά με το υποτυπώδες ελληνικό λήμμα. Καθώς η ΒικιΠΑίδεια αποτελεί πλέον βασική πηγή πληροφόρησης, η παράλειψη αυτή προκαλεί τουλάχιστον απορία, μια που θα περιμέναμε είτε η Ισραηλιτική κοινότητα είτε το επιστημονικό δυναμικό της χώρας να εμπλουτίσει το λήμμα, στο

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1_%CE%95%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82_\(%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7\)](https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1_%CE%95%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82_(%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7))

(ανακτήθηκαν: 30/11/2019) και https://en.wikipedia.org/wiki/Elaftherias_Square Επίσης στο, Κύα Τζήμου, «Εφτασε η ώρα της Πλατείας Ελευθερίας», 26/2/2018, (ανακτήθηκε: 30/11/2019).

<https://parallaximag.gr/thessaloniki/platiaeleftherias-to-parelthton-to-par>

Από το ανασκαφικό έργο στην περιοχή, οι αρχαιολόγοι υποθέτουν ότι εκεί και προς τα ανατολικά υπήρχαν η Εκκλησιαστική Σκάλα και ο βυζαντινός πύργος που έλεγχε την πρόσβαση από τη θάλασσα.⁵⁸ Μέχρι και το 1870, η μισή τουλάχιστον έκταση της σημερινής πλατείας καλυπτόταν από νερά, καθώς μέχρι εκεί οριοθετούνταν η θαλάσσια οχύρωση της πόλης. Λόγω, όμως, της ανάπτυξης της πόλης και της ανάγκης εκσυγχρονισμού των υποδομών, η οθωμανική διοίκηση αποφάσισε την κατεδάφιση του παραθαλάσσιου τείχους, διαμορφώνοντας παράλληλα την αποβάθρα, για να εξυπηρετήσει την αυξανόμενη εμπορική και επιβατική κίνηση του λιμανιού. Στο πλαίσιο της συνολικής ανάπλασης της περιοχής, έγιναν εκτεταμένες επιχωματώσεις, οι οποίες αποτέλεσαν και το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό η πλατεία. Η πρώτη ενέργεια, για τη διαμόρφωση της πλατείας, ήταν η διάνοιξη το 1867 της οδού Σαμπρή Πασά (της σημερινής Βενιζέλου), η οποία απελευθέρωσε χώρο και επέτρεψε την οικοδόμηση μερικών από τα εμβληματικότερα κτίρια της περιοχής.⁵⁹ Μεταξύ 1898 και 1911 η πλατεία άλλαξε τελείως μορφή καθώς νέα πολυτελή ξενοδοχεία οικοδομήθηκαν, και δίπλα τους καταστήματα, εστιατόρια και ζαχαροπλαστεία ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις της πιο εκλεκτής -και πολυεθνικής- πελατείας, της αφρόκρεμας της πόλης. Εκεί είχαν και την έδρα τους λέσχες και φιλανθρωπικά ιδρύματα, αποτελώντας ουσιαστικά και κοινωνικό σημείο συνάντησης της ευρύτερης περιοχής, γνωστής ως Φραγκομαχαλάς.

Η Πλατεία αρχικά έγινε γνωστή ως Πλατεία Αποβάθρας⁶⁰ και στη συνέχεια ως Πλατεία Ολύμπου, από το περίφημο εστιατόριο *Όλυμπος*,⁶¹ κοσμικό στέκι της πόλης. Σύντομα η πλατεία, χάρη στη γειτνίασή της με τα τραπεζικά ιδρύματα τα περιοχής και το λιμάνι αλλά και τη λειτουργία του τραμ έγινε το οικονομικό και εμπορικό κέντρο της πόλης αλλά και πύλη για τα Βαλκάνια. Λόγω ακριβώς αυτής της τόσο σημαντικής τοποθεσίας, η πλατεία γνώρισε μέρες δόξας και μέρες απόγνωσης.

⁵⁸ Το Τοπ Χανέ κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

⁵⁹ Μια παρουσίαση των ιστορικών αυτών κτιρίων στο, Χρίστος Ζαφείρης, «Τα χαμένα “δωμάτια με θέα” στην προκυμαία του Θερμαϊκού, Θεσσαλονίκης Τοπιογραφία», 19/6/2016, (ανακτήθηκε: 30/11/2019) <https://thessmemory.wordpress.com/2016/01/19/%CF%84%CE%B1-%CF%87%CE%B1%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CE%B4%CF%89%CE%BC%CE%AC%CF%84%CE%B9%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CE%B8%CE%AD%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CF%8C-2/>

⁶⁰ Πλατεία Σκάλας, βλ. Κώστας Τομανάς, *Οι ταβέρνες της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εξάντας, 1991, σ.58.

⁶¹ Και το ξενοδοχείο *Όλυμπος Παλάς*. Διατυπώνεται επίσης η άποψη ότι η ονομασία προήλθε από τη δυνατότητα να έχεις θέαση του Ολύμπου από το παραλιακό μέτωπο.

Με την έλευση του 20^{ου} η πλατεία συνδέθηκε με τις βομβιστικές ενέργειες της βουλγαρικής ομάδας «Βαρκάρηδες της Θεσσαλονίκης» (1903),⁶² σηματοδοτώντας ουσιαστικά την έναρξη των ένοπλων βουλγαρικών διεκδικήσεων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Από αυτήν πέρασε κατά την επίσημη επίσκεψή του το 1908, ο Σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, ενώ τον Ιούλιο της ίδιας χρονιάς ξέσπασε και το κίνημα των Νεοτούρκων κατά της διακυβέρνησής του, που θα δώσει στην πλατεία το νέο επαναστατικό της όνομα: Πλατεία Ελευθερίας.⁶³

Το 1912 η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε στο ελληνικό κράτος και η πλατεία έγινε μάρτυρας νέων ιστορικών γεγονότων. Από την έλευση των συμμαχικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια του Α'ΠΠ μέχρι και την υποδοχή του Βενιζέλου το 1916, που εγκαινίασε το «κράτος της Θεσσαλονίκης», η πλατεία πρωταγωνιστεί στα τεκταινόμενα της πόλης. Αυτό, μέχρι και το 1917, οπότε και η φοβερή πυρκαγιά που ξέσπασε κατέστρεψε ολοσχερώς τα περισσότερα κτίρια, αλλάζοντας μια για πάντα όχι μόνο την όψη της αλλά και την ιστορική της μοίρα.

Ο ανασχεδιασμός ανατέθηκε στο Γάλλο αρχιτέκτονα και πολεοδόμο Ερνέστ Μπερνάρ, ο οποίος φιλοδοξούσε να αναγείρει νέα επιβλητικά κτίρια, με σημαντικότερο αυτό που θα στέγαζε το Ταχυδρομείο, το Τηλεγραφείο και το Ταχυδρομείο (ΤΤΤ). Οι εργασίες ξεκίνησαν το 1920 με την κατεδάφιση των υφιστάμενων κατεστραμμένων κτιρίων και την εκσκαφή στο σημερινό χώρο στάθμευσης, όπου και θα ανεγειρόταν το ΤΤΤ. Η εύρεση του παλιού βυζαντινού τείχους σε συνδυασμό με τη σαθρότητα του εδάφους, λόγω των υπόγειων θαλάσσιων υδάτων, κατέστησαν αδύνατη τη θεμελίωση, με αποτέλεσμα την ακύρωση του συνολικού σχεδιασμού. Έτσι, παρέμεινε αδόμητος ο συγκεκριμένος χώρος, δίνοντας το σχήμα της σημερινής πλατείας, στις 3 πλευρές της οποίας και στην προέκτασή της οικοδομήθηκαν στο Μεσόπολεμο νέα μέγαρα.⁶⁴ Μετά τη μικρασιατική καταστροφή η πλατεία έγινε σημείο αναφοράς για τους χιλιάδες μικρασιάτες και πόντιους πρόσφυγες που

⁶² 'Γκεμιτζήδες' Η «Δολοφόνοι της Θεσσαλονίκης». Εξαρτάται κάθε φορά από την οπτική γωνία. https://en.wikipedia.org/wiki/Boatmen_of_Thessaloniki (ανακτήθηκε: 30/11/2019)

⁶³ Μπροστά στο συγκεκριμένο και ενθουσιώδες πολυεθνικό, πολυφυλετικό πλήθος, ο Εμβέρ μπέης, ένας από τους πρωτεργάτες του κινήματος, προτάσσοντας ως ύψιστο αγαθό την ελευθερία και την ισονομία για όλους τους υπηκόους, από τα μπαλκόνι του ξενοδοχείου *Όλυμπος*, θα διακηρύξει: «Είμαστε όλοι αδέρφια. Δεν υπάρχουν Βούλγαροι, Έλληνες, Σέρβοι, Ρουμάνοι, εβραίοι, μουσουλμάνοι. Κάτω από το γαλανό ουρανό είμαστε όλοι ίσοι, είμαστε όλοι περήφανοι που είμαστε Οθωμανοί!»

⁶⁴ Ξενοδοχείο Ριτζ, Ιονική Τράπεζα, Τράπεζα της Ελλάδας κλπ.

κατέφθαναν με τα πλοία αλλά και για τους μουσουλμάνους που ακολουθούσαν την αντίθετη διαδρομή.

Το Μάιο του 1936 οι αιματοβαμμένες απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών έδωσαν το στίγμα τους και στην πλατεία, καθώς ορίστηκε ως ο χώρος συγκέντρωσης και διαμαρτυρίας των απεργών (10 Μαΐου) μετά την ταφή των νεκρών της προηγούμενης μέρας.⁶⁵ Η πιο σκοτεινή σελίδα της ιστορίας της, ωστόσο, έμελλε να είναι το «Μαύρο Σάββατο» του 1942, όταν γραφόταν η πρώτη σελίδα της «Τελικής Λύσης» των Εβραίων της πόλης.

Η σημερινή μορφή της πλατείας καθορίστηκε με βασιλικό διάταγμα της 28^{ης} Μαρτίου 1963, ενώ ο κοινόχρηστος χώρος αποκτήθηκε από το Δήμο Θεσσαλονίκης με αγορά από το Ταχυδρομείο. Το 1993 το γενικό πολεοδομικό σχέδιο της πόλης χαρακτήρισε την πλατεία ως χώρο πρασίνου, χωρίς ωστόσο να διακοπεί η λειτουργία της ως χώρος στάθμευσης. Το 2006, μετά από διεκδικήσεις πενήντα περίπου χρόνων της εβραϊκής κοινότητας, μεταφέρθηκε και τοποθετήθηκε στη νοτιοανατολική πλευρά το Μνημείο Ολοκαυτώματος.

2.1.2. Το στρατόπεδο Παύλου Μελά

Το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά βρίσκεται στη βορειοδυτική Θεσσαλονίκη, μεταξύ Σταυρούπολης, Πολίχνης και Νεάπολης (εικ.1), σε μια από τις πλέον υποβαθμισμένες και πυκνοκατοικημένες περιοχές της Θεσσαλονίκης. Σήμερα υπάγεται στον καλλικρατικό Δήμο Παύλου Μελά, ο οποίος προέκυψε από την συνένωση των όμορων Δήμων Σταυρούπολης, Πολίχνης και Ευκαρπίας παίρνοντας το όνομά του από το ομώνυμο στρατόπεδο. Περιβάλλεται από τις οδούς Λαγκαδά στα δυτικά, Λεβαντή βόρεια, Π. Μελά και Αγ. Μαρίνας ανατολικά και Δαβάκη νότια.

Η ιστορία του στρατοπέδου σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικοοικονομικές και γεωπολιτικές εξελίξεις της περιοχής των Βαλκανίων και διακρίνεται σε τρεις περιόδους: α) Από τα τέλη του 19^{ου} αι. μέχρι και το 1912 (απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης), όπου και η αρχική εγκατάσταση και οικοδόμηση του χώρου, β) από το 1912 μέχρι και το τέλος της

⁶⁵ Μαρτυρία Γιάννη Πασαλίδη, γραμματέα του Συνδικάτου Μετάλλου το 1936 και μέλος της απεργιακής επιτροπής, στο «9 Μαΐου 1936- Η ματωμένη απεργιακή εξέγερση στη Θεσσαλονίκη, ΕΡΤ, 9/5/2019, (ανακτήθηκε:30/11/2019) <https://www.ert.gr/eidiseis/ellada/kinonia/9-ma%CE%90ou-1936-matomeni-apergiaki-exegersi-sti-thessaloniki/> (ανακτήθηκε: 30/11/2019). Φωτογραφία της διαδήλωσης στο, «Ο ματωμένος Μάης του '36 στη Θεσσαλονίκη», Ριζοσπάστης, 30/4/2006, (ανακτήθηκε: 30/11/2019). <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3347896>

γερμανικής κατοχής (1944), οπότε και επεκτείνεται το στρατόπεδο, ενώ οικοδομούνται στον περιβάλλοντα χώρο του οι πρώτοι προσφυγικοί οικισμοί και γ) από το 1944 μέχρι και την αποχώρηση των ενόπλων δυνάμεων το 2006.⁶⁶ Μπορούμε ωστόσο να προσθέσουμε και μια τέταρτη περίοδο, από το 2006 μέχρι σήμερα, οπότε και εντείνονται οι προσπάθειες διεκδίκησης του χώρου ως μητροπολιτικού πάρκου αλλά και τόπου μνήμης.

Η κατασκευή του στρατοπέδου τοποθετείται στα 1890,⁶⁷ όταν στο πλαίσιο ενός μεγάλου εκσυγχρονιστικού προγράμματος, ο οθωμανικός στρατός επέλεξε τη συγκεκριμένη περιοχή στη δυτική Θεσσαλονίκη για την χωροθέτησή του. Η συγκεκριμένη έκταση των αρχικών 49 στρεμμάτων που αγοράστηκε από το τουρκικό δημόσιο ανήκε στη Σαφιογιέ Χανούμ,⁶⁸

⁶⁶ Αγγελική Πάλλη, «Στρατόπεδο Παύλου Μελά: Μετασχηματισμοί του χώρου από τα τέλη του 19ου αιώνα ως σήμερα», Ημερίδα Δήμου Σταυρούπολης με θέμα: «Στρατόπεδο Παύλου Μελά -Από το χακί στο πράσινο», (31/5/2007), Θεσσαλονίκη, σ. 2, (ανακτήθηκε:16/11/2019)

https://www.academia.edu/34945799/%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF_%CE%A0%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AC_%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%87%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%AF_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%BF%CF%85_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%B1_%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_19%CE%BF%CF%85_%CE%B1%CE%B9_%CF%89%CF%82_%CF%83%CE%AE%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B1_%CE%97%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1_%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%85_%CE%A3%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7%CF%82_%CE%BC%CE%B5_%CE%B8%CE%AD%CE%BC%CE%B1_%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF_%CE%A0%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AC_%CE%91%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%BF_%CF%87%CE%B1%CE%BA%CE%AF_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CF%80%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%BF_2007_%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7

⁶⁷ Οι πληροφορίες για τη ιστορική εξέλιξη του στρατοπέδου από τον επίσημο ιστότοπο του Δήμου Παύλου Μελά στη στήλη, Ιστορικοί Τόποι. Πρώην Στρατοπέδο Παύλου Μελά, (ανακτήθηκε:2/11/2019) <https://pavlosmelas.gr/ιστορικοί-τόποι/#1561625945940-88f9dc09-9546>. Αναλυτικό ιστορικό της εξέλιξης του χώρου καθώς και φωτογραφικό υλικό, βλ. Παρασκευή Κούρτη, «Ιστορικά στοιχεία του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά», στον ιστότοπο του ερευνητικού προγράμματος του ΑΠΘ «Τόποι κράτησης και μνήμης: ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ελλάδα (1941-1944)» (ανακτήθηκε: 20/12/2019)

<http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/pavlou-mela/istorika-stoixeia-tou-proin-startopedou-paulou-mela>. Για το διεκδικητικό πλαίσιο από πλευράς Δήμου, αντιπολίτευσης και κινημάτων, βλ. Παρασκευή Κούρτη, *Αστικές πολιτικές και δημόσιος χώρος. Συνέχεια και αλλαγή στη διαχείριση του δημόσιου χώρου στη Δυτική Θεσσαλονίκη 1980-2010*, ΑΠΘ, Διδακτορική Διατριβή, 2017, σ.292-302. <https://ikee.lib.auth.gr/record/289460/files/GRI-2017-19248.pdf> (ανακτήθηκε:2/11/2019). Για την ιστορική αρχιτεκτονική και πολεοδομική διάσταση του θέματος, Ευαγγελία Καμπούρη, «Οι πρώην στρατιωτικές εγκαταστάσεις ως ιστορικοί τόποι: Η περίπτωση των στρατοπέδων Π. Μελά και Κόδρα στη Θεσσαλονίκη», σσ.2-5 (ανακτήθηκε:2/11/2019).

http://library.tee.gr/digital/kma/kma_m1335/kma_m1335_kampouri.pdf

Επίσης στη διπλωματική εργασία της αρχιτέκτονος Στέλλας Ψυλλάκη, «Οθωμανικοί Στάβλοι Ιππικού στο Στρατόπεδο Παύλου Μελά», Δεκέμβριος 2012, ΑΠΘ, <http://ikee.lib.auth.gr/record/282433/files/GRI-2016-16247.pdf>, σ.3-9 (ανακτήθηκε: 2/11/2019).

Στον ιστότοπο του Δήμου ως αρχική χρονολογία δίνεται το 1895, όπως δέχεται και η Κούρτη (σ.292), η Καμπούρη δέχεται το 1890 (σ.2), ενώ η Ψυλλάκη ως αρχική ημερομηνία το 1891, σ.7.

⁶⁸ Σε πολλά δημοσιεύματα – και στον ιστότοπο του Δήμου – αναφέρεται ως Χανούνι, το ορθό ωστόσο είναι Χανούμ (hanim = δεσποινίς ή κυρία, ανάλογα με τα συμφραζόμενα), όπως υποστηρίζουν η Κούρτη, ό.π.,

στην οποία ανήκαν και άλλες εκτάσεις στη δυτική πλευρά της πόλης. Φαίνεται ότι βασικό κριτήριο για την επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας υπήρξε η γειτνίασή της με τον παραχείμαρρο Λοξό Λάκκο (Egri Dere) του Δενδροποτάμου, στα νότια της έκτασης και από τον οποίο μπορούσαν να εξασφαλιστούν οι ανάγκες του στρατοπέδου σε πόσιμο νερό. Το νέο στρατόπεδο θα δώσει το όνομά του και στην γειτονική αμαξιτή οδό, η οποία συνδέει τη Θεσσαλονίκη με την Καβάλα και το Λαγκαδά, τη λεωφόρο Torcu Kislasi, δηλαδή «του Στρατοπέδου Πυροβολικού».⁶⁹

Η ολοκλήρωση του οικοδομικού προγράμματος τοποθετείται στα 1905. Τα κύρια

Εικόνα 2: Το κτίριο A3 με πρόσοψη στην πλατεία (23/12/2019 -προσωπικό αρχείο)

οικοδομήματα ήταν τα δύο μεγάλα πανομοιότυπα μακρόστενα κτίρια στρατωνισμού, τα χαρακτηρισμένα σήμερα από τους ερευνητές ως A2 και A3 (εικ.2). Οι δύο στρατώνες είναι τοποθετημένοι σε σχήμα Γ (το κτίριο A2 κείται παράλληλα προς την οδό Λαγκαδά με το κτίριο A3 κάθετα προς

αυτό -εικ.3) ώστε να σχηματίζουν μια ορθογώνια εσωτερική πλατεία (εικ.4), στην οποία προφανώς γίνονταν οι παρατάξεις του τουρκικού στρατού. Συμπληρωματικά ως προς τα κεντρικά κτίρια οικοδομήθηκαν ένα μικρό κτίριο για τις διοικητικές υπηρεσίες (ταξιαρχία), 4 στάβλοι για τα άλογα του ιππικού αλλά και ένα ισλαμικό τέμενος (τζαμί)⁷⁰ για τις θρησκευτικές ανάγκες των

Εικόνα 3: Η γωνιακή σύγκλιση των κτιρίων A3-A2 με μέτωπο στην πλατεία (23/12/2019: προσωπικό αρχείο)

σ.292, και η Καμπούρη, ό.π., σ.2. Για την ερμηνεία της λέξης στο, «Τουρκικές (και τουρκογενείς) φράσεις στη νεοελληνική γλώσσα», 11/11/2018, (ανακτήθηκε: 2/11/2019).

<http://planitas.blogspot.com/2018/11/blog-post.html>

⁶⁹ Ευαγγελία Καμπούρη, «Οι πρώην...», ό.π., σ.2.

⁷⁰ Το τζαμί («τζαμί του Λεμπέτ») ολοκληρώθηκε, σύμφωνα με την Καμπούρη, το 1905 και μετακινήθηκε ολόσωμο σε βάθος 25 μ. μέσα στο στρατόπεδο το 2005, ό.π., σ.5. Το 2013 αναγνώσθηκε η κτητορική επιγραφή στην οποία υπήρχε και η επίσημη ονομασία του, η οποία ήταν Οθωμανικό Τέμενος Φαριντέ Χανίμ και Χασάν Φεχμί Πασά. Βικιπαίδεια, (ανακτήθηκε: 2/11/2019).

στρατιωτικών. Τόσο τα κτίρια στρατωνισμού όσο και το κτίριο διοίκησης αλλά και το τέμενος χαρακτηρίζονται από δυτικότροπες επιρροές, οι οποίες συναντώνται και σε άλλα κτίρια στρατοπέδων της περιόδου.

Με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912, το στρατόπεδο περνά στην ελληνική στρατιωτική διοίκηση, με πρώτη χρήση τον στρατωνισμό μονάδων πυροβολικού αλλά και την αεροπορική άμυνα. Το στρατόπεδο μετονομάζεται τότε σε Παύλου Μελά, προς τιμήν του σπουδαίου Μακεδονομάχου, ωστόσο σε νόμο του 1929 το στρατόπεδο αναφέρεται ως «στρατώνες Αγίας Παρασκευής».⁷¹

Στον ίδιο χώρο, όπως προκύπτει από το φωτογραφικό αρχείο του γαλλικού στρατού, στρατοπέδευε και η γαλλική συμμαχική στρατιά (1915-1917), κατά το διάστημα της εμπλοκής της Ελλάδας στον Α'ΠΠ, ενώ, καθώς αυξάνονταν τα προσφυγικά κύματα μέχρι και το 1922, άρχισαν να δημιουργούνται και οι πρώτοι προσφυγικοί καταυλισμοί γύρω από το στρατόπεδο.⁷²

Εικόνα 4: Η εσωτερική ορθογώνια πλατεία συγκέντρωσης
(23/12/2019 -προσωπικό αρχείο)

Με τον Νόμο 4407/29 το στρατόπεδο (το νότιο σημερινό κομμάτι που αντιστοιχεί στο οθωμανικό) έκτασης 247.369 τ.μ. περιήλθε από την

Αεροπορική Άμυνα στο Τ.ΕΘ.Α.⁷³ Από τη δεκαετία του '30, το στρατόπεδο επεκτείνεται διαρκώς ενσωματώνοντας εδάφη βόρεια και δυτικά της αρχικής έκτασης του οθωμανικού στρατοπέδου. Κάποια στρέμματα, από το σημερινό βόρειο τμήμα έκτασης 165.570 τ.μ. ανήκαν σε μικροϊδιοκτήτες, ενώ τα περισσότερα στο μεγαλοτραπεζίτη Ιακώβ Σαούλ

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%B6%CE%B1%CE%BC%CE%AF_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9B%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%AD%CF%84

⁷¹ Στέλλα Ψυλλάκη, «Οθωμανικοί Στάβλοι...», ό.π., σ.7. Η Ψυλλάκη υποστηρίζει ότι η ονομασία Παύλου Μελά δόθηκε μετά το 1929.

⁷² Στο ίδιο, σ.8.

⁷³ Ευαγγελία Καμπούρη, «Οι πρώην...», ό.π., σ. 3

Μοδιάνο, τα οποία και απαλλοτριώθηκαν οριστικά από την ελληνική κυβέρνηση το 1931, για τη δημιουργία πεδίου ασκήσεων του πυροβολικού. Οι μικροϊδιοκτήτες αποζημιώθηκαν το 1939, χωρίς ωστόσο να γίνει κατάληψη του χώρου από τις στρατιωτικές υπηρεσίες.⁷⁴

Με το ξέσπασμα του Β'ΠΠ και την είσοδο των γερμανικών κατοχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη το στρατόπεδο θα περάσει στη ναζιστική διοίκηση, στην οποία και θα παραμείνει μέχρι και την αποχώρησή τους, τον Οκτώβριο του 1944. Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών ο χώρος θα απωλέσει τον αρχικό χαρακτήρα του και θα μετατραπεί σε στρατόπεδο συγκέντρωσης έως και την απελευθέρωσή του στις 21 Οκτωβρίου 1944. Η αιματηρή αυτή περίοδος είναι και αυτή που θα σημαδέψει το στρατόπεδο Παύλου Μελά ως τόπο του μαρτυρίου.

2.2. Η κατοχή στη Θεσσαλονίκη

Η γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδας σημειώνεται στις 6 Απριλίου 1941 και 3 μέρες αργότερα, το πρωί της 9^{ης} Απριλίου, τα πρώτα γερμανικά τάνκς εισέρχονται στην πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου υπογράφεται και το πρωτόκολλο συνθηκολόγησης.⁷⁵ Καθώς η χώρα, με την οριστική κατάληψή της χωρίστηκε σε 3 ζώνες, η Θεσσαλονίκη πέρασε στη δικαιοδοσία των Γερμανών.

Με την είσοδο των Γερμανών στην πόλη εγκαινιάστηκε και η πολιτική της επίταξης δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων για τις ανάγκες των αρχών κατοχής, κυρίως των γερμανικών αλλά και ιταλικών και βουλγαρικών.⁷⁶ Εκτός από τις δεκάδες ιδιωτικές κατοικίες που επιτάχθηκαν για να στεγάσουν αξιωματικούς, στο στόχαστρο των ναζί μπήκαν ξενοδοχεία, μέγαρα, γραφεία, ολόκληρες οικοδομές, βίλες, σχολές, λέσχες, το κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής αλλά και κινηματογράφοι. Τα κτίρια όμως και οι χώροι που συνδέθηκαν με τη βαναυσότητα του κατοχικού καθεστώτος ήταν αυτά που επιτάχθηκαν από τις αρχές ασφαλείας, για να μετατραπούν σε τόπους βασανιστηρίων και εκτελέσεων

⁷⁴ Στο ίδιο, σ.3. Το 1966 μεταβιβάστηκε στο ΤΕΘΑ η έκταση Μοδιάνο, ενώ οι διεκδικήσεις των κληρονόμων του διαγράφηκαν το 1992.

⁷⁵ Ιωάννης Κολιόπουλος, Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940. Η γερμανική εισβολή, η ελληνική άμυνα και η κατάληψη της Ελλάδας, Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ.444.

⁷⁶ Σπύρος Κουζινόπουλος, «Τα επιταγμένα από τους Ναζί κτήρια στην κατεχόμενη Θεσσαλονίκη», 24/10/2019, (ανακτήθηκε: 7/12/2019) http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/10/blog-post_55.html

των αγωνιστών της Αντίστασης. Στην τοπογραφία αυτή του τρόμου εντάσσονται η Βίλα Χίρς,⁷⁷ όπου είχε την έδρα της η Sipo SD,⁷⁸ η Κλινική Βαγιανού,⁷⁹ όπου είχε τα κρατητήριά της η GFP,⁸⁰ η φυλακή «510»⁸¹ της Γερμανικής Αστυνομίας, και το κτήριο του ειδικού «Εξωτερικού Γραφείου της Αστυνομίας/Υπηρεσία Ασφαλείας».⁸² Οι τόποι, όμως που έμειναν στη συλλογική μνήμη των Θεσσαλονικέων ως τόποι μαρτυρίου ήταν οι φυλακές του Επταπυργίου –που ωστόσο λειτουργούσαν ως τέτοιες και πριν από την Κατοχή- αλλά κυρίως το στρατόπεδο Παύλου Μελά.

2.2.1. Το ΣΣ Παύλου Μελά

«Τι θα ιδούμεν ακόμη εδώ μέσα στον τόπον αυτόν του μαρτυρίου και του πόνου.» Με αυτή τη φράση την 1^η Φεβρουαρίου 1944 εκφράζει ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος,⁸³ όμηρος στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, τον αποτροπιασμό και την απόγνωση του. Έχει προηγηθεί η εκτέλεση *«ιδιοχείρως πυροβολήσας με δύο πιστόλια εις το πίσω μέρος του κρανίου»* 3 κρατουμένων από το λοχία Τόνι Κράμερ, ένα είδος εκτέλεσης που για πρώτη φορά εφαρμοζόταν σ' αυτό το στρατόπεδο.⁸⁴

Οι συνθήκες και οι ιδιαίτερες λεπτομέρειες των φοβερών γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο της Κατοχής στο Σ.Σ. Παύλου Μελά, μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισαν να γίνονται αντικείμενο μιας πιο επισταμένης έρευνας. Πέρα από τις πληροφορίες από τα επίσημα αρχεία του στρατοπέδου, τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου, τον αντιστασιακό τύπο αλλά και τον δωσιλογικό, η πραγματική βίωση των συνθηκών, από όσους πέρασαν την

⁷⁷ Βασιλίσσης Όλγας 144. Στο *ίδιο*.

⁷⁸ Ειδική Υπηρεσία Ασφαλείας, κλιμάκιο της Γκεστάπο. Στο *ίδιο*.

⁷⁹ Στην οδό Χαλκιδικής, στην Ανάληψη. Στο *ίδιο*.

⁸⁰ Στο *ίδιο*. Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία. Η GFP έστελνε τους κρατούμενους της στο ΣΣ Παύλου Μελά. Η έδρα της ήταν στο «Βοσπόρειο Μέγαρο», Αριστοτέλους 6 και στη συνέχεια στην Τσιμισκή 72.

⁸¹ Στο *ίδιο*. Ονομάστηκε έτσι από την ομώνυμη ομάδα της Γερμανικής Αστυνομίας και στεγαζόταν σε ένα παλιό εβραϊκό σπίτι στη Σαλαμίνα, στην οδό Ιταλίας 2. Ο Γιασημακόπουλος αναφέρεται συχνά στην οικτρή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι κρατούμενοι, όταν κατέφθαναν από την «510» στο Παύλου Μελά.

⁸² Sipo/SD, IV B4, ειδικό κλιμάκιο της Ανώτατης Κρατικής Υπηρεσίας Ασφαλείας με τα διακριτικά SS, στην οδό Βελισαρίου 42, στην Αγία Τριάδα. Στο *ίδιο*.

⁸³ Το ημερολόγιο, με επιμέλεια του Γιώργου Καφταντζή, εκδόθηκε πολλά χρόνια μετά το θάνατο του Γιασημακόπουλου, μόλις το 1999 ο πρώτος τόμος. Αυτό θα πρέπει να το αποδώσουμε στις δύσκολες μετακατοχικές συνθήκες, αλλά και στο γεγονός ότι στο ημερολόγιο καταγγέλλονται με το ονοματεπώνυμό τους συνεργάτες των Ναζί και δωσίλογοι. Το 1998 οι περισσότεροι από αυτούς θα πρέπει να είχαν αποβιώσει, οπότε η δημοσίευση ήταν πιο εύκολη. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι ο τίτλος της έκδοσης είναι εν μέρει παραπλανητικός, καθώς ο Γιασημακόπουλος ήταν κρατούμενος από το 1943 και όχι το 1941, όπως υπονοείται. Οι συνθήκες ωστόσο που περιγράφονται δεν θα πρέπει να ήταν πολύ διαφορετικές ή ίσως και σκληρότερες, καθώς είχε προηγηθεί ο φοβερός λιμός του 41'-42'.

⁸⁴ Στο *ίδιο*, τ.Α'. σσ.271-272.

πύλη του στρατοπέδου, δεν έχει καταγραφεί μέχρι τώρα σε όλη της την έκταση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι καταγεγραμμένες μαρτυρίες να είναι εξαιρετικά λίγες, αν λάβουμε υπόψη τον αριθμό των ανθρώπων που πέρασαν από εκεί. Αυτές τις αφηγήσεις και μαρτυρίες των τελευταίων -υπερήλικων πλέον- επιζώντων επιδιώκει να συγκεντρώσει η έρευνα που υλοποιείται με επιστημονικά υπεύθυνο τον Επίκουρο Καθηγητή του ΑΠΘ Γιώργο Αντωνίου.⁸⁵ Είναι σημαντικό επίσης να αναφέρουμε -και ενδεικτικό της αντιμετώπισης της ιστορικής έρευνας στην Ελλάδα και μάλιστα για αποσιωπημένες σελίδες της ιστορίας- ότι η έρευνα χρηματοδοτείται από γερμανικούς φορείς.⁸⁶

Με την είσοδο των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη το στρατόπεδο πέρασε στη διοίκηση των κατοχικών δυνάμεων, οι οποίοι το μετέτρεψαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης όχι μόνο Ελλήνων και ξένων, ανδρών και γυναικών πολιτικών κρατουμένων, αλλά και οποιουδήποτε τύχαινε να πέσει στα χέρια τους κατά τη διάρκεια των επιδρομών τους, ανεξαρτήτως ηλικίας και φυσικής κατάστασης. Ως νεότερος κρατούμενος μαρτυρείται ο Θεόδωρος Βαλαχάς, μόλις 12 ετών, όταν φυλακίστηκε μαζί με τη μητέρα του το 1944.⁸⁷ Ωστόσο, ο Γιασημακόπουλος στις 27/12/1943 αναφερόμενος σε συλλήψεις 51 ποντίων από χωριό έξω από τα Γιαννιτσά σημειώνει ότι μεταξύ τους «...υπάρχουν και 12-13 παιδιά ηλικίας 9-14 ετών».⁸⁸

Στοιχείο διαφοροποίησης του συγκεκριμένου στρατοπέδου, σε σχέση με τα άλλα 35⁸⁹ στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ελλάδα, όπως του Χαϊδαρίου και της Λάρισας, αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αποτελεί το γεγονός ότι η διοίκηση και το προσωπικό (φύλακες, γιατροί, νοσοκόμες, μάγειρες) ήταν Έλληνες αλλά υπό γερμανικό έλεγχο.⁹⁰ Η αгаστή

⁸⁵ Τα μέχρι τώρα αποτελέσματα του εν εξελίξει ερευνητικού προγράμματος δημοσιοποιούνται στον ιστότοπο του ΑΠΘ «Τόποι κράτησης και μνήμης: ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ελλάδα (1941-1944), (ανακτήθηκε: 20/12/2019) <http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php>

⁸⁶ «Θεσσαλονίκη: Το στρατόπεδο Παύλου Μελά επί Κατοχής», 26/2/2019, (ανακτήθηκε: 2/11/2019) <https://www.in.gr/2019/02/26/plus/features/thessaloniki-istories-kai-martyries-gia-stratopedo-paylou-mela-epi-katoxis/>

⁸⁷ Στο ίδιο.

⁸⁸ Γιώργος Καφταντζής, *Το ναζιστικό...*, ό.π., σ. 219

⁸⁹ Για τις νεότερες έρευνες σε σχέση με το ΣΣ Παύλου Μελά, βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς – Βάιος Καλογρηάς, *Ναζιστικά στρατόπεδα και φυλακές στη Θεσσαλονίκη*, στο «Τόποι κράτησης...», ό.π., (ανακτήθηκε: 20/12/2019) <http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/pavlou-mela/nazistika-stratopeda-kai-fylakes-sti-thessaloniki>. Μια παλαιότερη αναφορά στο, Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»: πάρκο μνήμης και θυσίας», *Η Καθημερινή*, 30/6/2002, (ανακτήθηκε: 2/11/2019). <https://www.kathimerini.gr/122918/article/epikairothta/ellada/paylos-melas-parko-mnhmhhs-kai-8ysias>

⁹⁰ «Στρατόπεδο Παύλου Μελά. Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», (ανακτήθηκε: 2/11/2019). www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Pavlou-Mela/index.html

συνεργασία των κατοχικών ελληνικών αρχών ασφαλείας με τις γερμανικές πήρε σάρκα και οστά στο στρατόπεδο, με το διαχωρισμό σε δύο τμήματα: στο ένα θα κρατούνταν οι συλληφθέντες της ελληνικής χωροφυλακής και στο άλλο αυτοί των Γερμανών.⁹¹ Οι πολιτικοί κρατούμενοι του στρατοπέδου αποτελούσαν τη βασική δεξαμενή για τις εκτελέσεις αντιποίνων που έκαναν οι Γερμανοί, κάθε φορά που συνέβαινε κάποιο επεισόδιο κατά των κατοχικών δυνάμεων. Στο κατηγορητήριο μάλιστα κατά του Μαξ Μέρτεν⁹² αναφέρονται ονόματα Θεσσαλονικέων για τους οποίους «προέβη σε φυλάκιση, δίχως κανένα λόγο, κάτω από απάνθρωπες συνθήκες, στο στρατόπεδο Παύλου Μελά».⁹³ Αλλά και με φυλάκιση στο στρατόπεδο έλυναν τις διαφορές τους με απλούς πολίτες οι δωσίλογοι συνεργάτες των Γερμανών, ακόμη και με την απλή διατύπωση της κατηγορίας του κομμουνιστή.

Εκεί κρατούνταν όμηροι από πολλές περιοχές της Ελλάδας είτε για οικονομικούς είτε για άλλους λόγους, αλλά και από εκεί επιλέγονταν και το εργατικό δυναμικό για διάφορα τεχνικά έργα είτε για αποστολή σε καταναγκαστική εργασία στο Γ' Ράιχ, το 1943 και 1944. «Το στρατόπεδο 'Παύλου Μελά' και οι φυλακές του Επταπυργίου χρησίμευαν στον κατακτητή σαν πηγή ομήρων. Ρίχναν εκεί μέσα ανθρώπους για ένα 'ναι' και για ένα 'όχι'».⁹⁴ Όμηροι επίσης χρησιμοποιούνταν και στα γερμανικά τρένα, σε βαγόνια προπομπούς ως ανθρώπινη ασπίδα—«τρένα του θανάτου»- κατά των ανταρτικών επιθέσεων.⁹⁵ Οι μέχρι τώρα έρευνες οδήγησαν στην ταυτοποίηση περίπου 1000 ατόμων, Ελλήνων χριστιανών και εβραίων.⁹⁶ Η έρευνα στηρίχθηκε στο αρχείο των δηλώσεων⁹⁷ που

⁹¹ Σοφία Ηλιάδου -Τάχου, «Μέρες» της ΟΠΛΑ στη Θεσσαλονίκη. Τα χρώματα της βίας (1941-1945), Επίκεντρο, 2013, σσ.56-57.

⁹² Διευθυντής της στρατιωτικής διοίκησης της Θεσσαλονίκης (1942-1944). Κατηγορήθηκε για εγκλήματα πολέμου σε βάρος της εβραϊκής κοινότητας (φυλακίσεις, εκτοπισμός, λεηλασία του νεκροταφείου κλπ), καταδικάστηκε σε 25 χρόνια κάθειρξη από το Στρατοδικείο Αθήνας από τα οποία εξέτισε μόλις λίγους μήνες. Για τη δίκη Μέρτεν, βλ. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σσ.537-538. Απόσπασμα του κατηγορητηρίου, βλ. Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π., σσ.126-129.

⁹³ Απόσπασμα του κατηγορητηρίου κατά του Μαξ Μέρτεν, στο Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π., σσ.127-128

⁹⁴ Μαρτυρία του Ζακ Ρεβάζ, στο Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π., σ.37.

⁹⁵ Ο Γιασημακόπουλος αναφέρει τέτοιες περιπτώσεις, τ.Β', σσ.104-105, σ.176.

⁹⁶ Σε ρεπορτάζ του 2018 (21/3) αναφέρεται η ταυτοποίηση 1500 ατόμων: Παύλου Μελά: Ναζιστικό στρατόπεδο- Έρευνα ΑΠΘ, TV100, (ανακτήθηκε:2/11/2019).

<https://www.youtube.com/watch?v=0HnfZbelgn4> Επίσης: «Θεσσαλονίκη. Το στρατόπεδο Παύλου Μελά επί Κατοχής», 26/2/2019, (ανακτήθηκε:2/11/2019)

<http://www.in.gr/2019/02/26/plus/features/thessaloniki-istories-kai-martyries-gia-stratopedo-paylou-mela-epi-katoxis/>. Το ίδιο νούμερο δίνεται και από τον Γιώργο Αντωνίου στην εισήγησή του κατά τη διαβούλευση για το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης, βλ. σε επόμενο κεφάλαιο.

⁹⁷ Ο κατάλογος στον ιστότοπο «Τόποι κράτησης και Μνήμης...», ό.π., (ανακτήθηκε: 20/12/2019) <http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/katalogoi-onomaton>

είχαν υποβάλει πρώην κρατούμενοι στα διάφορα στρατόπεδα κράτησης ή συγγενείς τους, στις αρχές της δεκαετίας του '60, στο πλαίσιο διακρατικής συμφωνίας Ελλάδας – Γερμανίας. Η συμφωνία προέβλεπε την αποζημίωση όσων διώχθηκαν από το Γ' Ράιχ για πολιτικούς, θρησκευτικούς ή φυλετικούς λόγους,⁹⁸ ωστόσο σε καμιά περίπτωση δεν θεωρείται από τους ερευνητές ότι ο αριθμός των ατόμων που εντοπίστηκαν είναι και ο οριστικός.

Ο Γιώργος Ωραιόπουλος,⁹⁹ κρατούμενος για εννιά μήνες και τελικά δραπέτης του στρατοπέδου, συνελήφθη για συμμετοχή σε διαδήλωση κατά της πολιτικής επιστράτευσης και αντιστασιακή δράση ως μέλος της ΕΠΟΝ. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του, οι υπόδικοι και οι όμηροι διαβιούσαν σε διαφορετικό κτίριο από αυτό, όσων είχαν να εκτίσουν ποινές. *«Όποιος έμπαινε εδώ μέσα ήταν μελλοθάνατος. Εδώ ήταν οι υπόδικοι και οι όμηροι. Οι Γερμανοί όταν επρόκειτο να κάνουν εκτελέσεις έρχονταν τα χαράματα με τον κατάλογο και έπαιρναν όσους είχαν προαποφασίσει»*. Από νεότερες έρευνες, με τη συμβολή του αρχαιολόγου και ερευνητή Νίκου Βαλασιάδη,¹⁰⁰ έχουν πλέον ταυτοποιηθεί πολλά από τα κτίρια που διασώζονται. Στο κτίριο Α2 κρατούνταν χριστιανοί, εβραίοι και γυναίκες, στο Α3 Σέρβοι, ενώ και οι οθωμανικοί στάβλοι χρησιμοποιήθηκαν και αυτοί ως χώροι κράτησης των εγκλειστών.

2.3. Η Θεσσαλονίκη και το εβραϊκό ζήτημα

2.3.1. Η παρουσία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη¹⁰¹

Η πρώτη εβραϊκή κοινότητα της πόλης πιστεύεται ότι προήλθε από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου το 140 π.Χ. Κατά τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων ανέπτυξε ιδιαίτερη εμπορική δραστηριότητα, ενώ χαρακτηριστικό του βαθμού εξελληνισμού τους είναι ότι έφεραν ελληνικά ονόματα και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα.¹⁰²

⁹⁸ Το συνολικό ποσό της αποζημίωσης έφθασε τα 115 εκατομμύρια. Όπως σημειώνει ωστόσο ο Δορδανάς, τα θύματα έλαβαν μόλις 2 έως 3 χιλιάδες δραχμές. «Θεσσαλονίκη. Το στρατόπεδο...», ό.π..

⁹⁹ Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»:..., ό.π.

¹⁰⁰ «Θεσσαλονίκη: Το στρατόπεδο Παύλου Μελά...», ό.π.

¹⁰¹ Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και Μνήμες*, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 2007, σ.26. Ένα πλήρες αφιέρωμα με αναλυτικά στοιχεία για την παρουσία των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη στα, *Χρονικά*, τ.70, Σεπτέμβριος 1984, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου της Ελλάδας, (ανακτήθηκε:25/10/2019) https://kis.gr/scanned_small/T070small.pdf

¹⁰² ΚΙΣΕ, *Το ολοκαύτωμα...*, ό.π.. Στη Συναγωγή της πόλης φέρεται να έχει μιλήσει και ο Απόστολος Παύλος για τρία συνεχόμενα Σάββατα.

Μετά τη διάσπαση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και τον σταδιακό εκχριστιανισμό του ανατολικού (βυζαντινού) κράτους, οι Εβραίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με διώξεις και με μια σειρά αντιεβραϊκών νόμων, οι οποίοι τους ακολουθούσαν μέχρι και την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430 από τους Οθωμανούς. Η πόλη κατά το πέρασμα των αιώνων θα δεχτεί, δίπλα στους Ρωμανιώτες, τους Θεσσαλονικείς δηλαδή Εβραίους, διαδοχικά κύματα μεταναστών. Έτσι, στα τέλη του 14^{ου} αι. θα εγκατασταθούν Εβραίοι από την Ουγγαρία, και λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση από τη Γαλλία και τη Γερμανία.¹⁰³ Το 1470 Ασκεναζίμ Εβραίοι μετανάστες από τη Βαυαρία¹⁰⁴, ενώ το μεταναστευτικό κύμα προς τη Θεσσαλονίκη θα ενταθεί κατά τη διάρκεια του 15^{ου} και του 16^{ου} αι. Ιδιαίτερα κατά τα έτη 1492-1493 και 1536 χιλιάδες εξόριστοι Σεφαραδίμ Εβραίοι της Ιταλίας, Σικελίας, Πορτογαλίας, της Ισπανίας και της Βόρειας Αφρικής θα βρουν νέο τόπο εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη, όπου και θα ιδρύσουν τις κοινότητές τους. Αλλά και Θεσσαλονικείς Εβραίοι μετανάστευαν για άλλες πόλεις. Το 1553 υπολογίζεται ότι ο αριθμός των Εβραίων της πόλης ήταν γύρω στις 20.000. Σύντομα η γλώσσα που θα επικρατήσει στις εβραϊκές κοινότητες θα είναι τα (εβραίο)ισπανικά, τα λαντίνο.¹⁰⁵

Οι εβραϊκές κοινότητες γνώρισαν πολύ μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, η οποία στηριζόταν στην εμπορική, κατά κύριο λόγο, δραστηριότητα, ενώ σημαντική ήταν και η πνευματική δραστηριότητα στη διδασκαλία της Τορά και σε καβαλιστικές μελέτες. Στα μέσα του 17 αι. οι Εβραίοι έφταναν τις 30.000, τον μισό πληθυσμό της πόλης. Η μεταβολή αυτή των πληθυσμιακών μεγεθών ενέτεινε τις σχέσεις με τους χριστιανούς κατοίκους που αισθάνονταν να παραμερίζονται στην πόλη τους από το εβραϊκό στοιχείο.¹⁰⁶ Το 1900 αριθμούσαν 80.000 ανθρώπους με τον πληθυσμό της πόλης να φτάνει τις 173.000. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης των Νεοτούρκων, οι Εβραίοι θα γνωρίσουν πολύ σημαντική ανάπτυξη. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος το 1912 θα δημιουργήσει εντάσεις, καθώς ορισμένοι Εβραίοι ηγέτες θεώρησαν ότι θα αποκοπούν από τις παραδοσιακές αγορές τους.¹⁰⁷ Οι εντάσεις αυτές θα περιοριστούν λόγω της πολιτικής

¹⁰³ Υπάρχει μια διαφωνία όσον αφορά την εγκατάσταση των Ασκεναζίμ στη Θεσσαλονίκη. Ο Mark Mazower, ό.π., σσ.71-72 υποστηρίζει ότι κατέφτασαν στην πόλη πριν την Οθωμανική κατάκτηση και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, έτσι που στα κατάστιχα του 1478 δεν εμφανίζονται. Το ΚΙΣΕ υποστηρίζει ότι η μετεγκατάσταση έγινε το 1470, σ.26.

¹⁰⁴ ΚΙΣΕ, *Το ολοκαύτωμα ...*, ό.π., σ.26.

¹⁰⁵ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.78. Ο Φλάισερ θεωρεί ότι τα λαντίνο είναι η λειτουργική γλώσσα, ενώ τα ισπανοεβραϊκά η καθημερινή ζωντανή γλώσσα, βλ. *Στέμμα...*, ό.π., σ.298, υπ.2α.

¹⁰⁶ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.75-76

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ.359.

που ακολούθησε το ελληνικό κράτος δίνοντας τη διαβεβαίωση ότι θα προστατευθούν τόσο τα εβραϊκά συμφέροντα όσο και των άλλων μειονοτήτων.¹⁰⁸ Το 1913 οι Εβραίοι υπολογίζονταν σε 61.439 σε έναν πληθυσμό 157.889 ανθρώπων.¹⁰⁹ Το 1914, έγραφε ένας Ιταλός δημοσιογράφος, για «...τη Σαλονίκη [...] είναι μια παράξενη Ιερουσαλήμ, [...] εξαιτίας της μεγάλης ποσότητας Εβραίων...». «Η Θεσσαλονίκη ήταν γνωστή με την προσωνυμία ‘Εβραιούπολις’. [...] το ελληνικό στοιχείο [...] έδινε μια ξεχωριστή απόχρωση ‘ελληνικότητας’, ωστόσο η ‘εβραϊκότητα’, [...], έδειχνε πως υπερίσχυε στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις».¹¹⁰ Το επόμενο ορόσημο για την εβραϊκή παρουσία στην πόλη θα είναι το 1917, όταν μια μεγάλη πυρκαγιά στο δυτικό τμήμα της πόλης θα αφανίσει την ιστορική της συνοικία, καταστρέφοντας ολοσχερώς τις περισσότερες από τις 37 συναγωγές, αλλά και βιβλιοθήκες, σχολεία, λέσχες και γραφεία¹¹¹ αφήνοντας πίσω της και 50000 αστέγους, πολλοί από τους οποίους πήραν το δρόμο της μετανάστευσης.¹¹² Το επόμενο κύμα μετανάστευσης εντοπίζεται το 1922 με τον ερχομό των προσφύγων και την καθιέρωση της κυριακάτικης αργίας, ενώ και η πυρπόληση του συνοικισμού Κάμπελ (σημερινού «Ναυάρχου Βότση» στην Καλαμαριά)¹¹³, με ευθύνη της αντισιμιτικής οργάνωσης Ε.Ε.Ε., στην οποία ήταν οργανωμένοι πολλοί πρόσφυγες,¹¹⁴ όξυνε το μεταναστευτικό εβραϊκό ρεύμα, κυρίως προς την Παλαιστίνη.¹¹⁵ Η περίοδος της δικτατορίας Μεταξά θα είναι για τους Εβραίους της πόλης μια θετική παρένθεση, καθώς το κράτος θα λάβει μια σειρά μέτρων προκειμένου να αντιμετωπίσει το γενικευμένο αντισιμιτικό κλίμα της Θεσσαλονίκης.¹¹⁶ Οι εντάσεις μεταξύ χριστιανών και εβραίων θα

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σσ. 359-360

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ.363

¹¹⁰ Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης*, Παρατηρητής, 1992, σ.31.

¹¹¹ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.383.

¹¹² ΚΙΣΕ, *Το ολοκαύτωμα...*, ό.π., σ. 31 και Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Αθήνα 2015, σ.25.

¹¹³ Για την ονομασία Κάμπελ, καθώς και περισσότερες πληροφορίες για τον εμπρησμό, βλ. Χρίστος Ζαφείρης, «Ο εμπρησμός του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ το 1931», 7/2/2017, (ανακτήθηκε: 30/11/2019).

<https://thessmemory.wordpress.com/2017/02/07/%ce%bf-%ce%b5%ce%bc%cf%80%cf%81%ce%b7%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%cf%84%ce%bf%cf%85-%ce%b5%ce%b2%cf%81%ce%b1%cf%8a%ce%ba%ce%bf%cf%8d-%cf%83%cf%85%ce%bd%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%b9%cf%83%ce%bc%ce%bf%cf%8d/#more-3787>

¹¹⁴ Εθνική Ένωση «Η Ελλάς», ή 3 Έψιλον, στο Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή...*, ό.π., σσ.36-39. Μια ολοκληρωμένη ανάλυση για τη σύγκρουση βενιζελικών -αντιβενιζελικών και τις συνέπειες στον εβραϊκό πληθυσμό στο Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.480-490.

¹¹⁵ Μια εκτίμηση για τους αριθμούς των Εβραίων που μετανάστευσαν και τους τόπους εγκατάστασης, στο Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.478.

¹¹⁶ Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή...*, ό.π., σσ.39-42.

μειωθούν, τουλάχιστον επιφανειακά.¹¹⁷ Κατά τη διάρκεια, ωστόσο, του ελληνοϊταλικού πολέμου που θα ξεσπάσει το 1940, οι δυο κοινότητες θα σταθούν η μια δίπλα στην άλλη. Ενδεικτική είναι η αναλογία των νεκρών οπλιτών στις μάχες του ελληνοαλβανικού μετώπου: από το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης θα σκοτωθούν στις μάχες 493 Έλληνες χριστιανοί και 165 Έλληνες Εβραίοι.¹¹⁸ Ο πόλεμος τους ενώνει σε μια κοινή μοίρα, που όμως θα αρχίσει να διαφοροποιείται με τη ναζιστική κατοχή στην πόλη.

2.3.2. Το χρονικό της εκτόπισης

Η πολιτική που ακολούθησαν οι Γερμανοί έναντι των κατοίκων της Θεσσαλονίκης δεν άφηνε να διαφανεί ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης αντιμετώπιζε μεγαλύτερο κίνδυνο από το χριστιανικό. Όπως βεβαιώνει ο Γιακοέλ «...Από της εισόδου των Γερμανών εις Θεσσαλονίκην (Απρίλιος 1941) μέχρι του Ιουλίου 1942, ήτοι επί 15 μήνας Κατοχής, εβραϊκόν φυλετικόν ζήτημα δεν ετέθη εν Θεσσαλονίκη»¹¹⁹. Η αίσθηση αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Γ.Θ. Βαφόπουλο: «Τους πρώτους μήνες της Κατοχής τίποτε δεν πρόλεγε την τραγωδία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης».¹²⁰ Το κλείσιμο των εβραϊκών καταστημάτων, οι επιτάξεις κτιρίων, οι κατασχέσεις επίπλων, τηλεφώνων και ραδιοφωνικών συσκευών, οι δημεύσεις εμπορευμάτων και η παρεμπόδιση της οικονομικής δραστηριότητας αντιμετωπίστηκε ως περίπου «φυσιολογική» στο πλαίσιο μιας κατοχικής διακυβέρνησης. Οι λεηλασίες της πολιτισμικής παρακαταθήκης του εβραϊσμού της πόλης, όπως των βιβλιοθηκών, αρχείων, πολύτιμων βιβλίων και χειρογράφων καθώς και σπάνιων αντικειμένων από το κομάντο Ρόζενμπεργκ,¹²¹ ακόμη και τα αντισημιτικά άρθρα του δωσιλογικού τύπου με πρωτοστατούσα τη *Νέα Ευρώπη* ή οι επιθέσεις αντισημιτικών ομάδων, όπως η Ε.Ε.Ε. και η προσπάθεια δημιουργίας γενικότερα αρνητικού κλίματος¹²² κατά των Εβραίων δεν αξιολογήθηκαν ως κάτι περισσότερο από συνήθεις εκδηλώσεις αντιεβραϊσμού. «Τίποτε δεν

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ.42. Για μια διαφορετική ματιά στην καθημερινότητα των Εβραίων της πόλης και τη συμβίωσή τους με τους χριστιανούς, από έναν άνθρωπο που τους έζησε από κοντά, αλλά και για τη δράση της ΕΕΕ, βλ. Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εξάντας, 1992, σ.33-51. Για μια ματιά στην κοσμική ζωή των Εβραίων, βλ. Κώστας Τομανάς, *Οι ταβέρνες...*, ό.π., σ.60,65,84-85,99-101.

¹¹⁸ Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή...*, ό.π., σ.51-52. Υπάρχει σχετική ασάφεια για τον συνολικό αριθμό των εβραίων της Θεσσαλονίκης πριν από την Κατοχή. Νεότερες έρευνες θεωρούν ότι ήταν κάτω από 50000. Για την απογραφή του 1940, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα...*, ό.π., σ.301 και υποσημείωση 19, σ.302.

¹¹⁹ Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, (Εισαγωγή -Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ιτς Αχαΐμ -Παρατηρητής, 1993, σ.53.

¹²⁰ Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες αυτοβιογραφίας*, τ. Β', Η Ανάσταση, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1971, σ.169. Περισσότερα στις σ.168-174.

¹²¹ Η ονομασία της συγκεκριμένης ομάδας προέκυψε από τον ιδεολογικό υπεύθυνο του Χίτλερ για τον παγκόσμιο εβραϊσμό Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, στο, Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.497-498.

¹²² Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ.Β', εκδόσεις Παπαζήση, 1995, σ.300.

προαναγγέλλει το ξέσπασμα του κυκλώνας που σε λίγο θα έλθη για να εξολοθρεύσει τα πάντα». ¹²³ Για έναν λαό που είχε μακρά και πικρή εμπειρία από διώξεις στη μακραίωνη ιστορία του και πάντοτε κατόρθωνε να επιβιώνει, οι ενέργειες των κατοχικών δυνάμεων απλώς επιβεβαίωναν τη μοίρα του, χωρίς ωστόσο να υποσιάζονται κάτι περισσότερο. Στο ερώτημα, μάλιστα, που τίθεται συχνά, γιατί οι Εβραίοι δεν μπήκαν μαζικά στην Αντίσταση, κατά τα δυο χρόνια της Κατοχής, ο αντιστασιακός Ζακ Μπεχάρ παραδέχεται ότι παρά τις περιπτώσεις δολοφονιών και λεηλασιών «...οι Εβραίοι δε βλέπανε σ' αυτές παρά υπερβολές της ναζιστικής βαρβαρότητας, που ήταν αισθητές και έναντι των μη Εβραίων». ¹²⁴ Όπως χαρακτηριστικά συμπληρώνει ο Βαφόπουλος: «Η φαινομενική αδιαφορία των Γερμανών είχε κοιμίσει τους Εβραίους, σε σημείο που μερικοί απ' αυτούς ν' αναθαρρήσουν και να σκεφθούν και συνεργασία ακόμη μαζί τους». ¹²⁵ Αυτή η «περίπου κανονικότητα» οδήγησε και πολλούς Εβραίους, που είχαν καταφύγει σε άλλες πόλεις, να αισθανθούν αρκετά ασφαλείς, ώστε να επιστρέψουν στη Θεσσαλονίκη.

2.3.3. «Το Μαύρο Σάββατο»

Οι πρώτες σοβαρές ενδείξεις διαφοροποίησης ως προς την προηγούμενη τακτική εμφανίστηκαν, όταν την 8^η Ιουλίου 1942, ο προϊστάμενος σύμβουλος της Βέρμαχτ στη Θεσσαλονίκη Φρίντριχ Χάινε διέταξε να παρουσιαστούν το Σάββατο 11 Ιουλίου, στην πλατεία Ελευθερίας, όλοι οι άνδρες Εβραίοι, από 18 έως 45 ετών, ώστε να απογραφούν. ¹²⁶ Σκοπός της απογραφής, όπως φάνηκε στη συνέχεια, ήταν να γίνει η επιλογή των «ικανών για εργασία» ως εργατικό δυναμικό στη διάνοιξη δρόμων και αεροδιαδρόμων. 9000 ¹²⁷ άνδρες υπολογίζεται ότι άρχισαν να παρουσιάζονται από τις 8 το πρωί, προκειμένου να λάβουν μέρος στην καταγραφή. Ωστόσο η μέρα δεν εξελίχθηκε ως μια απλή γραφειοκρατική επιβολή. Εκτός από τη στέρηση νερού, την πολύωρη ορθοστασία και την

¹²³ M. Molho-J. Nehama, *In Memoriam...*, ό.π., σ.63.

¹²⁴ Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέραςμα...*, ό.π., σ.75.

¹²⁵ Γ.Θ.Βαφόπουλος, *Σελίδες...*, ό.π., σ.170.

¹²⁶ Από την πρόσκληση εξαιρέθηκαν οι Ιταλοί και Ισπανοί υπήκοοι.

¹²⁷ Ο αριθμός δεν είναι βέβαιος. Σε άλλες πηγές αναφέρονται 7000. Η απόκλιση ίσως οφείλεται στην διαφορά μεταξύ αυτών που παρουσιάστηκαν το Σάββατο και αυτών που απογράφηκαν τελικά στο διάστημα των 4 ημερών που κράτησε η διαδικασία, βλ. Ρένα Μόλχο, «Μύθοι και πραγματικότητα για την εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», 6/3/2013 (ανακτήθηκε:27/10/2019)

[https://cohen.gr/new/index.php?option=com_content&view=article&id=2677:2013-03-06-08-41-](https://cohen.gr/new/index.php?option=com_content&view=article&id=2677:2013-03-06-08-41-08&catid=35:jewdaism&Itemid=59)

[08&catid=35:jewdaism&Itemid=59](https://cohen.gr/new/index.php?option=com_content&view=article&id=2677:2013-03-06-08-41-08&catid=35:jewdaism&Itemid=59) Ελένη Κοσμά, «Θεσσαλονίκη. Μια εβραϊκή πόλη», Πύλη για την ελληνική γλώσσα (στον ιστότοπο αναφέρεται λανθασμένα ως χρονολογία τοποθέτησης του μνημείου Ολοκαυτώματος στην Πλατεία Ελευθερίας το 1997) (ανακτήθηκε:27/10/2019)

<http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/urban/iframe.html?urb=3&location=131&item=3211>

κάλυψη του κεφαλιού¹²⁸ κάτω από τον καυτό ήλιο, οι άνδρες, αυτοί κυρίως που βρίσκονταν μπροστά από την Ιωνική Τράπεζα, στη διασταύρωση Ίωνος Δραγούμη και Μητροπόλεως,¹²⁹ υποβλήθηκαν σε μια σειρά εξευτελισμών, πρωτόγνωρων σε τέτοιου τύπου διαδικασίες. Κάτω από το φωτογραφικό φακό των Γερμανών, που απαθανάτιζαν το γεγονός και υπό τα όμματα των χριστιανών συμπολιτών, οι κατοχικές αρχές υπέβαλαν τους άνδρες σε ταπεινωτικές ασκήσεις (τούμπες, κάμψεις, καθίσματα) κακοποιώντας βάνανσα όσους αντιδρούσαν.¹³⁰ Από την εξευτελιστική συμπεριφορά γλίτωσαν όσοι ήταν σε άλλα σημεία της πλατείας και δεν πρόλαβαν να απογραφούν. Αυτοί κλήθηκαν να ξαναπαρουσιαστούν τη Δευτέρα 13 Ιουλίου, αλλά τα γεγονότα του Σαββάτου απέτρεψαν τουλάχιστον 1000 να εμφανιστούν.¹³¹ Σε όσους παρευρίσκονταν και σε όσους παρακολουθούσαν ήταν πλέον φανερό ότι κάτι είχε αλλάξει.

Την καταγραφή θα ακολουθήσει η αποστολή 3500 ανδρών σε καταναγκαστικά έργα κυρίως σε λατομεία και εργοτάξια. Οι σκληρές συνθήκες θα οδηγήσουν πολλούς από αυτούς στο θάνατο, με τις γερμανικές αρχές να διαπραγματεύονται την απελευθέρωση των επιζώντων έναντι τιμήματος, το οποίο και κατέβαλε η Κοινότητα προκειμένου να εξαγοράσει την ελευθερία των μελών της. Το τίμημα ωστόσο δεν ήταν μόνο οικονομικό αλλά και βαριά ηθικό, καθώς στις απαιτήσεις συμπεριελήφθη και η «παραχώρηση», η καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου, η οποία ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο του '42.¹³²

¹²⁸ Η κάλυψη του κεφαλιού την ημέρα του Σαββάτου είναι και θρησκευτικό καθήκον για τους Εβραίους, στο Γιάννης Γκαρλέντατζης, «Οι μαζί συγκεντρώνουν τους Εβραίους στην πλατεία Ελευθερίας (1942)», 11/8/2012, (ανακτήθηκε:27/10/2019) <http://www.alterthess.gr/content/oi-nazi-sygkentronoy-n-toys-evraioys-stin-plateia-eleytherias-1942>

Στο άρθρο λανθασμένα -πάλι- αναφέρεται το 1997 ως χρονολογία τοποθέτησης του μνημείου Ολοκαυτώματος στην Πλατεία Ελευθερίας.

¹²⁹ Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή ...*, ό.π.,σ.65

¹³⁰ Γιομτβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σ.58. Από το κατηγορητήριο κατά του Μαξ Μέρτεν: «...επέβαλε σε σαδιστικές ασκήσεις, απολύοντας εναντίον τους σκύλους που τους ξέσκιζαν τα ρούχα. Πολλοί Εβραίοι που υπέφεραν από πείνα και την μακρά ορθοστασία αρρώστησαν, καθώς ο Σολομών Κοέν και άλλοι, ενώ ο δικηγόρος Σιμαντβ Ραφαήλ Κοέν, πέθανε από αυτή την αιτία», βλ. Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π.,σ.129.

¹³¹ Η ολοκλήρωση της απογραφής, όσων δεν εμφανίστηκαν τον Ιούλιο, θα ολοκληρωθεί το Δεκέμβριο του 1942, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα...*, ό.π.,σ.307.

¹³² Ο Βαφόπουλος, *Σελίδες...*, ό.π.,σ.211-212, θεωρεί ότι παρ' όλη τη βαρβαρότητα του εγχειρήματος πρέπει να «...επωθεί και μια σκληρή αλήθεια...» ότι το νεκροταφείο ήταν εμπόδιο για την πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης προς τα ανατολικά, καθώς στους 4 αιώνες υπήρχαν «...τόσοι τάφοι, όσοι ήσαν κ' οι πεθαμένοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης». Η καταστροφή των νεκροταφείων είχε ξεκινήσει ήδη πριν από την απελευθέρωση και εντάθηκε στο μεσοπόλεμο. Η αφαίρεση των πλακών από τους κατοίκους του οικισμού των Σαράντα Εκκλησιών έφτασε σε τέτοιο σημείο που μετά από διαμαρτυρίες της εβραϊκής κοινότητας, η Αστυνομία ίδρυσε παράρτημα του Γ'Α.Τ. για να προστατεύσει του τάφους. Φωτογραφία των εγκαινίων του Α.Τ.(1932) και πληροφορίες για την τύχη των μαρμάρων αλλά και για το νεκροταφείο ως πεδίο σύγκρουσης Τατάρων (:) και Επονιτών, βλ. Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι...*, ό.π., σ.40-41, 51-55.

Η οικονομική διάσταση του διωγμού αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της εβραϊκής τραγωδίας, καθώς, λόγω και των προηγούμενων εμπειριών, δημιουργήθηκε στην κοινότητα η εσφαλμένη πεποίθηση ότι ο στόχος των Γερμανών ήταν καθαρά ωφελιμίστικος. Ενδεικτικό αυτής της αντίληψης είναι η αποστροφή του Ισάκ Χαρούκ: *«Δεν ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία των Εβραίων που θα βρίσκονταν μπροστά στο δίλημμα: το πορτοφόλι ή τη ζωή. Αποφασίσαμε να δώσουμε το πορτοφόλι»*.¹³³

Η τελική ευθεία για την «Τελική Λύση» των Εβραίων της Θεσσαλονίκης ξεκινά το Φεβρουάριο του '43, όταν καταφθάνουν στην πόλη οι Ντίτερ Βισλιτσένι και Αλόις Μπρύνερ, απεσταλμένοι των Χίμλερ και Άιχμαν.¹³⁴ Μέσω της κοινότητας οι γερμανικές αρχές κατόρθωσαν να καταγράψουν τόσο τα ονομαστικά όσο και τα οικονομικά στοιχεία των μελών της. Επικεφαλής της απογραφής ήταν ο αρχιρραβίνος Τσβι Κόρετς, «πουλημένος» «αρχιπροδότης», σύμφωνα με τον Λέοντα Περαιχιά,¹³⁵ «...ένας καλοκάγαθος...», «...αληθινά πολιτισμένος...», σύμφωνα με τον Γ.Θ. Βαφόπουλο.¹³⁶

Η προσωπικότητα και οι ενέργειες του Ασκενάζι αρχιρραβίνου Κόρετς έχουν βρεθεί, όπως είναι φυσικό, στο επίκεντρο των επιστημονικών μελετών τόσο σε σχέση με την προσωπικότητά του όσο και για τις ενέργειές του, καθώς οι κατηγορίες εναντίον του κυμαίνονται από την απλή αφέλεια έως τη δόλια συνέργεια. Είναι αυτή η συνδρομή στις κατοχικές δυνάμεις που τον κατέστησαν από τους ομοθρήσκους του ως τον κύριο υπεύθυνο της ολοκληρωτικής καταστροφής της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, σε αντίθεση με τις κοινότητες άλλων πόλεων.¹³⁷

¹³³ Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέραςμα...*, ό.π., σ.27.

¹³⁴ Ο Φλάισερ απορρίπτει την πληροφορία ότι ο Άιχμαν είχε επισκεφτεί τη Θεσσαλονίκη, θεωρώντας τη τέχνασμα του Μέρτεν για να αλαφρώσει τη θέση του στη δίκη του, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και ...*, ό.π., τ.Β. σ.307, υποσ.34. Από τα στοιχεία 12 γερμανικών εγγράφων που παραθέτει η Νόβιτς, 8 υπογράφονται από τον Δρ. Μαξ Μέρτεν, Σύμβουλο Διοικήσεως Πολέμου και 4 από τον Ντίτερ Βισλιτσένι, σ.11-17.

¹³⁵ Λέων Χ. Περαιχιά, *Μαζάλ. Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου, (1943-1945)*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ.17-18.

¹³⁶ Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες...*, ό.π., σσ.171-172.

¹³⁷ Για τη συζήτηση σχετικά με τον Κόρετς και το ρόλο του στα γεγονότα, Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σσ.505, 507-509, 519. Μαρία Καβάλα, *Η καταστροφή ...*, ό.π., σ.78-79. Να παρατηρήσουμε ότι υπάρχει τα τελευταία χρόνια μια διαδικασία αναθεώρησης του ρόλου του Κόρετς. Η Ρένα Μόλχο θεωρεί ότι βασική αιτία για την απόδοση της βασικής ευθύνης στον Κόρετς είναι η προσπάθεια απόκρυψης των ευθυνών της χριστιανικής κοινότητας της πόλης αλλά και η στάση της εβραϊκής κοινότητας απέναντί του. Στο Ρένα Μόλχο, Μύθοι..., ό.π.

Υπερασπιστική και η επιχειρηματολογία του Φλάισερ, *Στέμμα...*, ό.π., τ.Β' σ.313-315, υπ.48.

Περισσότερα για τις ενδοκοινοτικές αντιθέσεις και το ρόλο που διαδραμάτισαν στον εκτοπισμό, στο, Γιάννης Γκλαρνέτατζης, *«Ογδόντα χρόνια πριν ο Τσβι Κόρετς αναλαμβάνει καθήκοντα (1933)»*, 20/8/2013, (ανακτήθηκε:8/12/2019).

<http://www.alterthess.gr/content/ogdonta-hronia-prin-o-tsvi-korets-analamvanei-kathikonta-1933>

Το ίδιο διάστημα αρχίζει και η επιβολή των φυλετικών μέτρων. Όλοι οι Εβραίοι άνω των 5 ετών υποχρεώθηκαν να φορούν κίτρινο άστρο (του Δαβίδ) συγκεκριμένων διαστάσεων, να απέχουν από οποιαδήποτε συλλογική δράση και να μετεγκατασταθούν εντός 4 ημερών σε οριοθετημένες περιοχές (γκέτο) σε εβραϊκές ή και μεικτές ελληνοεβραϊκές συνοικίες.¹³⁸ Το γκέτο του Βαρώνου Χιρς έπαιξε και διαμετακομιστικό ρόλο, καθώς βρισκόταν στην περιοχή του σιδηροδρομικού σταθμού. Ο εκτοπισμός ξεκίνησε στις 14 Μαρτίου του 1943 με τα πρώτα 2800 άτομα και ολοκληρώθηκε στις αρχές Αυγούστου σε 18 αποστολές, ενώ στην πλειοψηφία τους, σαράντα πέντε χιλιάδες άνθρωποι, οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο Άουσβιτς – Μπιρκενάου.¹³⁹

Η ολοκληρωτική καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης σε σχέση με άλλες κοινότητες της Ελλάδας έχει προκαλέσει προβληματισμούς όσον αφορά στα αίτιά της. Οι ιστορικοί φαίνεται πλέον να συγκλίνουν σε ορισμένα βασικά σημεία. Εκτός από το ρόλο της ηγεσίας της εβραϊκής κοινότητας¹⁴⁰ που ακολούθησε τυφλά κάθε γερμανική διαταγή, θα πρέπει να σημειωθεί και η κοινά αποδεκτή αντίληψη που υπήρχε, ότι οι Γερμανοί αποσκοπούσαν κυρίως στην οικονομική τους εκμετάλλευση. Σε αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε την αδυναμία πολλών εβραίων να μιλήσουν σωστά την ελληνική γλώσσα¹⁴¹ και έτσι να καταφέρουν να κρυφτούν μέσα στο γενικό πληθυσμό, αλλά και τους στενούς δεσμούς της εβραϊκής οικογένειας που απέτρεψε πολλούς νέους, που θα μπορούσαν να φύγουν για άλλες περιοχές ή να ενταχθούν στην αντίσταση,¹⁴² να εγκαταλείψουν τους συγγενείς τους. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι επίσημες ελληνικές αρχές, που

¹³⁸ Ακολούθησαν εκτεταμένες λεηλασίες των εβραϊκών περιουσιών. Μια από τις πρώτες μαρτυρίες δίνεται λογοτεχνικά από το Γιώργο Ιωάννου στο διήγημά του «Το κρεβάτι», στη συλλογή «*Η σαρκοφάγος*», Κέδρος, 8^η έκδοση, 1988, σσ.46-51.

¹³⁹ Χάγκεν Φλάισερ, Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σσ.56-57. Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη...*, ό.π., σ.520.

¹⁴⁰ Ο ρόλος των αρχιρραβίνων φαίνεται ξεκάθαρα στις διαμετρικά αντίθετες περιπτώσεις των Ιωαννίνων, όπου χάθηκε όλη η κοινότητα (αρχιρραβίνος ο Σαμπεθάι Καμπιλή), και των Αθηνών, όπου σώθηκαν πολλοί (αρχιρραβίνος ο Ηλίας Μπαρτζιλάι). Για μια λογοτεχνική περιγραφή της προσωπικότητας του Καμπιλή, στο διήγημα του Δημήτρη Χατζή, «Σαμπεθάι Καμπιλής», *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Ζώδιο 1989, σσ.47-85. Για τον Μπαρτζιλάι και την «απαγωγή» του από το ΕΑΜ, βλ. «Ιστορική αναδρομή της εβραϊκής παρουσίας στην Αθήνα, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, (ανακτήθηκε:2/11/2019).

https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46 . Επίσης η μαρτυρία του Μπαρούχ Σιμπή που συνέβαλε στην «απαγωγή» του Μπαρτζιλάι, βλ. Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π., σσ.42-44.

¹⁴¹ Για τους παράλληλους βίους του χριστιανικού και του εβραϊκού στοιχείου, βλ. Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Το παραμύθι...*, ό.π., σσ.40-41.

¹⁴² Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ασσέρ Μωυσή, υπολογίζεται ότι σε πανελλαδικό επίπεδο 800 περίπου Εβραίοι πήραν μέρος στην Αντίσταση. Ένας -πολύ μικρότερος- κατάλογος των Εβραίων Αντιστασιακών στο Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π., σσ.135-139.

αδιαφόρησαν ή και συντάχθηκαν σε πολλές περιπτώσεις με τις κατοχικές δυνάμεις, σε αντίθεση με απλούς χριστιανούς συμπολίτες τους, που με κίνδυνο της ζωής τους, προσπάθησαν να τους κρύψουν.¹⁴³ Μπορεί οι Εβραίοι να μη βρήκαν τη συμπαράσταση που επιθυμούσαν από τους επίσημους φορείς, ωστόσο πολλά είναι τα παραδείγματα αυτών, που σώθηκαν χάρη στις ενέργειες χριστιανών συμπολιτών τους αλλά και των ανταρτών.¹⁴⁴

2.3.4. Η επιστροφή

Η επιστροφή των ολιγάριθμων πλέον Εβραίων στη «γενέθλια πόλη» δεν θα είναι ούτε απλή ούτε εύκολη. Ο αριθμός τους άγγιζε μόλις τους 1950,¹⁴⁵ ενώ και η Θεσσαλονίκη ήταν πλέον για αυτούς ένας άλλος τόπος.¹⁴⁶ Συγγενείς και φίλοι χάθηκαν, περιουσίες λεηλατήθηκαν και ό,τι θύμιζε το εβραϊκό παρελθόν της πόλης, από το νεκροταφείο έως και τις συναγωγές, φαινόταν να έχει χαθεί οριστικά. Οι συμπολίτες ακούγανε με δυσπιστία τις αφηγήσεις και οι επιζώντες άρχισαν και αυτοί να σιωπούν. Τα πρώτα χρόνια η κοινότητα είχε να αντιμετωπίσει όχι μόνο την απώλεια του 96% των μελών της και το συνακόλουθο αφόρητο πένθος αλλά και τις δυσκολίες ανασυγκρότησης¹⁴⁷ και επανένταξης των μελών της στον κοινωνικό ιστό της πόλης. Δυσκολίες που ξεκινούσαν από τον αγώνα επιβίωσης και τη διαχείριση μιας νέας πραγματικότητας μέχρι τη διεκδίκηση της επιστροφής τόσο των ιδιωτικών όσο και των κοινοτικών περιουσιακών στοιχείων. Κατοικίες, καταστήματα αλλά και συναγωγές, βιβλιοθήκες και άλλα ευαγή ιδρύματα βρέθηκαν στα χέρια είτε καταπατητών είτε μεσεγγυούχων είτε θεωρούνταν πλέον κρατικά.¹⁴⁸ Θα περάσουν, λοιπόν, κάποια χρόνια μέχρι η κοινότητα να αντιμετωπίσει τα επείγοντα προβλήματα και να προχωρήσει στο επόμενο στάδιο: αυτό της διεκδίκησης ενός μνημονικού τόπου συνδεδεμένου με την τραγωδία τους.

¹⁴³ Χάγκεν Φλάισερ, *Κατοχή...*, ό.π., σ.57.

¹⁴⁴ Οι περιπτώσεις είναι πολυάριθμες και δηλώνονται σε όλες τις μαρτυρίες.

¹⁴⁵ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία...*, ό.π., σ.285. Πίνακας με τις εβραϊκές κοινότητες και τις απώλειες, στο Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων 1943-1944*, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 2008, σ.13. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν τα παιδιά τα οποία παρέμειναν κρυμμένα, έχοντας απολέσει την ταυτότητά τους και σε πολλές περιπτώσεις την οικογένειά τους. Για μια ψυχαναλυτική προσέγγιση του ζητήματος, στο ίδιο, Αριέλλα Ασέρ, «Παιδιά του Πολέμου αντιμετώπιζαν στο “τραύμα του πραγματικού”», σσ.30-37.

¹⁴⁶ Ο Ανδρέας Σεφίχια την αποκαλεί Σαχάρα, βλ. Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση...*, ό.π., σ.211.

¹⁴⁷ Αυτοί που επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη δεν είχαν όλοι την ίδια εμπειρία: κάποιοι λίγοι επέστρεφαν από τα στρατόπεδα, οι περισσότεροι είτε είχαν καταφέρει να κρυφτούν είτε είχαν συμμετάσχει στην αντίσταση.

¹⁴⁸ Μια αρχειακή καταγραφή της επώδυνης ανασυγκρότησης της Ισραηλτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης και των εμποδίων στην επανένταξη των Εβραίων, βλ., Λέων Α. Ναρ, *Ξανά στη Σαλονίκη. Η μετέωρη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων στον γενέθλιο τόπο (1945-1946)*, Πόλις, 2018.

3. Η εβραϊκή μνήμη και η Πλατεία Ελευθερίας

3.1. Πλατεία Ελευθερίας: Μάρτυρες και μαρτυρίες

«Εδίστασα πολύ πριν αποφασίσω να δημοσιεύσω τούτες τις αναμνήσεις μου. Διερωτώμην: θα με πιστέψουν άραγε;»¹⁴⁹ Η φράση αυτή συνοψίζει σε όλη της την έκταση τη διστακτικότητα των επιζώντων να αφηγηθούν μετά την επιστροφή τους, αυτά που είχαν βιώσει στα στρατόπεδα του θανάτου. Αυτό, όπως ειπώθηκε, άλλαξε τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς αυξάνουν οι δημοσιεύσεις μαρτυριών, που όμως αφορούν κατά κύριο λόγο τη στρατοπεδική εμπειρία. Η καταγραφή από τους Γερμανούς το «Μαύρο Σάββατο» μοιάζει σχεδόν να υπολείπεται σε επίπεδο τραυματικής εμπειρίας σε σχέση με τη γενοκτονία που ακολούθησε. Από τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η πρόσληψη του γεγονότος στην Πλατεία Ελευθερίας είναι διαφορετική από άτομο σε άτομο. Αυτό οφείλεται στη χρονική απόσταση μεταξύ γεγονότος και καταγραφής της μαρτυρίας, από τον άμεσο αντίκτυπο στον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο, από το αν υπήρξε εγκλεισμός σε στρατόπεδο, από το φύλο και τη θέση στην κοινότητα, από την απώλεια ή τη σωτηρία της οικογένειας.

Ο Γιομτώβ Γιακοέλ,¹⁵⁰ επιφανές μέλος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, στο σύγχρονο με τα γεγονότα χρονικό του, αναφέρεται στο «Μαύρο Σάββατο» αλλά και στην έλλειψη αντίδρασης από τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης:

Οι Γερμανοί χωροφύλακες της στρατονομίας (F.G.) χύνουν τα μπουλντόκ εναντίον ωρισμένων Ισραηλιτών...[...] Άλλους Ισραηλίτες οι οποίοι, κουρασθέντες από πολλών ωρών αναμονήν, εκάθησαν κατά γης, οι άνθρωποι της Γκεστάπο δέρνουν και μέχρις αιματώσεως. Εις βαθμόν ώστε να προσκληθή το αυτοκίνητον φορείον του Ερυθρού Σταυρού [...]Εις άλλους Ισραηλίτες επιβάλλεται η υποχρέωσις συνεχούς και επί ώρας ακαταπαύστως εκτελέσεως γυμναστικών ασκήσεων κοπιωδών επ' απειλή ξυλοδαρμού. Τέλος

¹⁴⁹ Αλβέρτος Μενασσέ, *Birkenau (Auschwitz II). Αναμνήσεις ενός αυτόπτου μάρτυρος. Πώς εκάθησαν 72.000 Έλληνες Εβραίοι*, μετάφραση Γ. Ζωγραφάκη, Έκδοσις Ισραηλιτικής Κοινότητος Θεσσαλονίκης, 1974, σ.9.

¹⁵⁰ Ο Γιομτώβ Γιακοέλ γράφει το χρονικό του στην Αθήνα, προτού συλληφθεί και οδηγηθεί στο Άουσβιτς, όπου θα υπηρετήσει ως «ειδικό κομμάντο» και στη συνέχεια θα εκτελεστεί. Για μια σύντομη βιογραφία, στο Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα, Ίδρυμα Ετς Αχάϊμ*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Θεσσαλονίκη 1993, στο, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 41-42.

άλλαι ομάδες Γερμανών υποχρεώνουν Ισραηλίτας εις εκτέλεσιν εξευτελιστικών κινήσεων (τούμπες) υπό τα όμματα των χριστιανών περιέργων και θεατών. Προς συμπλήρωση δε του θεάματος λαμβάνονται και φωτογραφία της συγκεντρώσεως εκ μέρους των Γερμανών και φωτορεπόρτερ αι οποίαι αμέσως την επομένην παρτίθεντο εις τον ελληνικός τύπον με χαρακτηριστικάς, εις βάρος των Ισραηλιτών, περιγραφάς. [...] Την Δευτέραν 11 Ιουλίου, εσυνεχίσθη η καταγραφή των υπολοίπων Ισραηλιτών [...] Είναι άξιον παρατηρήσεως το γεγονός ότι εις την περιπέτειαν αυτήν της ομαδικής καταγραφής και εξαναγκαστικής συγκεντρώσεως προς εργασίαν 8000-9000 Ισραηλιτών Ελλήνων πολιτών, ουδεμία εξεδηλώθη αντίδρασις ούτε της χριστιανικής κοινωνίας, ούτε των κρατικών και τοπικών αρχών.¹⁵¹

Στο *In Memoriam* ο ραββίνος Μόλχο και ο συγγραφέας Νεχαμά συγκροτούν την πρώτη ιστορική αφήγηση των γεγονότων: «Επιθυμία μας στάθηκε να μη δημοσιεύσουμε παρά γεγονότα αυστηρά ηλεγμένα».¹⁵² Το «Μαύρο Σάββατο» είναι η μέρα που αποκαλύπτεται η «τευτονική σκληρότης». «Στην πλατεία τούτη ξετυλίγονται φριχτές σκηνές. Και όμως, σε τούτη την πλατεία, τον Ιούλιο του 1908, ακούστηκε σε δέκα γλώσσες, το μήνυμα της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας»¹⁵³[...]Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η αντίδραση των Γερμανίδων: «...παρακολουθούν, γελώντας θορυβωδώς, τις αποκαρδιωτικές αυτές σκηνές και η χαρά των μεταβάλλεται σε παραλήρημα, όταν βλέπουν τα δυστυχή θύματα βουτηγμένα στο αίμα, έπειτα από ένα γερό ξυλοκόπημα».¹⁵⁴

Οι επιζώντες του ολοκαυτώματος περιθωριοποιούν στη μνήμη τους τη συγκεκριμένη μέρα. Ο Μαρσέλ Νατζαρή,¹⁵⁵ Sonderkommando, «ειδικό κομμάντο» στο Άουσβιτς, αποδίδει λιτά στο χρονικό του, ό,τι προηγείται του εκτοπισμού του: «1941-1942 κατοχή Γερμανική. Καλοκαίρι του 1942, στα έργα εις Μενεμένην (δεξαμεναί), ένα μήνα περίπου. Κατά το πάσχα

¹⁵¹ Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1942*, σσ. 58-59.

¹⁵² Μόλχο-Νεχαμά, *In Memoriam*, ...,ό.π.,σ.14.

¹⁵³ Αναφορά στην επανάσταση των νεοτούρκων.σ.64.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σσ.64-65.

¹⁵⁵ Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*, (Παρουσίαση: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991, Η μαρτυρία του Μαρσέλ Νατζαρή είναι μια από τις πρώτες μετά την επιστροφή των επιζώντων στη Θεσσαλονίκη. Η περίπτωση του είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς έγραψε τη μαρτυρία του 2 φορές. Η πρώτη γράφτηκε μέσα στο στρατόπεδο του Άουσβιτς II - Μπικενάου, αλλά το χειρόγραφο είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο, και η δεύτερη στη Θεσσαλονίκη στις 15/4/1947 συνοδευόμενη και από 13 σχέδια. Οπτικοποίηση της ιστορίας του χειρογράφου, σε ταινία animation του 7^{ου} ΓΕΛ Σμύρνης, «Το χαμένο χειρόγραφο», 2019, (ανακτήθηκε: 7/1/2020), <https://www.youtube.com/watch?v=4N3FQ5uw58c>.

του 1943, γίνονται οι αποστολές. Φεύγουν οι δικοί μου, η μάνα μου, ο πατέρας και η αδελφή μου».¹⁵⁶ Η ειδική αποστολή του, να καίει τα πτώματα των ομοθρήσκων του μετά την εξόντωσή τους στα κρεματόρια, υπερβαίνει στο μυαλό του οποιοδήποτε προγενέστερο μαρτύριο.

Αλλά ούτε και στη μαρτυρία του γιατρού Αλβέρτου Μενασσέ¹⁵⁷ η μέρα της καταγραφής κατέχει σημαντική θέση. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται αρχικά στα περιοριστικά μέτρα και στις επιπτώσεις στην καθημερινότητά του με την πραγματική τραγωδία να αρχίζει όταν «...ανήγγειλαν τα τρομερά μέτρα του τέλους του Φεβρουαρίου 1943, που αποτελούσαν το προοίμιο του φρικαλέου δράματος, που στοίχισε τη ζωή 72.000 Ελλήνων Εβραίων». Η απώλεια της οικογένειάς του και η φρίκη της αιχμαλωσίας, του ως συνακόλουθα του εκτοπισμού, υπερβαίνουν σε σημασία το «μάζωμα» της πλατείας Ελευθερίας. Ο Χάιντς-Σαλβατώρ Κούνιο¹⁵⁸ ξεκινά το χρονικό του από τη σύλληψή του το Μάρτιο του '43, για να μιλήσει για αυτό που έχει τη μεγαλύτερη σημασία, την ομηρία του. Η Μπέρρυ Ναχμία, κάτοικος Καστοριάς, όμηρος στο Άουσβιτς, αναφέρεται στα νέα που έρχονται από τη Θεσσαλονίκη, χωρίς ωστόσο και αυτή να σχολιάζει την καταγραφή στην πλατεία Ελευθερίας: «Αυτά τα μαντάτα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης τα μαθαίναμε εμείς από τους συμπολίτες μας χριστιανούς που ταξίδευαν ελεύθερα και πηγαινοέρχονταν συχνά Καστοριά - Θεσσαλονίκη».

Αλλά και η Σαρίνα (Σάρα) Σαλτιέλ σε επιστολή της προς τον γιο της Μωρίς, που βρισκόταν στην Αθήνα, δεν αναφέρεται στην πλατεία, παρά μόνο στις βαριές συνέπειες της καταγραφής των ανδρών. Σε επιστολή της με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1942¹⁵⁹ γράφει: «Χθες ο Άλμπερτ Τζιβρέ έφυγε για να δουλέψει μαζί με άλλους 600. Ο Ουζιέλ είχε φύγει ήδη πριν από 15 μέρες. Ο Σάμπη, [...] κάνει το σκουπιδιάρη».

Εκτεταμένες αναφορές στα γεγονότα της πλατείας Ελευθερίας βρίσκουμε σε μεταγενέστερες γραπτές μαρτυρίες αλλά και σε προφορικές συνεντεύξεις, που έλαβε η

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ.29.

¹⁵⁷ Αλβέρτος Μενασσέ, Birkenau (Auschwitz II). Αναμνήσεις..., ό.π., σ.12-13.

¹⁵⁸ Χάιντς -Σαλβατώρ Κούνιο, Έζησα το θάνατο, Θεσσαλονίκη 1981, βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Το ολοκαύτωμα..., ό.π. σ.136.

¹⁵⁹ Λέον Σαλτιέλ (επιμ.), Μη με ξεχάσετε. Τρεις Εβραίες μητέρες γράφουν στους γιους τους από το γκέτο της Θεσσαλονίκης, Αλεξάνδρεια, 2018, σσ.100-104. Η προηγούμενη επιστολή της έχει ημερομηνία 26 Μαΐου. Οι επιστολές είναι γραμμένες στα γαλλικά.

Μίριαμ Νόβιτς το 1959.¹⁶⁰ Η διαφορά αυτή, θα πρέπει να υποθέσουμε, είτε ότι οφείλεται σε ερώτημα το οποίο τέθηκε και διευκόλυνε τον πληροφορητή να ανακαλέσει την αντίστοιχη μνήμη είτε στο ότι δεν είχε εκτοπιστεί και άρα η συγκεκριμένη εμπειρία ήταν η πιο σημαντική, είτε στην εντύπωση που είχε προκαλέσει μακριά από τη Θεσσαλονίκη η συγκεκριμένη είδηση. Ο καθηγητής Πέπο Κοέν,¹⁶¹ ο οποίος κατόρθωσε να δραπετεύσει στην Αθήνα μέχρι και το τέλος του πολέμου, έχει στη μνήμη του ζωντανή τη μέρα εκείνη:

Το Σάββατο, 11 Ιουλίου 1942, είναι η αρχή των σοβαρών αντιεβραϊκών μέτρων [...] Οι Ναζί είχαν τοποθετήσει γύρω από την πλατεία μυδραλλιοβόλα και μικρά κανόνια. Αυστηρή απαγόρευση να καθίσουμε, να βγούμε από τις γραμμές [...] Στρατιώτες και ναύτες μαζί, κατάφερναν χτυπήματα για την παραμικρή παράβαση στις διαταγές. [...] Μας υποχρεώνουν να κάνουμε μια σαδιστική γυμναστική: να σερνόμαστε στη σκόνη, να κυλιόμαστε, να πηδούμε σαν τους βατράχους κλπ. [...] Τούτες οι σκηνές του σαδισμού διασκέδαζαν πολύ τις νεαρές Γερμανίδες, που στέκονταν στα μπαλκόνια των ξενοδοχείων που βλέπανε πάνω στην Πλατεία Ελευθερίας....

Ο Ισάκ Αρούχ, επιζών του Άουσβιτς, απέφυγε τη «σύλληψη», όπως αντιλαμβάνεται τη συγκέντρωση στην Πλατεία, καθώς είχε εξαιρεθεί από την υποχρέωση ως μέλος του Συμβουλίου της Κοινότητας. Η εμπειρία του από εκείνη τη μέρα περιορίζεται σε 3 σειρές: «Στρατιώτες και ναυτικοί τους κακομεταχειρίζονταν και τα βασανιστήρια, στα οποία υποβάλλονταν, χαροποιούν τα 'γκρίζα ποντίκια', που παρακολουθούν από τα παράθυρα του ξενοδοχείου 'Ριτζ'». Η σύντομη αυτή περιγραφή, αν την αντιδιαστείλουμε με τις εκτενέστετες περιγραφές¹⁶² που έκανε όλων των επόμενων γεγονότων, μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τρόπους: των ενοχών που και ο ίδιος δεν συμμετείχε στο δράμα των ομοθησίων του αλλά και κυρίως λόγω της στρατοπεδικής εμπειρίας του.

Η Σαρίνα Σαρφατί-Αζαρία¹⁶³, επιζήσασα της Βέροιας αφηγείται τον Απρίλιο του 1959: «...οι φίλοι μας Έλληνες, μας φέρνουν συχνά νέα από τη Θεσσαλονίκη. Έτσι, μάθαμε για το μεγάλο ανθρωπομάζωμα της 11^{ης} Ιουλίου 1942, όπου όλος σχεδόν ο άρρενας πληθυσμός είχε θιγεί. Τούτο μας ανησυχεί πολύ». Η Σαρίνα Σαλτιέλ Βενέζια, Θεσσαλονικιά, χήρα με ιταλική

¹⁶⁰ Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα...*, ό.π.,

¹⁶¹ Στο ίδιο, σσ.19-20.

¹⁶² Στο ίδιο. Η μαρτυρία του στις σσ.24-31.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ.79. Οι συνεντεύξεις πρωτοδημοσιεύτηκαν στα γαλλικά.

υπηκοότητα λόγω συζύγου, αναφέρεται εκτενώς στις περιπέτειές της μέχρι και τη διαφυγή της στην Αθήνα. Η αναφορά της ωστόσο στην πλατεία είναι σύντομη και, λόγω ίσως της χηρείας της, αναφέρεται περισσότερο στον αντίκτυπο του γεγονότος στην οικογενειακή ζωή: «Στις 11 Ιουλίου 1942, 9000 Εβραίοι, από τους πιο ρωμαλέους, αυτοί που ήσαν το στήριγμα πολυμελών οικογενειών, αρχηγοί οικογενειών και στο άνθος της ηλικίας τους, υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, για να υποστούν το μαρτύριο». ¹⁶⁴ Η Ιουλία Σαλιτιέλ συνδέει το γεγονός με την αντίδραση των πνευματικών κύκλων της πόλης: «Κατά τα αντισημιτικά μέτρα της 11^{ης} Ιουλίου 1942 [...] δεν έγινε καμιά διαμαρτυρία, ούτε από τους πανεπιστημιακούς κύκλους ούτε από μέρους των φοιτητών, ούτε από καμιά άλλη οργάνωση. Βρίσκαμε πολύ περισσότερη συμπάθεια από τα ταπεινά κοινωνικά στρώματα [...]». ¹⁶⁵ Μια άλλη Θεσσαλονικιά, ονόματι Μαλάχ¹⁶⁶ συνδέει την 11 Ιουλίου με την καταστροφή του νεκροταφείου: «Στις 11 Ιουλίου 1942, χιλιάδες νέοι [...] στρατολογήθηκαν [...]. Για να τους εξαιρέσει [...] ο Μέρτεν [...] απήτησε ένα τεράστιο απίθανο ποσό. [...] “Θα δώσετε λιγότερες δραχμές και θα πάρω το νεκροταφείο σας” τους είπε». ¹⁶⁷ Η ένταση της συγκεκριμένης μνήμης θα πρέπει να συνδεθεί με την τραυματική της εμπειρία, όταν αναγκάστηκε να παραβρεθεί στην ανακομιδή των λειψάνων του αδελφού της, για να αντικρίσει τελικά τη σορό του αναλλοίωτη. Ο Λέων Περαιχιά παρακινήθηκε, μετά τη συνέντευξη με τη Νόβιτς, να γράψει τη δική του μαρτυρία. ¹⁶⁸ «Εγώ δεν παρουσιάστηκα διότι πρώτα ήθελα να δω τι θα συμβεί». Η εμπειρία από την πλατεία Ελευθερίας- «(Τι ειρωνεία, έπρεπε να ονομαστεί πλατεία βασανισμού)» - αποτρέπει να παρουσιαστεί και στην επόμενη καταγραφή «Και τις δύο φορές πήγα σαν θεατής. Όταν είδα ότι δεν ήταν σαν το Σάββατο, την επόμενη πήγα». ¹⁶⁹

Αν η μνήμη των Εβραίων θυμάτων οπισθοχωρεί σε σχέση με την πλατεία Ελευθερίας συγκρινόμενη με τα μετέπειτα πάθη, οι χριστιανοί συμπολίτες τους είναι αυτοί που έχουν αποτυπώσει στο μυαλό τους τη δημόσια έκθεση της τραγωδίας τους, θεατές στο πρωτόγνωρο. Ο Γιώργος Βαφόπουλος και ο Γιώργος Ιωάννου είναι από τους πρώτους που αναφέρονται λογοτεχνικά στο γεγονός. Γράφει ο Βαφόπουλος¹⁷⁰: «...Ένα πυρωμένο

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ.51.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ.62.

¹⁶⁶ Στο ίδιο. Δεν σημειώνεται το μικρό της όνομα. Δεν εκτοπίστηκε λόγω της ιταλικής καταγωγής του συζύγου της, σ.45-48.

¹⁶⁷ Στο ίδιο. σ. 46.

¹⁶⁸ «...διότι οι δικές μου αναμνήσεις διαφέρουν απ’τα όσα γράφτηκαν μέχρι σήμερα για τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως», βλ. Λέων Χ. Περαιχιά, *Αναμνήσεις...*, ό.π., σ.9.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σσ.15-16.

¹⁷⁰ Γ.Θ. Βαφόπουλος, *Σελίδες...*, ό.π., σ.171.

πρωινό του Ιουλίου 1942, όλος ο αρσενικός πληθυσμός των Εβραίων είχε συγκεντρωθεί στην πλατεία Ελευθερίας. Κάτω από έναν τυραννικό ήλιο, τούς επέβαλαν να κάμουν σουηδικές ασκήσεις, να περπατούν με τα γόνατα κάτω στη γη, να στέκονται με το πόδι στον αέρα. Η κάθε αδεξιότητα πληρωνόταν με ένα μαστίγωμα». Τον απόηχο του γεγονότος επιβεβαιώνει και ο Ιωάννου¹⁷¹: «Το Σάββατο, 18¹⁷² Ιουλίου 1942, στις 8 το πρωί, συγκεντρώνουν όλους τους άρρενες Εβραίους, από 18 ως 45 χρονών, στην πλατεία Ελευθερίας, που την έχουν ζωσμένη με πολυβόλα. Τους κρατούν, χωρίς εξήγηση, μες στον ήλιο, όρθιους, ασκεπείς, διψασμένους, ως τις 2 το μεσημέρι. Όποιος τολμάει να καθίσει υφίσταται καψόνι άγριο».

Οι μαρτυρίες για το «Μαύρο Σάββατο» που παραθέσαμε αποκαλύπτουν μόνο μια πλευρά της κατοχικής ιστορίας του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. Γιατί λοιπόν η Πλατεία έχει αποκτήσει τόσο μεγάλη σημασία για την κοινότητα, ώστε για δεκαετίες να είναι στο επίκεντρο των διεκδικήσεών της; Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η Πλατεία Ελευθερίας στη συλλογική μνήμη της εβραϊκής κοινότητας δεν σηματοδοτεί μόνο την αρχή του μαρτυρίου της. Πολύ περισσότερο αποτελεί για αυτήν μια στιγμή της ιστορίας, που ένα ζωτικό κομμάτι του πληθυσμού, που συμβίωνε ως αόρατο «γνωστό άγνωστο» κομμάτι στο μωσαϊκό της πόλης, «αποκαλύπτεται» μπροστά στους συμπολίτες του, δηλώνει την παρουσία του και διεκδικεί την αναγνώρισή του και την αυτονόητη συμπαράσταση. Είναι η στιγμή της ιστορίας που η κοινότητα είναι ενωμένη μπροστά στο μαρτύριο. Μετά το Ολοκαύτωμα τίποτε από αυτά δεν θα ισχύει, καθώς οι επιζήσαντες έχουν πλέον διαφορετικά βιώματα. Η Πλατεία λοιπόν λειτουργεί πάνω απ' όλα ως ενοποιητικό στοιχείο για την ίδια την κοινότητα, η οποία αγωνίζεται στα μεταπολεμικά χρόνια να σταθεί στα πόδια της και να επουλώσει τις πληγές της. Έχοντας ως σημείο αναφοράς έναν συγκεκριμένο χώρο, διατηρείται η συλλογική μνήμη, η οποία λειτουργεί ως συνεκτικός ιστός της κοινότητας, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την ιδιαίτερη ταυτότητά της. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η emphatic διεκδίκηση του χώρου, ενός ανοιχτού χώρου στην καρδιά της πόλης, ως αποκλειστικού μνημονικού τόπου ορατού σε όλους, έχει ως σκοπό να ανασύρει από τη λήθη και να εντάξει στη συλλογική μνήμη της πόλης, ως αναπόσπαστο τμήμα της δικής της πλέον ιστορίας, αυτό που συνέβη. Πέρα από μια ενθύμηση είναι λοιπόν και μια προειδοποίηση για το μέλλον.

¹⁷¹ Ο Ιωάννου γράφει το αφήγημα «Το ξεκλήρισμα των Εβραίων» με την ευκαιρία της έκδοσης στα ελληνικά του *In Memoriam* των Μόλχο-Νεχαμά. Στο, Γιώργος Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, 1978, σ.59.

¹⁷² Στο κείμενο λανθασμένα αναφέρεται 18 αντί 11 Ιουλίου.

3.2. Το χρονικό της διεκδίκησης

Οι προσπάθειες της κοινότητας να εντάξει το ολοκαύτωμα στη συλλογική μνήμη της πόλης θα ξεκινήσουν το 1954, χωρίς ωστόσο επιτυχία. Το κύριο αίτημα ήταν η ανέγερση ενός μνημείου σε κεντρική τοποθεσία, σημείο αναφοράς στην ιστορική τραυματική μνήμη της πόλης. Η κεντρική αυτή τοποθεσία δεν ήταν άλλη από την πλατεία Ελευθερίας, το χώρο που στη συλλογική συνείδηση των μελών της σηματοδότησε την αρχή του εκτοπισμού και της εξόντωσης τους στα στρατόπεδα του Γ' Ράιχ.

Καθώς όμως το αίτημά τους δεν έβρισκε την προσδοκώμενη ανταπόκριση από τις δημοτικές αρχές, και η ανάγκη της κοινότητας να «μιλήσει» και να «συνομιλήσει» με τους συμπολίτες, για αυτό που έχει συμβεί, εντεινόταν, θα ληφθεί η πρωτοβουλία για την ανέγερση ενός πρώτου μνημείου. Ακολουθώντας τη γενικότερη τάση των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων¹⁷³ που θέλει τα μνημεία να ανεγείρονται από τις ίδιες τις εβραϊκές κοινότητες μέσα στους περιβόλους των νεκροταφείων, το πρώτο μνημείο του Ολοκαυτώματος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης θα ανεγερθεί στο κοιμητήριο της Σταυρούπολης. Λόγω της θέσης του, όμως, θα παραμείνει στο περιθώριο των μνημονικών τόπων της πόλης. Θα περάσουν αρκετά χρόνια μέχρι ένας χώρος, πιο ανοιχτός αλλά περιφερειακός, να θυμίσει στους Θεσσαλονικείς τη γενοκτονία. Το 1987, με πρωτοβουλία του Δήμου μια μικρή πλατεία της Τούμπας θα μετονομαστεί σε Εβραίων Μαρτύρων, μια κίνηση που ωστόσο δεν ανταποκρινόταν στο ζητούμενο της κοινότητας.¹⁷⁴ Η χρήση της πλατείας Ελευθερίας ως υπαίθριος χώρος στάθμευσης, θα χρησιμοποιηθεί ως βασικό επιχείρημα για την απόρριψη, για ακόμη μια φορά, του αιτήματος.

Η έλευση της δεκαετίας του '90 σηματοδότησε μια κρίσιμη αλλαγή στη μνημειοποίηση της γενοκτονίας σε όλο τον ελληνικό χώρο. Στην ανέγερση των μνημείων δεν αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία αποκλειστικά οι εβραϊκές κοινότητες, αλλά αρχίζουν να συμμετέχουν πλέον ενεργά οι τοπικές και οι κρατικές αρχές. Το 1996 θα είναι μια σημαδιακή χρονιά για την εξέλιξη του αιτήματος, καθώς προκηρύσσεται διαγωνισμός για την ανέγερση μνημείου με χώρο, όμως, τοποθέτησης το πάρκο στη συνοικία 151 (Παπαναστασίου-Ν. Εγνατίας).¹⁷⁵ Παρόλο που ο επιλεγμένος χώρος δεν ανταποκρινόταν

¹⁷³ Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση...*, ό.π., σ.140.

¹⁷⁴ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης...*, ό.π., σ.288.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 289-291.

στο πάγιο αίτημα, η κοινότητα συναίνεσε στην τοποθέτηση του μνημείου στο συγκεκριμένο πάρκο. Το γλυπτό, μια επτάφωτη λυχνία στηριγμένη σε σύμπλεγμα ανθρώπινων σκελετών, είναι έργο του Ναντόρ Γκλιντ.¹⁷⁶ Αυτό που συζητήθηκε, βέβαια, ευρέως ήταν το κατά πόσο η απόφαση για την ανέγερση του μνημείου ήταν απόφαση των ελληνικών αρχών ή προέκυψε κάτω από την πίεση του αμερικανοεβραϊκού παράγοντα.¹⁷⁷ Την ημέρα μάλιστα των εγκαινίων, στα αποκαλυπτήρια του μνημείου, στις 23 Νοεμβρίου 1997, θα παρευρεθεί ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Κωστής Στεφανόπουλος, ενώ δεν πέρασε ασφαλώς απαρατήρητο ότι και ο πρόεδρος των Η.Π.Α. Μπιλ Κλίντον έστειλε επιστολή, ενδεικτικό της βαρύτητας του συγκεκριμένου γεγονότος στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις.

Από την πρώτη στιγμή, ωστόσο, προέκυψαν ζητήματα ασφαλείας, με την καλλιτεχνική πρόταση και την πρόσληψή της να παραμένουν στο περιθώριο. Όπως σημειώνει ο Π. Μπίκας, τα μνημεία στο δημόσιο χώρο αποκτούν τη δική τους ζωή, τη δική τους δυναμική και όταν προτεραιότητα θεωρείται η προστασία τους, τότε «μας οδηγούν σε λάθος συμπεράσματα, μας δίνουν λάθος μαθήματα».¹⁷⁸ Το μνημείο αντιμετωπίστηκε με παντελή αδιαφορία και η σύνδεσή του με την τοπική κοινωνία παρέμενε ανενεργή, καθώς απευθυνόταν σε ένα κοινό που το «διάβαζε» με βάση τις δικές του, πολύ διαφορετικές προσλαμβάνουσες.¹⁷⁹

Το μνημείο παρέμεινε εκεί μέχρι και το 2006, οπότε και προέκυψε η ανάγκη να μεταφερθεί λόγω της κατασκευής κλειστού χώρου στάθμευσης του νοσοκομείου «Ιπποκράτειο». Η πρόταση για την Πλατεία Ελευθερίας επανήλθε και αυτή τη φορά έγινε τελικά αποδεκτή από το Δήμαρχο Βασίλη Παπαγεωργόπουλο, δρομολογώντας την τοποθέτησή του στο μαρτυρικό για τους Εβραίους αυτό τόπο.¹⁸⁰ Αντί όμως το μνημείο να βρει την πλέον περίοπτη θέση στην πλατεία, όπως ήταν και το αναμενόμενο, μεταφέρθηκε στη ΝΑ πλευρά με μέτωπο στη θάλασσα, χωρίς να γίνεται εύκολα αντιληπτό μέσα στην καθημερινή κίνηση

¹⁷⁶ Ο Γκλιντ έχασε πολλά μέλη της οικογένειάς του στο Άουσβιτς. Το πιο γνωστό έργο του είναι το μνημείο στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου. Το μνημείο της Θεσσαλονίκης ολοκληρώθηκε από το γιο του, καθώς ο ίδιος πέθανε το 1997. Βιογραφικά στο, Wikipedia, (ανακτήθηκε: 30/11/2019) https://en.wikipedia.org/wiki/Nandor_Glid. Μια ερμηνεία για το έργο και φωτογραφίες των επιγραφών στο, Γιώργος Τσιτιρίδης, «Ανακάλυψε τα γλυπτά της πόλης: Μνημείο Ολοκαυτώματος του Nandor Glid», 16/3/2019, (ανακτήθηκε: 30/11/2019)

<https://parallaximag.gr/thessaloniki/anakalypse-ta-glypta-tis-polis-mnimeio-olokaftomatos-tou-nandor-glid>

¹⁷⁷ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης...*, ό.π., σσ. 291-292.

¹⁷⁸ Παναγιώτης Μπίκας, «Μνημεία...», ό.π., σσ. 529-530.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 530-531.

¹⁸⁰ Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης...*, ό.π., σσ. 294-295.

της πόλης. Η παρουσία όμως του μνημείου σημασιοδότησε το χώρο, εισάγοντας μια νέα μνημονική ταυτότητα και προκαλώντας ανταγωνιστικές ερμηνείες, που κλιμακώνονται από πολιτικές διαμαρτυρίες μέχρι βανδαλισμούς αντισημιτικού χαρακτήρα.¹⁸¹

Η μεγάλη ανατροπή έγινε το 2010, όταν ο νέος Δήμαρχος Γιάννης Μπουτάρης εγκαινίασε μια νέα πολιτική απέναντι στο ιστορικό παρελθόν της πόλης, στοχεύοντας στην ανάδειξη της πολυπολιτισμικής της ταυτότητας και εντάσσοντας σε αυτή όλες τις λησμονημένες πτυχές της μακραίωνης και πολυκύμαντης διαδρομής της. Ανάμεσά της περιλαμβάνονταν τόσο το οθωμανικό όσο και το εβραϊκό παρελθόν, οι κοινότητες των οποίων είχαν εκλείψει -για διαφορετικούς λόγους- κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αι. Η ανάπλαση της πλατείας Ελευθερίας αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες προτεραιότητες της δημαρχίας του και δυο χρόνια αργότερα προχώρησε στην υλοποίηση των σχεδίων του.¹⁸² Καθώς, μάλιστα, θεωρούσε ύψιστης σημασίας τη σήμανση του χώρου ως τόπου μαρτυρίου των Θεσσαλονικέων Εβραίων, υπήρξε και πρωτοβουλία για την αποστολή πλακών από τη Γερμανία με τα ονόματα των θυμάτων.¹⁸³

Στις 27 Ιανουαρίου 2013, ένα μήνα μετά την προκήρυξη του διαγωνισμού, σε ειδική εκδήλωση στην Πλατεία Ελευθερίας για την «Εθνική Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος», ο Μπουτάρης¹⁸⁴ επαναβεβαίωσε τη δέσμευσή του για την ανάδειξη της μαρτυρικής ιστορίας της ισραηλίτικης κοινότητας κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής υπογραμμίζοντας ότι κατά τη μετατροπή της πλατείας σε πάρκο «...θα σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να σηματοδοτεί τη δολοφονική πρόθεση της ναζιστικής κατοχής κατά των Θεσσαλονικέων Εβραίων».¹⁸⁵

¹⁸¹ Ενδεικτικά: «21/1/2018: Βανδαλισμός του Μνημείου Ολοκαυτώματος από τη Χρυσή Αυγή», 21/1/2018, Παρατηρητήριο ρατσιστικών εγκλημάτων, (ανακτήθηκε:12/12/2019)
<https://racistcrimeswatch.wordpress.com/2018/01/21/1-488/>

¹⁸² Η πλατεία και το μνημείο το Μάιο του 2011, (ανακτήθηκε:15/11/2019)

<https://www.instantstreetview.com/@40.633512,22.937794,44.34h,-1.5p,0.12z>

¹⁸³ Βαρβάρα Ζούκα, Πανελλήνιος Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός για την Πλατεία Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη, 17/7/2012, (ανακτήθηκε:15/11/2019)
http://www.ergonblog.gr/2012/07/blog-post_2374.html

¹⁸⁴ Γιάννης Μπουτάρης, «Ομιλία Δημάρχου κατά την Εθνική Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος», Δελτίο Τύπου, 28/1/2013, (ανακτήθηκε:15/11/2019)
<https://mynima-hellas.com/2013/01/%CE%9F%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CE%93%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CE%9C%CE%80%CE%BF%CE%85%CE%84%CE%AC%CE%81%CE%B7-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CE%81%CE%87%CE%BF%CE%85-%CE%98%CE%B5%CE%83%CE%83/>

¹⁸⁵ Στην ομιλία του ο Μπουτάρης αναφέρθηκε σε πολλές πρωτοβουλίες του Δήμου, όπως οι «Δείκτες Μνήμης», μια ιστοριογραφική παρέμβαση, σε διάφορα σημεία της πόλης που θα αναδεικνύουν μεταξύ άλλων

Δεν ήταν όμως μόνο η εβραϊκή κοινότητα που διεκδικούσε το δικαίωμα στη μνήμη στον συγκεκριμένο τόπο. Μια άλλη πτυχή του θέματος, που επιζητούσε και την εφαρμογή της σε χωρικό επίπεδο, είναι η συσχέτιση μεταξύ των δύο γενοκτονιών με αφετηρία την Πλατεία Ελευθερίας. Όπως υποστηρίζει ο Βλάχης Αγτζίδης,¹⁸⁶ βάση της οποιαδήποτε προσέγγισης της ανάπλασης της πλατείας θα έπρεπε να είναι τα δύο γεγονότα που σχετίζονται άμεσα με αυτήν: η επανάσταση των Νεοτούρκων, που θα οδηγήσει όμως στον διωγμό και τη γενοκτονία των μικρασιατών και ποντίων αλλά και άλλων μειονοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τα επόμενα χρόνια και, βέβαια, το ολοκαύτωμα των Εβραίων. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη, η ιδεολογική βάση του νεοτουρκικού κινήματος προέρχεται από το γερμανικό φυλετικό εθνικισμό¹⁸⁷ και επομένως θα έπρεπε να προταθεί η συμπερίληψη και αυτής της πλευράς στην ιστορική αφήγηση. Η άποψη αυτή ενισχύει την επιχειρηματολογία εκείνων που υποστηρίζουν ότι, για να συναντηθούν οι μνήμες της πόλης, θα πρέπει να βρεθεί ο συνδετικός κρίκος, που συνέχει τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες στο ιστορικό μωσαϊκό της Θεσσαλονίκης.¹⁸⁸ Η αναγνώριση της σημασίας της πλατείας στη συλλογική ταυτότητα της πόλης ενεργοποιούν επομένως και άλλους φορείς μνήμης, οι οποίοι διεκδικούν την εισδοχή και του δικού τους μηνύματος.

3.3. Προς την τελική ευθεία: Η ανάπλαση

Στις 21 Δεκεμβρίου 2012 προκηρύσσεται ο «Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός Προσχεδίων για την Ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας», με αντικείμενο τον ανασχεδιασμό της ιστορικής πλατείας ως χώρου περιπάτου και αναψυχής και την απόδοσή της στους κατοίκους της πόλης.¹⁸⁹ Στη γενική περιγραφή του έργου γίνεται λόγος, εκτός των άλλων, και για την «...ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και της ιστορικής μνήμης της Πλατείας». Η γενικόλογη αυτή αναφορά στην «ιστορική μνήμη» της Πλατείας περιέκλειε ουσιαστικά

και το εβραϊκό παρελθόν της πόλης, την ανταλλαγή αρχείων με τη Ρωσία, την επανασύσταση της έδρας εβραϊκών σπουδών στο ΑΠΘ, την ένταξη της Θεσσαλονίκης στο δίκτυο των μαρτυρικών πόλεων και χωριών, κλπ. Στο ίδιο.

¹⁸⁶ Βλάχης Αγτζίδης, *Αμνησία στην «πόλη των προσφύγων»*, 8/11/2013, (ανακτήθηκε: 15/11/2019)

<https://kars1918.wordpress.com/2013/11/08/thessaloniki-solun-salonica/>

¹⁸⁷ Για την ιδεολογική συσχέτιση στο, Βλάχης Αγτζίδης, «Πλατεία Ελευθερίας ή Πλατεία Γενοκτονίας», 16/11/2013, (ανακτήθηκε: 15/11/2019) <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=398743> Στο άρθρο υπονοείται ότι το όνομα της Πλατείας δεν αρμόζει στην ιστορία της.

¹⁸⁸ Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Γ. Μπουτάρης, ό.π.,

¹⁸⁹ Η προκήρυξη και οι προδιαγραφές του διαγωνισμού, στο <http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=w3p27xkSNIQ%3D&tabid=473&language=el-GR> (ανακτήθηκε: 5/11/2019)

όλα τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία σχετίζονταν με τον συγκεκριμένο τόπο. Στην πραγματικότητα, με τη διατύπωση αυτή, η δημοτική αρχή¹⁹⁰ απέδιδε στις ποικίλες ιστορικές μνήμες του παρελθόντος της Θεσσαλονίκης την ίδια σημασία, ανεξάρτητα από τη βαρύτητά τους στο σώμα της πόλης.

Μέχρι και την καταληκτική ημερομηνία του διαγωνισμού,¹⁹¹ υποβλήθηκαν στο Δήμο Θεσσαλονίκης 131 προτάσεις, αριθμός-ρεκόρ για αρχιτεκτονικό διαγωνισμό¹⁹² αλλά και ένδειξη του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που δημιουργήσε η συγκεκριμένη πρόσκληση-πρόκληση στον τεχνικό κόσμο. Οι όροι και οι προδιαγραφές, όμως, έτσι όπως περιγράφονταν στην προκήρυξη, καθόρισαν εντέλει και τις αρχιτεκτονικές προτάσεις που κατατέθηκαν και βέβαια και το σκεπτικό για την απονομή του Α' βραβείου. Θα εστιάσουμε εδώ στο σκεπτικό της Επιτροπής, η οποία πρόκρινε τα 3 πρώτα βραβεία.¹⁹³ Σκοπός μας, βέβαια, δεν είναι να υπεισέλθουμε στον πυρήνα της αρχιτεκτονικής πρότασης, παρά μόνο στο βαθμό που σχετίζεται με την ανάδειξη της πλατείας ως μαρτυρικού τόπου.

Στην περιγραφή της πρότασής της, η αρχιτεκτονική ομάδα του Α' βραβείου¹⁹⁴ αντιμετωπίζει με υπαινικτικό τρόπο την ιστορικότητα του χώρου εισάγοντας την έννοια της «μνημειακότητας χωρίς μνημειοποίηση» (sic!),¹⁹⁵ μέσω του μνημείου Ολοκαυτώματος¹⁹⁶ και ενός ηλιακού ρολογιού «...με κοσμική υπόμνηση...» των διαφόρων ιστορικών γεγονότων. Καθώς η σήμανση των ποικίλων γεγονότων θα γινόταν με τον ίδιο τρόπο, στην ουσία εξισώνονταν στην ιστορική διαδρομή της πλατείας οι σημασίες των ιδιαίτερων μνημών της. Στην Κρίση της Επιτροπής Διαγωνισμού,¹⁹⁷ παρόλο που εντοπίζεται η ασάφεια

¹⁹⁰ Τους όρους καθόρισε ο αντιδήμαρχος Ανδρέας Κουράκης, βλ. Σοφία Χριστοφορίδου, «Πλατεία Ελευθερίας, ένα πάρκο αμνησίας;» 18/11/2013 (ανακτήθηκε:5/11/2019)

<https://sofistories.com/2013/11/18/%cf%80%ce%bb%ce%b1%cf%84%ce%b5%ce%af%ce%b1-%ce%b5%ce%bb%ce%b5%cf%85%ce%b8%ce%b5%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%ce%ad%ce%bd%ce%b1-%cf%80%ce%ac%cf%81%ce%ba%ce%bf-%ce%b1%ce%bc%ce%bd%ce%b7%cf%83%ce%af%ce%b1/>

¹⁹¹ 16 Απριλίου 2013.

¹⁹² «Εκθεση Αρχιτεκτονικού Διαγωνισμού Προσχεδίων για την “Ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας”», Κέντρο Αρχιτεκτονικής Δήμου Θεσσαλονίκης, 15/11/2013, (ανακτήθηκε:5/11/2019), <https://centre-architecture.thessaloniki.gr/1-r-7/>, όπου και η αρχιτεκτονική ομάδα που έλαβε το 1^ο βραβείο.

¹⁹³ Επίσης υπήρξαν και 3 εξαγορές, οι οποίες αρχιτεκτονικά κινήθηκαν στο ίδιο πνεύμα.

¹⁹⁴ Αρχιτέκτονες οι Θεμιστοκλής Χατζηγιαννόπουλος και Κωνσταντίνος Χαραλαμπίδης, στο «Περιεχόμενα Έκθεσης Περιγραφής της Συνολικής Πρότασης» (ανακτήθηκε:5/11/2019)

https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-content/uploads/sites/3/2013/09/801TK55189_Texniki_ekthesi.pdf

¹⁹⁵ Δυστυχώς δεν μπόρεσα να διασταυρώσω αν η έννοια είναι δόκιμη στην αρχιτεκτονική.

¹⁹⁶ Το οποίο προστέθηκε μετά τη διαβούλευση στην πρόταση!

¹⁹⁷ Πρόεδρος ο Δημήτρης Φατούρος, (ανακτήθηκε:5/11/2019)

ως προς τους συμβολισμούς, ωστόσο θεωρείται ότι είναι «ενδιαφέρουσα η αναφορά (sic!) του ιστορικού διωγμού των Εβραίων». Η κατακλείδα αυτή μάλλον επιτείνει τη σύγχυση και ουσιαστικά παρουσιάζει την ανεπάρκεια της πρότασης -ως προς το μνημονικό της σκέλος- ως μια ευχάριστη μη αναμενόμενη έκπληξη ή ως την εκπλήρωση μιας υποχρέωσης που ήταν αναπόφευκτη.

Ακόμα πιο αδύναμη, όσον αφορά στην ιστορική διάσταση του χώρου, ήταν η πρόταση που απέσπασε το Γ' βραβείο.¹⁹⁸ Παρόλο που γίνεται αναφορά στο «μάζεμα» των Εβραίων, η αρχιτεκτονική λύση που προτείνεται είναι η μεταφορά του μνημείου σε άλλο σημείο της πλατείας. Χαρακτηριστικό είναι ότι και η Επιτροπή στην Κρίση¹⁹⁹ της δεν αναφέρεται καθόλου σε αυτήν την πτυχή, ως να μη διατυπώθηκε καθόλου.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση που απέσπασε το Β' Βραβείο,²⁰⁰ καθώς φαίνεται ότι έλαβε πολύ σοβαρά υπόψη όχι τόσο τις προδιαγραφές της προκήρυξης όσο τις κατευθύνσεις και το όραμα του Μπουτάρη. Από την εισαγωγή ήδη, η αρχιτεκτονική ομάδα υποστηρίζει ότι αντιμετωπίζει το χώρο ως προϋπάρχουσα πολιτισμική και ιστορική κατασκευή. Η πρόταση εκκινεί από το ιστορικό παρελθόν της πόλης, εστιάζει στο διωγμό των Εβραίων και προτάσσει την ιστορική μνήμη του χώρου, την οποία θα πρέπει να υπηρετούν οι υπόλοιπες παρεμβάσεις στο χώρο της πλατείας. Η βασική παρέμβαση που προτείνεται είναι το Τείχος Μνήμης, ένα Τείχος-Αρχείο, όπου θα καταγράφονται τα ονόματα των μαρτύρων «...που ο επισκέπτης θα αναζητά ως δηλωτική συμμετοχή στο ιστορικό γεγονός του ολοκαυτώματος». Στην Κρίση της Επιτροπής²⁰¹ αναγνωρίζεται ότι η πρόταση οργανώνεται με βάση τον μνημειακό άξονα, ο οποίος διατρέχει την πλατεία και αναφέρεται στο διωγμό των Εβραίων, ωστόσο θεωρεί ότι το υπάρχον μνημείο δεν

<https://centre-architecture.thessaloniki.gr/%ce%b1-%ce%b2%cf%81%ce%b1%ce%b2%ce%b5%ce%af%ce%bf-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%ce%b3%cf%89%ce%bd%ce%b9%cf%83%ce%bc%ce%bf%cf%8d-%ce%b1%ce%bd%ce%ac%cf%80%ce%bb%ce%b1%cf%83%ce%b7%cf%82-%cf%80%ce%bb-%ce%b5%ce%bb/>

¹⁹⁸https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-content/uploads/sites/3/2013/09/LA26190416_Texniki_ekthesi.pdf (ανακτήθηκε:15/11/2019)

¹⁹⁹<https://centre-architecture.thessaloniki.gr/1-2/> (ανακτήθηκε:15/11/2019)

²⁰⁰Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην πρώτη σελίδα της τεχνικής πρότασης υπάρχει η γνωστή πανοραμική φωτογραφία της καταγραφής, προδιαθέτοντας για το στίγμα της παρέμβασης. https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-content/uploads/sites/3/2013/09/11011011AG_Texniki_ekthesi.pdf (ανακτήθηκε:15/11/2019)

²⁰¹ <https://centre-architecture.thessaloniki.gr/1-2/> (ανακτήθηκε:15/11/2019)

εντάσσεται δημιουργικά στη λύση. Η απορία είναι, βέβαια, γιατί προκρίθηκε η πρόταση που εισηγείται το «μη μνημείο», έναντι αυτής που το εντάσσει, έστω και μη «δημιουργικά».

Ενδεικτικό της διαδικασίας που ακολουθήθηκε ήταν το γεγονός ότι πρώτα ανακοινώθηκε από την Επιτροπή η απόφασή της και στη συνέχεια τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση η ειλημμένη πλέον απόφαση. Οι αντιδράσεις για τη βραβευμένη πρόταση ήταν πολλές και ποικίλες, από ουδέτερες έως οξείες και καταδικαστικές. Στο σχετικό ρεπορτάζ στην *Καθημερινή*²⁰² - το οποίο παρατίθεται χωρίς αξιολογικό σχολιασμό, καθώς προηγήθηκε της επίσημης παρουσίασης-, το αποτέλεσμα του διαγωνισμού παρουσιάστηκε ως το επιστέγασμα της πολιτικής του δημάρχου, που θα τονώσει το τουριστικό ρεύμα Εβραίων και Ισραηλινών επισκεπτών στην πλατεία.²⁰³

Η επίσημη παρουσίαση (εικ.5)²⁰⁴ ωστόσο προκάλεσε έκπληξη, καθώς, όπως ειπώθηκε, η συγκεκριμένη ανάπλαση δεν μετέτρεπε σε καμιά περίπτωση την πλατεία σε πάρκο μνήμης, όπως είχε υποσχεθεί ο Μπουτάρης. Το σκεπτικό της αρχιτεκτονικής μελέτης αποκαλυπτόταν από την ιστορική αναδρομή της πλατείας, έτσι όπως παρουσιάστηκε από τον σύμβουλο της ομάδας Γιάννη Μέγα.²⁰⁵ Δίπλα στο «Μαύρο Σάββατο» παρέθεσε την αποβίβαση του Δούκα του Εδιμβούργου το 1888, του βαρόνου Ρότσιλντ το 1896 κλπ., γεγονότα που αξιολογήθηκαν, όμως, από τους παριστάμενους ως ελάχιστος σημασίας σε σχέση με το μείζον γεγονός του 1942. Ενδεικτικό είναι ότι, ακόμη, και το μνημείο του Ολοκαυτώματος δεν συμπεριλαμβανόταν στα αρχικά σχέδια, με τους αρχιτέκτονες, όμως, να διαβεβαιώνουν -προφορικά και μετά τις αντιδράσεις- ότι θα ενταχθεί στην οριστική διαμόρφωση του χώρου, δηλαδή θα μετακινούνταν σε κάποιο άλλο σημείο της πλατείας. Ως απάντηση στα επικριτικά σχόλια, ο Κων/νος Δεσποτίδης, μέλος της Επιτροπής,

²⁰² «Το όραμα για την Πλατεία Ελευθερίας», *Η Καθημερινή*, 10/8/2013, (ανακτήθηκε:22/11/2019)

<https://www.kathimerini.gr/49742/article/epikairothta/ellada/to-orama-gia-thn-plateia-eleytherias>

Η οικονομική διάσταση του θέματος, όσον αφορά τον τομέα των επενδύσεων, που σχετίζονται με την εβραϊκή μνήμη της πόλης απασχολεί τακτικά την εφημερίδα, βλ. Σταύρος Τζίμας, «Ζωντανεύει» ξανά το ιστορικό ξενοδοχείο «Βιέννη» στη Θεσσαλονίκη, *Η Καθημερινή*, 19/8/2019, (ανακτήθηκε:22/11/2019)

<https://www.kathimerini.gr/1038832/article/epikairothta/ellada/zwntaneyei-3ana-to-istoriko-3enodoxeio-viennh-sth-8essalonikh>

²⁰³ Ο Μπουτάρης πάντοτε αναγνώριζε ότι η ανάδειξη της ιστορικής μνήμης της πόλης στοχεύει και στην προσέλκυση χιλιάδων τουριστών από χώρες που σχετίζονται με την πόλη της Θεσσαλονίκης, βλ. Η τελευταία συνέντευξη του Γιάννη Μπουτάρη ως Δημάρχου στο Θεολόγο Ηλιού, «Γιάννης Μπουτάρης: Το ρεσιτάλ ενός διαφορετικού δημάρχου», 1/9/2019, *Μακεδονία*, <https://www.makthes.gr/giannis-mpoytaris-to-resital-enos-diaforetikoy-dimarchoy-234912>(ανακτήθηκε:22/11/2019)

²⁰⁴ Ημερίδα «Μνήμη και Δημόσιος Χώρος» υπό την αιγίδα του Ιδρύματος Χάινριχ Μπελ (16/11/2013)

²⁰⁵ Ιδιαίτερα εύστοχο και καυστικό το ρεπορτάζ της Σοφίας Χριστοφορίδου απ' όπου και οι πληροφορίες για την παρουσίαση καθώς και για τις αντιδράσεις των παρισταμένων, ό.π.

«Ανοιχτή προς τη θάλασσα και ανοιχτή στον κόσμο», θέλουν οι δημότες της Θεσσαλονίκης να επιστρέφουν σ' αυτό το όραμα για την κάποτε πολυ-πολιτισμική πόλη τους, ιδίως όταν σε περίοδο κρίσης η εστέρτητα εκλαμβάνεται ως επιβίωση. Πώς νοηματοδοτείται η ιστορία σε μία πόλη που αυτοπροσδιορίζεται ως κοσμοπολίτικη, αν όχι με την αντιπαράθεση για τον δημόσιο χώρο;

Στην ιστορική Πλατεία Ελευθερίας, που λειτουργεί ως παρκινγκ, έχει τοποθετηθεί μεταξύ σταθμισμένων αυτοκινήτων ένα μνημείο του Ολοκαυτώματος στη μνήμη των περίπου 50.000 Εβραίων της Θεσσαλονίκης, της γνωστής στο παρελθόν ως «μικρής Ιερουσαλήμ». Εδώ συγκεντρώθηκαν από τους Γερμανούς Ναζί «το μούρο Σάββατο» της 11^{ης} Ιουλίου 1942 και κατεγράφησαν «αφού υπέστησαν δημόσιο εξευτελισμό ~9.000 άντρες. Τέσσερις χιλιάδες από αυτούς οδηγήθηκαν σε καταναγκαστική εργασία.

Το όνομα της Πλατείας Ελευθερίας υπενθυμίζει την επανάσταση των Νεότουρκων, που ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη κηρύσσοντας την ίδρυση του τουρκικού έθνους-κράτους το 1908. Ανάμεσα τους ο Μουσταφά Κεμάλ, ο ιδρυτής της σύγχρονης Τουρκίας που μεγάλωσε στη Θεσσαλονίκη. Το όνομά του συνδέεται με τη νίκη των τουρκικών στρατευμάτων επί των ελληνικών στην εκστρατεία της Μικράς Ασίας, η οποία κατέληξε το 1922 στη «μεγάλη καταστροφή», στο ξεριζώμα ενός ελληνικού μακροχρόνιου πολιτισμού και στην ανταλλαγή πληθυσμών. Πολλοί από τους Μικρασιώτες, τους Πόντιους και τους Θρακίτες ήρθαν τότε πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη.

Ο δημόσιος χώρος στην πόλη και η αίσθησή γι' αυτόν πρέπει να ανακτηθεί. Οι τοποθεσίες μνήμης είναι ελάχιστα παρούσες, συνήθως κρυφά και ανώνυμα. Κάτω από την ασφάλτο είναι κρυμμένη η ιστορία αυτής της πόλης, άγνωστη στους περισσότερους.

Η πόλη αναπαύεται την Πλατεία Ελευθερίας ως δημόσιο χώρο, χώρο αναμνηστικής, συνάντησης και ανάδειξης της ιστορικής μνήμης. Η προκήρυξη έγινε, η κριτική επιτροπή επέλεξε ένα σχέδιο και εκτίμησε περισσότερα. Απομένει μέσω της δημόσιας διαβούλευσης να γίνει η οριστικοποίηση των σχεδίων της ανάληψης. Στην πρωτόγνωρη για τα ελληνικά δεδομένα πρακτική της διαβούλευσης για τον δημόσιο χώρο είναι χρήσιμες οι εμπειρίες άλλων ευρωπαϊκών πόλεων για τον τρόπο που αυτές δια-πραγματεύονται τη μνήμη τους.

Το Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδας σε συνεργασία με την 1^η Κοινότητα Δήμου Θεσσαλονίκης διοργανώνουν δημόσια συζήτηση

ΜΝΗΜΗ και δημόσιος χώρος
Σάββατο 16 Νοεμβρίου 2013
ώρα 10.00 - 16.30
Αίθουσα Δημοτικού Συμβουλίου
Βοσ. Γεωργίου 1

Στην εκδήλωση θα υπάρχει μετάφραση από και προς τα ελληνικά και τα γερμανικά. Ευχαριστίες στον κ. Γιάννη Μέγα για την παραχώρηση υλικού από το αρχείο του.

Την Παρασκευή 15 Νοεμβρίου 2013 και ώρα 18.30 θα γίνουν τα εγκαίνια της έκθεσης συμμετοχών στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό προαεδίων για την «Ανάληψη της Πλατείας Ελευθερίας» στο φουαγιέ του Δημοτικού Μεγάρου και η τελετή απονομής των βραβείων και εξαγορών του διαγωνισμού στην αίθουσα πολλαπλών χρήσεων.

Πληροφορίες
Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ
Αριστοτέλους 3
54624 Θεσσαλονίκη
+30 2310 28 28 29
info@gr.boell.org
www.gr.boell.org

1^η Κοινότητα
Δήμου Θεσσαλονίκης
Παύλου Μελά 40
54622 Θεσσαλονίκη
+30 2310 268782
a-koinotita@thessaloniki.gr

ΜΝΗΜΗ και δημόσιος χώρος
Η ΠΟΛΗ ΣΥΖΗΤΑ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟΝ ΕΠΑΝΑΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

16 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013
ΔΗΜΑΡΧΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
αίθουσα Δημοτικού Συμβουλίου ώρα 10.00-16.30

ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
ΕΛΛΑΔΑ

**Εικόνα 5: Το πρόγραμμα της εκδήλωσης "Μνήμη και δημόσιος χώρος", 16/11/2013,
Πηγή: Δήμος Θεσσαλονίκης**

υποστήριξε ότι στις προδιαγραφές για την πλατεία «...δεν υπήρξε εμμονή σε κάποιο ζήτημα», ενώ από την πλευρά της βραβευμένης ομάδας,²⁰⁶ η ευθύνη για την παράλειψη αποδόθηκε εξολοκλήρου στη δημοτική αρχή, που καθόρισε και τους όρους του διαγωνισμού: «Μπορεί να πάρει κανείς την πολιτική απόφαση είτε να επικεντρώσει σε ένα θέμα και τότε μετατρέπει την πλατεία σε μνημείο είτε να ακολουθήσει πολυπαραμετρική προσέγγιση. Ο δήμος αποφάσισε το δεύτερο [...]».

Ο Ιωσήφ Βαένα, με την παρέμβασή του στην παρουσίαση²⁰⁷, έθεσε το ζήτημα «επί τον τύπον των ήλων»:

Αν 9000 χριστιανοί βασανίζονταν από κατακτητές, αν έχυναν αίμα από το ξύλο και πέθαιναν από την εξάντληση σε αυτή την πλατεία, αν οι επιζήσαντες και τα παιδιά τους ακόμα ζούσαν σε αυτή τη πόλη με τον πόνο των νεκρών καθημερινή θύμηση -θα κάναμε αυτή τη συζήτηση για το ποια μορφή θα έπαιρνε αυτή η πλατεία; Θα υπήρχε οποιαδήποτε εναλλακτική πρόταση για την μορφή αυτής της πλατείας, με όποιο ιστορικό βάρος περιέχει;

²⁰⁶ Ο σύμβουλος και ομότιμος καθηγητής Παναγιώτης Τζώνας.

²⁰⁷ Στο ίδιο.

Όπως προκύπτει εκ του αποτελέσματος, βασικός σκοπός του διαγωνισμού ήταν η απόδοση στην πόλη ενός λειτουργικού χώρου στην πλέον επιβαρυνμένη -κυκλοφοριακά- περιοχή του κέντρου της Θεσσαλονίκης παρά ενός τόπου μνήμης. Είναι επίσης προβληματικό να θεωρήσουμε ότι οι όροι του διαγωνισμού ήταν πρωτοβουλία του αντιδημάρχου, για την οποία ο δήμαρχος δεν είχε γνώση. Θα πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι στην τελική ευθεία για την υλοποίηση του έργου υπερίσχυσαν τα πραγματιστικά κριτήρια και λιγότερο η ηθική υποχρέωση για την ανάδειξη μιας σκοτεινής σελίδας στη συλλογική μνήμη της πόλης. Ενδεικτικό των παλινδρομήσεων και των ανακολουθιών ήταν η προκήρυξη, την ίδια περίοδο, νέου διαγωνισμού εκμίσθωσης της πλατείας ως χώρου στάθμευσης, ενέργεια η οποία καταγγέλθηκε από την αριστερή αντιπολίτευση του δήμου ως «...μια κατ' εξακολούθηση βάνανση προσβολή της ιερής μνήμης των μαρτύρων Εβραίων [...]» της πόλης.²⁰⁸

Αυτή βέβαια είναι η ορθολογιστική, στενά οικονομίστικη ερμηνεία, καθώς σε ένα δεύτερο επίπεδο η ανάγνωση είναι πολύ πιο ανησυχητική. Η ατολμία των επίσημων αρχών της πόλης να υλοποιήσουν αυτό, το οποίο διακήρυτταν σε κάθε ευκαιρία, αποκαλύπτει τη δύσκολη σχέση της πόλης με το παρελθόν της, ένα παρελθόν πολυεθνικό, πολυφυλετικό και πολυθρησκευτικό, το οποίο η κοινωνία της πόλης, για ολόκληρες δεκαετίες, αδυνατεί να αναγνωρίσει και να αποδεχτεί. Στην περίπτωση μάλιστα των Εβραίων, η «αμνησία» αυτή έχει κατά βάση οικονομική διάσταση. Είναι άλλωστε κοινό μυστικό ότι οι περιουσίες των εκτοπισθέντων Εβραίων, είτε με το σύστημα των μεσεγγυούχων είτε με την «κλασική» καταπάτηση, ενίσχυσαν πολλές κοινωνικές ομάδες.²⁰⁹ Είναι δύσκολο λοιπόν να έρθει η πόλη αντιμέτωπη με τις ευθύνες της κατά την κατοχική και μετακατοχική περίοδο και να παραδεχτεί το αντισημιτικό πρόσημο μερίδας του πληθυσμού της.

Το 2014 ο Μπουτάρης επανεκλέγεται στο θώκο του δημάρχου Θεσσαλονίκης.²¹⁰ Τρία χρόνια αργότερα, σε συνέντευξή του, ο δήμαρχος παρουσίασε το νέο του όραμα για ένα νέο

²⁰⁸ Η δημοτική κίνηση Θεσσαλονίκη Ανοικτή Πόλη, στο Μαρούλα Πλήκα, «Βάνανση προσβολή της μνήμης των μαρτύρων Εβραίων της Θεσσαλονίκης», *Αυγή*, 29/11/2013 (ανακτήθηκε: 22/11/2019) <http://www.avgi.gr/article/10813/1396021/banause-prosbole-tes-mnemes-ton-martyron-ebraion-tes-thessalonikes>

²⁰⁹ Τη διάσταση αυτή βάζει και ο Τάσος Κουράκης, στην αντίδρασή του για το αποτέλεσμα του διαγωνισμού, στο «Η ανάπλαση της πλατείας Ελευθερίας οδεύει από πλατεία μνήμης προς πλατεία λήθης», *Αυγή*, 13/12/2013, (ανακτήθηκε: 22/11/2019) <http://www.avgi.gr/article/10811/1488963/e-anaplaste-tes-plateias-eleutherias-odeuei-apo-plateia-mnemes-pros-plateia>

²¹⁰ «Δεύτερη θητεία για το Γιάννη Μπουτάρη», *Η Καθημερινή*, 26/5/2014, (ανακτήθηκε: 2/11/2019) <https://www.kathimerini.gr/768805/article/epikairothta/politikh/deyterh-8hteia-gia-ton-g-mpoytarh>

εβραϊκό μνημείο, που δεν θα έχει όμως σχέση με το Ολοκαύτωμα αλλά με τη διαχρονική παρουσία της κοινότητας στην πόλη: «Αρκετά με το Ολοκαύτωμα, αρκετά με τον θρήνο, αν και δεν θα ξεχάσουμε ποτέ. Θέλουμε να φέρουμε στη συζήτηση την εβραϊκή κληρονομιά, η οποία δεν θα έπρεπε να σταματήσει με το Ολοκαύτωμα».²¹¹ Σε άλλη συνέντευξη, ένα χρόνο μετά, όταν ρωτήθηκε με ποιο έργο ήθελε να συνδέσει τη θητεία του, η απάντηση ήταν «Με το μουσείο Ολοκαυτώματος», ενώ σε ερώτηση για το αν θα ολοκληρωθεί η Πλατεία Ελευθερίας η απάντηση ήταν εύγλωττη: «Η Πλατεία Ελευθερίας ήταν σε επίπεδο ιδέας, έγινε ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός, μετά η μελέτη και απομένει η χρηματοδότηση. Δεν θέλω να πω μεγάλα λόγια, αλλά η χρηματοδότηση βρέθηκε».²¹² Η χρηματοδότηση, η οποία θα εξασφαλιζόταν μέσω δανείου, βρήκε αντίθετο το σημερινό δήμαρχο Κωνσταντίνο Ζέρβα, ο οποίος κατηγόρησε τον Μπουτάρη ότι θα χρεώσει το Δήμο για ένα έργο χωρίς ανταποδοτικότητα, το οποίο θα επιδεινώσει μάλιστα κυκλοφοριακά την πόλη, καθώς στη μελέτη δεν προβλεπόταν υπόγειο πάρκινγκ.²¹³

Πέντε χρόνια, όμως, μετά τον διαγωνισμό, η πλατεία εξακολουθούσε να λειτουργεί ως χώρος στάθμευσης, με τις διαδικασίες ανάπλασης να είναι παγωμένες. Το θέμα επανήλθε στην επικαιρότητα με την ευκαιρία των εγκαίνιων του Μουσείου Ολοκαυτώματος, τον Ιανουάριο του 2018. Αυτό που προκάλεσε εντύπωση στην ομιλία του Γ. Μπουτάρη,²¹⁴ ήταν ότι για πρώτη φορά πολιτική ομιλία απέδιδε βαρύτατες ευθύνες για τον εκτοπισμό των Εβραίων στο χριστιανικό πληθυσμό της πόλης. Η ισοπεδωτική κριτική, όμως που άσκησε ο Μπουτάρης και η απόδοση συλλογικής ευθύνης διαχρονικά σε ολόκληρο τον ελληνικό λαό προφανώς δεν στηρίζεται σε πραγματικά δεδομένα.²¹⁵ Αν συγκρίνουμε μάλιστα αυτήν

Ο Μπουτάρης πριν τις εκλογές είχε δηλώσει ότι δεν θα είναι ξανά υποψήφιος για το 2019. «Μπουτάρης: Δεν θα θέσω υποψηφιότητα για δήμαρχος το 2019», *Το Βήμα*, 1/4/2014 (ανακτήθηκε:26/11/2019)

<https://www.tovima.gr/2014/04/01/politics/mpoutaris-den-tha-thesw-ypopsifiotita-gia-dimarxos-to-2019/>

²¹¹ Ron Campeas, “Greek Mayor wants his city to remember its vibrant Jewish past”, *Times of Israel*, 8/8/2016, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <https://www.timesofisrael.com/greek-mayor-wants-his-city-to-remember-its-vibrant-jewish-past/>

²¹² Συνέντευξη του Γιάννη Μπουτάρη στην Αναστασία Καρυπίδου, «Γιάννης Μπουτάρης: Θα είμαι και πάλι υποψήφιος δήμαρχος», 11/2/2017, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <http://www.sport-fm.gr/article/giannis-mpoutaris-tha-eimai-kai-pali-upopsifios-dimarxos/3331883> Στην τελευταία συνέντευξη του Μπουτάρη ως δημάρχου στο Θεολόγο Ηλίου, ό.π. η αναφορά στην Πλατεία Ελευθερίας καταλαμβάνει μισή σειρά.

²¹³ «Τι θα γίνει με τα 1500 Ι.Χ. στο πάρκινγκ στην πλατεία Ελευθερίας;», 28/2/2017, (ανακτήθηκε:26/11/2019) https://www.typosthes.gr/thessaloniki/123861_zerbas-ti-tha-ginei-me-ta-1500-ih-sto-parkingk-stin-plateia-eleytherias

²¹⁴ «Συγκλονιστική ομιλία Μπουτάρη για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης», 31/1/2018(ανακτήθηκε:26/11/2019) <https://www.thetoc.gr/politiki/article/sugklonistiki-omilia-mpoutari-gia-tous-ebraious-tis-thessalonikis>

²¹⁵ Ο Μπουτάρης αγνόησε ακόμη και το γεγονός ότι υπήρχαν εβραίοι -κυρίως κομμουνιστές - που προσπαθούσαν να ξεσηκώσουν τους ομοθρήσκους τους αλλά και πολλοί που εντάχθηκαν στα ανταρτικά

την ομιλία με την ομιλία που είχε εκφωνήσει το 2014 στην τελετή αποκαλυπτηρίων του μνημείου σε ανάμνηση του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου στην Πανεπιστημιούπολη,²¹⁶η μετατόπιση είναι εμφανής. Το 2014 οι ευθύνες συγκεκριμενοποιούνται ως προς ομάδες και πρόσωπα, ενώ το 2018 γενικεύονται «επί δικαίων και αδίκων». Θα μπορούσαμε, επομένως, να αποδώσουμε αυτήν την «αναπροσαρμογή» στην προσπάθεια να τονισθεί ακόμη πιο emphaticά η σημασία των νέων παρεμβάσεων στη μνημονική ταυτότητα της πόλης -και επομένως η δικαίωση της 2^{ης} θητείας του-, αλλά και να επαναβεβαιωθούν οι δεσμεύσεις απέναντι στην ισραηλιτική κοινότητα, που είχαν τεθεί εν αμφιβόλω με το διαγωνισμό της πλατείας. Το Μουσείο του Ολοκαυτώματος προσέφερε, λοιπόν, μια καλή ευκαιρία, για να μεταβιβαστεί το μεγαλύτερο μέρος της μνημονικής ανάδειξης της γενοκτονίας σε αυτό, κυρίως με την έμφαση που δόθηκε στη σεφαραδίτικη πτυχή της.²¹⁷

Επομένως, η πλατεία δεν καθίσταται μνημονικός τόπος αποκλειστικά της εβραϊκής κοινότητας αλλά της πόλης, καθώς ο δήμαρχος, εκθέτοντας το όραμά του, τη συνέδεσε ακόμη μια φορά με όλα τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα σε αυτή:

σώματα. Επίσης, αγνοήθηκε το βεβαιωμένο γεγονός ότι όσοι Εβραίοι κατάφεραν να σωθούν το οφείλουν κατά κύριο λόγο στους χριστιανούς συμπατριώτες τους και στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Η Οντέτ Βαρόν -Βασάρ σημειώνει χαρακτηριστικά: «Αν αυτό δεν συνέβαινε, τότε, πολύ απλά, δεν θα είχε διασωθεί κανείς [...] Οι 400 νέοι Θεσσαλονικείς Εβραίοι που κατέφυγαν στο βουνό έγιναν αμέσως δεκτοί στις τάξεις του ΕΛΑΣ», στο *Η ανάδυση...*, ό.π., σ.24. Ο Σάμπυ Μιωνής σχολιάζοντας την ομιλία του Μπουτάρη αναφέρεται σε αυτή τη διάσταση: «Είδαμε τους ηρωικούς συμπατριώτες μας, στους οποίους οφείλουμε την ύπαρξή μας, να υποφέρουν από τις εξορίες και τους διωγμούς», στο «Συγκλονιστική η ομιλία Μπουτάρη», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2/2/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019)

https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/139039_sygklonistiki-i-omilia-mpoytari

Βλ. ΚΙΣΕ, *Νέοι ...*, ό.π., όπου και προκήρυξη του ΕΑΜ (εθνικοτοπικών οργάνωσης)με ημερομηνία 22 Ιανουαρίου 1943 (σ.85), με την οποία καλείται ο ελληνικός λαός να αντιδράσει κατά του διωγμού των Εβραίων αλλά και πολλές μαρτυρίες διασωθέντων. Για το τηλεγράφημα του αρχιρραβίνου Αθηνών Μπαρ(τ)ζελάι (12/7/44), στο, *Ιστορία της Αντίστασης* (επιμ. Βάσος Γεωργίου) τ.2, Αυλός, 1979, σ.720-722. Δριμύτατη κριτική στο, Θεόφιλος Διαμάντης, «Ο δήμαρχος Μπουτάρης και η παραχάραξη της Ιστορίας», *Ριζοσπάστης*, 8/2/2018, ανακτήθηκε:26/11/2019) <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9704962>

Επίσης, από μια άλλη σκοπιά τοποθετείται η κριτική του Βλάση Αγτζίδη, εστιάζοντας κυρίως στις συνθήκες που επικρατούσαν στη Θεσσαλονίκη αλλά και στη συνειδητή της εβραϊκής ηγεσίας την οποία θεωρεί δωσίλογη, στο Βλάσης Αγτζίδης, «Οι μισές αλήθειες του κ. Μπουτάρη...», 31/1/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019)

<https://kars1918.wordpress.com/2018/01/31/boutaris/>

²¹⁶ Ομιλία Γιάννη Μπουτάρη, Δημάρχου Θεσσαλονίκης, «Τελετή αποκαλυπτηρίων του μνημείου σε ανάμνηση του παλαιού Εβραϊκού Νεκροταφείου», Κυριακή 9 Νοεμβρίου 2014, (ανακτήθηκε:26/11/2019) https://kis.gr/files/SPEECH_BOUTARIS_NOV_9_2014.pdf

²¹⁷ Ο Μπουτάρης θίγει στην ομιλία του ένα πολύ σημαντικό ζήτημα, αυτό της υποαντιπροσώπευσης σε μουσεία και μνημονικούς τόπους των σεφαραδίτικων κοινοτήτων. Ανεξάρτητα από τους λόγους για τους οποίους συμβαίνει αυτό, πρόκειται για ένα κενό που φιλοδοξεί να καλύψει το νέο μουσείο. Ωστόσο θα πρέπει να ληφθούν πρωτοβουλίες, για να ενισχυθεί η παρουσία τους και σε άλλα μουσεία Ολοκαυτώματος, ανά τον κόσμο, όπως βέβαια και των ρωμανιώτικων κοινοτήτων.

Επιθυμούμε η Πλατεία Ελευθερίας να είναι ένα σημείο όπου οι δύσκολες, τραυματικές μνήμες όλων των κατοίκων αυτής της πόλης δεν θα ανταγωνίζονται η μία την άλλη, αλλά αντίθετα θα συνυπάρχουν αρμονικά: θα συνδιαλέγονται ζωνηρά και θα προωθούν μια κουλτούρα συνύπαρξης και αλληλοσεβασμού ώστε η βαριά κληρονομιά του παρελθόντος να μετατραπεί σε εφελτήριο ενός καλύτερου μέλλοντος. Η νέα Πλατεία Ελευθερίας θα συμβολίζει την περηφάνια όλων των Θεσσαλονικιών για την πόλη τους, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της.²¹⁸

Η πλατεία μαζί με το νέο μουσείο επιδιώκεται επομένως, σύμφωνα με τον Γ. Μπουτάρη, να αποτελέσουν το νέο μνημονικό άξονα της πολυπολιτισμικής, χριστιανικής, μουσουλμανικής και εβραϊκής Θεσσαλονίκης.²¹⁹

Τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς και με εξασφαλισμένη τη χρηματοδότηση προκηρύχθηκε ο διαγωνισμός για την ανάθεση της ανάπλασης, η οποία υλοποιούσε την πρόταση που προκρίθηκε το 2013, με την επισήμανση ωστόσο ότι πρόθεση των μελετητών είναι να εντάξουν το μνημείο του Ολοκαυτώματος στο συνολικό σχεδιασμό.²²⁰ Οι εσωτερικές αντιθέσεις όμως στην παράταξη του δημάρχου, κυρίως όσον αφορά στη λειτουργία του πάρκινγκ, εντάθηκαν.²²¹ Ως αποτέλεσμα, στις αρχές του 2019 καταψηφίστηκε η διοικητική αποβολή της εταιρείας που διαχειριζόταν το χώρο στάθμευσης, γεγονός που σήμαινε τη

²¹⁸ Ομιλία Μπουτάρη, ό.π., (2018)

²¹⁹ Η πολιτική του δημάρχου σε αυτόν τον τομέα κρίνεται, όπως προκύπτει από τα στατιστικά στοιχεία που αφορούν στην αύξηση των αφίξεων τούρκων και εβραίων τουριστών, ιδιαίτερα πετυχημένη, στο: Χρίστος Ζαφείρης, «14 Νοεμβρίου 2010. Εκλέγεται δήμαρχος Θεσσαλονίκης ο Γιάννης Μπουτάρης», 14/11/2017, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <https://www.thessmemory.gr/%CF%83%CE%B1%CE%BD-%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B1/14-%CE%BD%CE%BF%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-2010-%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%AD%CE%B3%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9-%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CF%82-%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1/>

²²⁰ Βαγγέλης Κοκολάκος, «Προκηρύχθηκε ο διαγωνισμός για την ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας από το Δ. Θεσσαλονίκης», 11/4/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <http://www.thestival.gr/policy/self-government/item/375888-prokirythike-o-diagonismos-gia-tin-anaplastis-plateias-eleutherias-apo-to-d-thessalonikis>

Σύμφωνα με το άρθρο, θα επισημαίνονται με το «επιλεκτικό ηλιακό ρολόι» η συγκέντρωση του εβραϊκού πληθυσμού από τα ναζιστικά στρατεύματα, η είσοδος του βασιλιά Γεώργιου Α' κατά την απελευθέρωση, η συντακτική συνέλευση των Νεότουρκων, η υποδοχή του Ελευθέριου Βενιζέλου στην αποβάθρα της πλατείας και η αρχή της κυβέρνησης της Τριανδρίας, καθώς και η είσοδος των συμμαχικών στρατευμάτων το 1915.

²²¹ «Πόλεμος στο δήμο Θεσσαλονίκης για την πλατεία Ελευθερίας», 19/9/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <https://www.newsfish.gr/thessaloniki/122125/polemos-sto-dimo-thessalonikis-gia-tin-plateia-eleutherias>

συνέχεια της λειτουργίας του και την αναβολή της έναρξης των έργων ανάπλασης.²²² Το θέμα επανήλθε στην ημερήσια διάταξη ένα μήνα μετά, για να εγκριθεί τελικά, καθώς σε περίπτωση νέας αναβολής θα ενεργοποιούνταν οι ρήτρες αποζημίωσης για τον ανάδοχο του έργου.²²³ Η αποχώρηση τελικά του εκμισθωτή ολοκληρώθηκε μετά από λίγες μέρες²²⁴ και οι πρώτες ανασκαφικές τομές ξεκίνησαν. Όπως ήταν φυσικό, σύντομα εντοπίστηκαν κάποια οικοδομικά λείψανα, τα οποία όμως δεν θεωρήθηκαν σημαντικά και οι εργασίες συνεχίστηκαν κανονικά.²²⁵

Το 2019 υπήρξε το κύκνειο άσμα του Γιάννη Μπουτάρη, καθώς στις δημοτικές εκλογές τον Ιούνιο δεν ήταν πλέον υποψήφιος αλλά το όραμά του για την πλατεία Ελευθερίας είχε αρχίσει να υλοποιείται, έστω και στο τέλος των δύο θητειών του. Την εκλογή κερδίζει ο Κωνσταντίνος Ζέρβας,²²⁶ ο οποίος μετά την ορκωμοσία του αρχίζει ενεργά να ασχολείται με την εξέλιξη των εργασιών, οι οποίες, όπως επισήμανε ο ίδιος, παρουσιάζουν σημαντικές καθυστερήσεις.²²⁷ Σε ομιλία του όμως ένα μήνα μετά, αναφερόμενος στις συγκοινωνιακές παρεμβάσεις που σχεδιάζονται για την πόλη, δηλώνει: «Θα πρέπει να βρεθούν χώροι πάρκινγκ και όχι να κάνουμε πάρκο την πλατεία Ελευθερίας».²²⁸ Η δήλωση αυτή αποτελεί

²²² «Θεσσαλονίκη: Απορρίφθηκε η ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας -Παραμένει το πάρκινγκ», 9/2/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <https://www.in.gr/2019/02/09/greece/thessaloniki-aporrifthike-anaplasi-tis-plateias-eleytherias-paramenei-parking/>

²²³ «Κλείνει το πάρκινγκ της πλατείας Ελευθερίας -Αρχίζουν τα έργα ανάπλασης», 4/3/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <http://www.rthess.gr/article/93822/kleinei-to-parking-tis-plateias-eleytherias-archizoun-ta-erga-anaplasis>

²²⁴ Ρεπορτάζ, φωτογραφίες και βίντεο από την τελευταία μέρα λειτουργίας του πάρκινγκ στο, «ΤΩΡΑ: Κλείνει το πάρκινγκ της Πλατείας Ελευθερίας», 9/4/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <https://parallaximag.gr/thessaloniki/tora-kleinei-to-parking-tis-plateias-eleftherias>

²²⁵ Κάτια Γερακαρίτου -Αρετή Τασούλα, «Βρέθηκαν αρχαία στην πλατεία Ελευθερίας», 16/5/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <https://www.voria.gr/article/archeologika-evrimata-entopistikan-stin-platia-eleftherias-fotovid>

²²⁶ Ο Κωνσταντίνος Ζέρβας, πολιτικός μηχανικός στο επάγγελμα, προερχόταν από την παράταξη του Γ.Μπουτάρη, αυτονομήθηκε και αποτέλεσε τη βασική αντιπολίτευση στο θέμα της Πλατείας Ελευθερίας, κυρίως ως προς την ανάγκη να κατασκευαστεί υπόγειος χώρος στάθμευσης. Βλ. σε όλα τα προηγούμενα άρθρα. Για το βιογραφικό του στο, «Κωνσταντίνος Ζέρβας: Αυτός είναι ο νέος δήμαρχος Θεσσαλονίκης», 3/6/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019), *Μακεδονία*, <https://www.makthes.gr/konstantinos-zervas-aytos-einai-o-neos-dimarchos-thessalonikis-220478>

²²⁷ «Σε Πλατεία Ελευθερίας και Οικοκυρική Σχολή ο Ζέρβας», 10/9/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <https://www.life-events.gr/gegonota/se-platia-eleftherias-ke-ikokyriki-scholi-o-zervas-foto/>

²²⁸ «Ο δήμαρχος Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Ζέρβας στο ΙΕΚ ΑΚΜΗ και στο πρώτο ζωντανό debate της χρονιάς», 30/10/2019, (ανακτήθηκε: 10/11/2019) <https://www.news247.gr/epixeiriseis/o-dimarchos-thessalonikis-konstantinos-zervas-sto-iek-akmi-kai-sto-prototo-zontano-debate-tis-chronias.7524049.html> Η φράση διασταυρώθηκε και με τα ρεπορτάζ από άλλους ιστότοπους, βλ. <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/5576760/o-dimarchos-thessalonikis-konstantinos-zervas-sto-iek-akmi-kai-sto-prototo-zontano-debate-tis-chronias> (ανακτήθηκε: 10/11/2019)

στροφή 180° σε σχέση με την πολιτική της προηγούμενης δημοτικής αρχής και ουσιαστικά ανοίγει ξανά τη συζήτηση για νέες παρεμβάσεις στο χώρο.

3.3.1. Έναρξη εργασιών και μέλλον άδηλο

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές ο χώρος είναι περιφραγμένος – εκτός του Μνημείου του Ολοκαυτώματος, το οποίο είναι ορατό και προσβάσιμο (εικ.6)- και έχουν ξεκινήσει κάποιες από τις προβλεπόμενες εργασίες.²²⁹ Στην πλευρά που συναντάει την οδό Μητροπόλεως έχει τοποθετηθεί ένας δίγλωσσος «Δείκτης μνήμης» (εικ.7) της πλατείας, στον οποίο παρέχονται πληροφορίες για το ιστορικό της, συμπεριλαμβανομένου του «Μαύρου Σαββάτου», χωρίς ωστόσο να κυριαρχεί στην ιστορική αφήγηση.²³⁰ Σε κάθε μία από τις 4 πλευρές της πλατείας και πάνω στην εργοταξιακή περίφραξη έχουν τοποθετηθεί αφίσες φωτορεαλιστικής αναπαράστασης, που απεικονίζουν τη συγκεκριμένη μελλοντική όψη της.

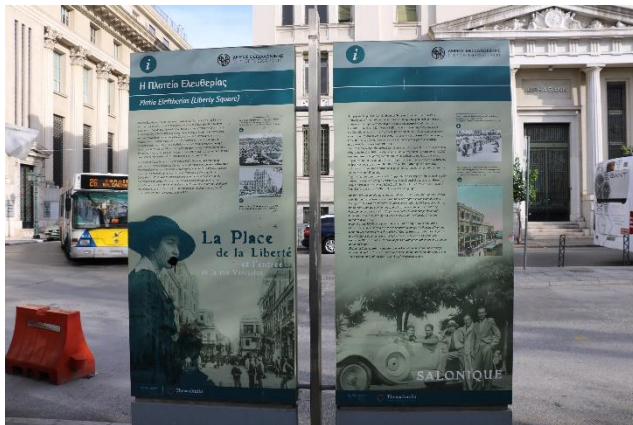

Εικόνα 6: Το μνημείο Ολοκαυτώματος στην περιφραγμένη πλατεία Ελευθερίας (24/12/2019 - προσωπικό αρχείο)

²²⁹ Το θέμα της εξέλιξης των εργασιών αλλά και η επαναφορά της συζήτησης για το υπόγειο πάρκινγκ έχουν απασχολήσει πρόσφατα το νέο δημοτικό συμβούλιο, βλ. «Ζέρβας: Μπορούσε να γίνει υπόγειο πάρκινγκ στην πλατεία Ελευθερίας», 31/10/2019, (ανακτήθηκε: 10/11/20) https://www.typosthes.gr/thessaloniki/199579_zervas-mporoyse-na-ginei-ypogeio-parkingk-stin-plateia-eleytherias

²³⁰ Στον «δείκτη μνήμης» της πλατείας κυριαρχεί η εικόνα έναντι της αφήγησης. Οι φωτογραφίες κομψών κυριών και κυρίων της καλής κοινωνίας προτάσσουν την κοσμοπολίτικη όψη του «φραγκομαχαλά», έναντι της τραυματικής μνήμης της πλατείας.

Στο φωτορεαλιστικό σχέδιο της παράλληλης προς τη Λεωφόρο Νίκης πλευράς (εικ.8), απεικονίζεται και η μελλοντική θέση του μνημείου Ολοκαυτώματος, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί κεντρική ως προς τη θέαση του. Το αρχικό ερώτημα, ωστόσο, κατά πόσο

Εικόνα 7: Ο "Δείκτης Μνήμης" της Πλατείας Ελευθερίας (24/12/2019 - προσωπικό αρχείο)

δηλαδή είναι επαρκής η σημασιодότηση του χώρου όχι απλά ως προς το μνημονικό σκέλος -καθώς είδαμε ότι συμπεριλαμβάνει όλα τα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με την πλατεία – αλλά κυρίως ως προς το μοναδικό γεγονός, της γενοκτονίας των Ελληνοεβραίων της πόλης, εξακολουθεί να υφίσταται.

Ωστόσο, το ζήτημα πλέον φαίνεται να απομακρύνεται από την ανάγκη της ανάδειξης της πλατείας ως μνημονικού τόπου των εβραίων της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τα τελευταία δημοσιεύματα του τύπου²³¹ παρατηρείται στασιμότητα ως προς την εξέλιξη των έργων (εικ.9), ενώ επανέρχεται και η ιδέα της κατασκευής υπόγειου χώρου στάθμευσης, που θα προηγηθεί κατασκευαστικά σε σχέση με την ανάπλαση της πλατείας. Οι

Εικόνα 8: Η αφίσα φωτορεαλιστικής αναπαράστασης της πλατείας με το μνημείο Ολοκαυτώματος (24/12/2019- προσωπικό αρχείο)

²³¹ «Σταμάτησε η ανάπλαση της πλατείας Ελευθερίας», 16/11/2019, (ανακτήθηκε: 25/11/2019)

<https://parallaximag.gr/thessaloniki/stamatise-anaplasi-tis-plateias-elftherias>

Νίκος Ηλιάδης, «Ποια λύση προκρίνει ο Δήμος Θεσσαλονίκης για την πλατεία Ελευθερίας», 19/11/2019, (ανακτήθηκε: 25/11/2019) <https://www.voria.gr/article/pia-ine-i-lisi-pou-prokrini-o-dimos-gia-tin-platia-elftherias> Συνέντευξη του Κωνσταντίνου Ζέρβα στη Φανή Χαρίση, βλ. «Ζέρβας στο Sputnik: Ανησυχούμε για την αύξηση των ροών, η Ε.Ε. πρέπει να δώσει λύση», 21/11/2019, (ανακτήθηκε: 26/11/2019)

<https://sputniknews.gr/thessaloniki/201911215323955-zervas-sto-Sputnik-anisyhoume-gia-tin-auxisi-ton-roon-i-ee-prepei-na-dosei-lyseis/> Η πιο πρόσφατη δήλωση του Δημάρχου: «Κάνουμε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε και το έργο να συνεχίσει και να πάει όπως εμείς το θέλουμε, και η πόλη να μην ταλαιπωρηθεί», βλ. «Ζέρβας: Τι είπε για χριστουγεννιάτικο στολισμό και πλατεία Ελευθερίας», 17/12/2019, (ανακτήθηκε: 19/12/2019) <https://thessalocation.gr/zervas-ti-eipe-gia-christougenniatiko-stolismo-kai-plateia-elftherias/>

εξελιξείς αυτές θέτουν εν αμφιβόλω την υλοποίηση της υφιστάμενης μελέτης εντός του 2020. Αν προστεθούν ζητήματα που πιθανότατα θα προκύψουν από τις σωστικές ανασκαφές, καθώς και αυτά της χρηματοδότησης μιας νέας μελέτης και κατασκευής - κυρίως του υπόγειου πάρκινγκ-, τότε μπορούμε με ασφάλεια να θεωρήσουμε ότι η ανάπλαση εισέρχεται σε μια νέα φάση με άδηλο μέλλον.

Εικόνα 9: Η εικόνα της πλατείας στις 24/12/2019. Στο μέτωπο προς τη θάλασσα και πίσω από την περίφραξη διακρίνεται το Μνημείο του Ολοκαυτώματος (προσωπικό αρχείο)

4. Ζωή και θάνατος στο ΣΣ Παύλου Μελά

4.1. Το ημερολόγιο του Λεωνίδα Γιασημακόπουλου²³²

Μοναδική μαρτυρία για τις συνθήκες κράτησης στο ΣΣ Παύλου Μελά αποτελεί το ημερολόγιο του Λεωνίδα Γιασημακόπουλου, κρατούμενου από τις 11 Μαΐου 1943 έως και τις 19 Οκτωβρίου 1944. Η σύλληψή του ως οργανωτή του ΕΑΜ στηρίχθηκε στις καταγγελίες δωσίλογων συνεργατών των Ναζί, παρόλο που ποτέ δεν του αποδόθηκαν επίσημα κατηγορίες, όπως άλλωστε και σε πολλούς άλλους κρατούμενους. Κατά τη διάρκεια της πολύμηνης κράτησής του ο Γιασημακόπουλος «...είχε την έμπνευση και προπαντός την τόλμη να κρατήσει ημερολόγιο, στο οποίο κατέγραψε όλα όσα έζησε σ' αυτή την απαισίας μνήμης γήινη τρύπα της κόλασης».²³³ Πρόκειται για μοναδικό ημερολόγιο, καθώς αποτελεί μια σπάνια περίπτωση καθημερινής καταγραφής μέσα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, γεγονός που αυξάνει την αξιοπιστία του ως τεκμηρίου.²³⁴

«Φρικτήν και απελπιστικήν εντύπωσιν με έκαμεν η είσοδός μου εις το κτίριον του στρατοπέδου, το θορυβώδες άνοιγμα των σιδηρών θυρών του κτιρίου, η απελπιστική δυσσομία των αποχωρητηρίων, το κατάμεστον του θαλάμου όπου μας ενέκλεισαν,...».²³⁵ Με αυτές τις λέξεις περιγράφει ο Γιασημακόπουλος τις πρώτες εντυπώσεις του από το «... κατ' ευφημισμόν ονομαζόμενον με το όνομα του υπέρ της Ελευθερίας θυσιασθέντος Παύλου Μελά...»²³⁶ στρατόπεδο.

²³² Για μια καταγραφή της καθημερινότητας, όπως προκύπτει από το ημερολόγιο, αλλά και στατιστικά στοιχεία, βλ. Βασιλική Παπαγεωργίου, *Το ημερολόγιο του Λεωνίδα Γιασημακόπουλου: ακτινογραφώντας την καθημερινότητα των κρατουμένων στο ναζιστικό στρατόπεδο «Παύλος Μελάς»*, στον ιστότοπο «Τόποι κράτησης...», ό.π., (ανακτήθηκε: 20/12/2019) <http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/pavlou-mela/kathimerini-zoi-sto-nazistiko-stratopedo-p-mela>

²³³ Γιώργος Καφαντζίς, *Το ναζιστικό στρατόπεδο...*, ό.π., σ.7. Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη το 1884, απόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, γνώστης της γαλλικής και της τουρκικής γλώσσας (και με τις δύο γραφές), ο Γιασημακόπουλος διετέλεσε έπαρχος στις Σαράντα Εκκλησιές Ανατολικής Θράκης και μετά το 1927 στο Κιλκίς, Λαγκαδά και Κατερίνη και προϊστάμενος του Τμήματος Ανταλλαξίμων της Εθνικής Τράπεζας στην Κατερίνη. Στην πόλη αυτή συνελήφθη από τις γερμανικές αρχές στις 6 Μαΐου 1943 και οδηγήθηκε στο ΣΣ Παύλος Μελάς, όπου και παρέμεινε όμηρος ως και την αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων από τη Θεσσαλονίκη. Πέθανε το 1968 στην Κατερίνη.

²³⁴ Στο ημερολόγιο στηρίχθηκε και το σενάριο του ντοκιμαντέρ του Γιώργου Κεραμιδιώτη, *Από τον τρόπο στην Αντίσταση-Ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά, Θεσσαλονίκη 1941-1944* (1919). «Πεθαίνοντας στο στρατόπεδο Παύλου Μελά», 9/4/2019, *Το Βήμα* (ανακτήθηκε: 3/1/2020) <https://www.tovima.gr/2019/04/09/culture/pethainontas-sto-lfstratopedo-paylou-mela/>

²³⁵ Για λόγους οικονομίας, όπου υποδεικνύεται μόνο τόμος και σελίδα, εννοείται το ημερολόγιο του Γιασημακόπουλου, τ.Α', σ.22.

²³⁶ τ.Α', σ.29

Ακολουθώντας μέρα τη μέρα το ημερολόγιο μπορούμε να διαμορφώσουμε μια πλήρη εικόνα της καθημερινότητας, της πάλης για επιβίωση, των βασανιστικών ημερών, των γεμάτων θλίψη και αγωνία αλλά και σθένους και ηρωισμού.²³⁷ Στους κρατούμενους συμπεριλαμβάνονταν αρκετές εθνικότητες.²³⁸ Εκτός από Έλληνες και Σέρβους και Εβραίους διαφόρων υπηκοοτήτων υπήρχαν Αλβανοί,²³⁹ Βόσνιοι,²⁴⁰ Πολωνοί,²⁴¹ Ρώσοι, Γάλλοι, αλλά και Βούλγαροι και Γερμανοί,²⁴² ενώ μετά την παράδοση της Ιταλίας φυλακίστηκαν και Ιταλοί.²⁴³ Έλληνες κρατούμενοι μαρτυρούνται από Πρέβεζα,²⁴⁴ Κοζάνη, Πτολεμαΐδα, Κατερίνη,²⁴⁵ Φλώρινα,²⁴⁶ Κιλκίς,²⁴⁷ Μυτιλήνη,²⁴⁸ Πελοπόννησο,²⁴⁹ Χίο,²⁵⁰ Λήμνο, Πέλλα,²⁵¹ Εύβοια,²⁵² Λάρισα,²⁵³ Ήπειρο,²⁵⁴ Χαλκιδική.²⁵⁵ Ποικίλη είναι και η κοινωνική και θρησκευτική προέλευση των εγκλείστων καθώς και το οικονομικό τους υπόβαθρο. Ανάμεσά τους μαρτυρούνται μουσουλμάνοι,²⁵⁶ έγκυοι γυναίκες,²⁵⁷ ανάπηροι, ιερείς,²⁵⁸ αλλά και πρώην υπουργός, δικαστικοί,²⁵⁹ χωροφύλακες,²⁶⁰ στρατιωτικοί, δικηγόροι²⁶¹ κλπ. Οι συλλήψεις αυτές «ευπολήπτων και προκρίτων προσώπων» προβληματίζουν τον Γιασημακόπουλο, καθώς τον οδηγούν να πιστέψει ότι «...η Κατοχή

²³⁷ Λόγω των επαναλαμβανόμενων αναφορών οι σελίδες που υποδεικνύονται για το κάθε θέμα είναι ενδεικτικές και σε καμιά περίπτωση εξαντλητικές.

²³⁸ Μετά την κατάρρευση της Κρήτης οδηγήθηκαν στο ΣΣΠΜ αξιωματικοί της ΡΑΦ, βλ. Άννα Μαρία Δρομπούκη, *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα - μια συγκριτική προσέγγιση*, (Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ-Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας), 2014, σσ.147-148, (ανακτήθηκε: 7/1/2020).

http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/11930/3610_%CE%94%CF%81%CE%BF%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%8D%CE%BA%CE%B7_%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%AE.pdf

²³⁹ τ.Α', σ.122,355.

²⁴⁰ τ.Α', σ.226

²⁴¹ τ.Β', σ.257.

²⁴² Εισαγωγή Καφταντζή, τ.Α', σ.5. Για ποινικά αδικήματα.

²⁴³ τ.Α', σ. 87. Επίσης στη σ.278 αναφέρεται και αυστριακός συγκρατούμενος.

²⁴⁴ Πεζή !για εργάτες, τ.Α', σ. 82.

²⁴⁵ τ.Α', σ.23.

²⁴⁶ τ.Α', σ.80.

²⁴⁷ τ.Α', σ.84.

²⁴⁸ τ.Α', σ.139.

²⁴⁹ τ.Α', σ.134.

²⁵⁰ τ.Α', σ.417.

²⁵¹ τ.Α', σ.73.

²⁵² τ.Α', σ.70.

²⁵³ τ.Α', σ.375.

²⁵⁴ τ.Α', σ.293.

²⁵⁵ τ.Α', σ.446.

²⁵⁶ τ.Α', σ.122, 167, 226

²⁵⁷ τ.Α', σ.283.

²⁵⁸ τ.Α', σ.117, και αρχιμανδρίτης, σ. 29.

²⁵⁹ τ.Α., σ.111

²⁶⁰ τ.Α', σ.114

²⁶¹ τ.Α', σ.126.

αποβλέπει να αυξήσει τους εις χείρας της ομήρους προς τρομοκράτησιν του κόσμου». Αυτή βέβαια είναι η μία εκδοχή αλλά το κίνητρο, βεβαίως, δεν ήταν μόνο ο εκφοβισμός αλλά και ο οικονομικός εκβιασμός, καθώς για να επιτευχθεί είτε η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης μέσα στο στρατόπεδο είτε -πολύ περισσότερο- η απελευθέρωσή τους απαιτούνταν και οικονομικά ανταλλάγματα.²⁶²

Σε αυτήν την κατηγορία θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τους Εβραίους κρατουμένους, τόσο τους Έλληνες όσο και αυτούς άλλων υπηκοοτήτων. Στην περίπτωση των Ελλήνων, αν εξαιρέσουμε τους Εβραίους που έπεσαν στα χέρια των Γερμανών λόγω της αντιστασιακής τους δράσης –και στο σύνολό τους εκτελέστηκαν-,²⁶³ στην συντριπτική τους πλειοψηφία επρόκειτο για περιπτώσεις τρομοκράτησης που αποσκοπούσαν στην καταβολή λύτρων και στη διαρπαγή περιουσιακών στοιχείων.²⁶⁴ Την 1 Απριλίου 1944 μεταφέρθηκαν από το Παύλου Μελά «...εις άλλα στρατόπεδα όλοι οι κρατούμενοι εδώ Εβραίοι άνδρες και γυναίκες περί τους 320».²⁶⁵ Ιδιαίτερη κατηγορία ομήρων αποτελούσαν οι Εβραίοι με ισπανικά ή τουρκικά διαβατήρια,²⁶⁶ οι οποίοι απέφυγαν την εκτόπιση και στάλθηκαν στη συνέχεια στις χώρες των οποίων θεωρούνταν υπήκοοι. Στο πλαίσιο επίσης της κατατρομοκράτησης του γενικού πληθυσμού εντάσσονται και οι συλλήψεις χριστιανών που βοήθησαν Εβραίους.²⁶⁷

Τακτικοί «προμηθευτές» του στρατοπέδου δεν ήταν μόνο οι γερμανικές κατοχικές δυνάμεις, η S.D. και η G.F.P., με τις μεμονωμένες συλλήψεις ή τα μπλόκα τους αλλά και οι

²⁶² τ.Α', σ.153.

²⁶³ Οι Μίνως Φριζής και και Σολομών Ταμπίλ (Ηλίας Κωνσταντινίδης) εκτελέστηκαν με την ανταρτική τους στολή στις 25/5/44., τ.Α', σ.424. Η δυσμενής θέση των Εβραίων μαρτυρείται και από το ακόλουθο περιστατικό: όταν ένας Γερμανός αξιωματικός παρατήρησε ότι με τα μακριά γένια που είχε ο Γιασημακόπουλος έμοιαζε με εβραίο, «αυτό με ενέβαλε την σκέψιν να τα ξυρίσω...», τ.Α', σ.421.

²⁶⁴ Στο κατηγορητήριο κατά του Μαξ Μέρτεν αναφέρονται τα ονόματα 6 εβραίων εμπόρων, μιας συζύγου και 2 τέκνων που φυλακίστηκαν «δίχως κανένα λόγο», βλ. Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέραςμα...*, ό.π., σ.128. Στη μαρτυρία του Μίκο Άλβο που φυλακίστηκε εκεί για 20-25 μέρες, φαίνεται ότι αρχικά οι Εβραίοι ήταν ελάχιστοι. Η μαρτυρία -καθώς και ελάχιστες άλλες εβραίων- από το Visual History Archive στο, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημονικοί τόποι...*, ό.π., σ.146-147.

²⁶⁵ τ.Α. σ.346. Στην καταγραφή της 6/5/44 αναφέρεται σε ισραηλίτες που εξαιρέθηκαν από τον εκκλησιασμό. Μετά την αποχώρηση των Εβραίων ο Γιασημακόπουλος δίνει ως δύναμη του στρατοπέδου 683 άτομα. Αυτό σημαίνει ότι οι Εβραίοι όμηροι αποτελούσαν σχεδόν το 1/3 των κρατουμένων, σ. 348. Η συγκεκριμένη ομάδα κρατουμένων φαίνεται να απελευθερώθηκε από Σέρβους παρτιζάνους κατά τη μεταγωγή τους με το τρένο και μόλις μπήκαν στο σερβικό έδαφος, βλ.τ.Α', σ. 354.

²⁶⁶ τ.Α', σ.70 (οικογένειες Γκατένιο και Μποτόν), 140, τ.Β', σ.234. Η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε και για υπηκόους χωρών που θεωρούνταν ουδέτερες.

²⁶⁷ Τέτοιες περιπτώσεις μαρτυρούνται στον τ.Α', σ. 72, 75.

Έλληνες συνεργάτες τους. Τα Τάγματα Ασφαλείας με επικεφαλής τον Αντώνη Δάγκουλα²⁶⁸ και το Εθελοντικό Τάγμα του Γιώργου Πούλου²⁶⁹ συνέδραμαν αποφασιστικά στη συνεχή εισροή, όπως και η Ειδική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης με διοικητή τον Νικόλαο Ιωάννου.²⁷⁰ Προς το τέλος του πολέμου στο στρατόπεδο καταφθάνουν και κρατούμενοι των Βουλγάρων.²⁷¹

Στο στρατόπεδο κρατούνταν επίσης κατάδικοι και υπόδικοι του κοινού ποινικού δικαίου,²⁷² που πολλές φορές συμβίωναν στον ίδιο θάλαμο με τους πολιτικούς κρατούμενους.²⁷³ Συνήθεις ήταν και οι μεταγωγές από και προς τις φυλακές Επταπυργίου ή στις γερμανικές φυλακές 510²⁷⁴ αλλά και από φυλακές και στρατόπεδα εκτός Θεσσαλονίκης.²⁷⁵ Μάλιστα, παρατηρείται να φυλακίζονται και συνεργάτες των Ναζί, όταν, εκμεταλλευόμενοι την ιδιαίτερη σχέση τους με το κατοχικό καθεστώς, υπερέβαιναν τα όρια των αρμοδιοτήτων τους αποκτώντας οικονομικά ή άλλα οφέλη σε βάρος της γερμανικής διοίκησης²⁷⁶ αλλά και μαυραγορίτες και μάλιστα με τις οικογένειές τους.²⁷⁷

Χαρακτηριστικό του ΣΣΠΜ είναι ότι τόσο ο Διευθυντής όσο και το προσωπικό ήταν Έλληνες, οι οποίοι καταγγέλλονταν μάλιστα για τη βαναυσότητά τους σε βαθμό, ώστε να θεωρούνται κάποιοι από αυτούς ως υπεύθυνοι και για την αύξηση της θνησιμότητας τον χειμώνα του '41-42.²⁷⁸ Η περίπτωση να επιδεικνύεται απάνθρωπη συμπεριφορά και

²⁶⁸ τ.Β', σ.170. Και γυναίκες με μωρά συνέλαβαν τα τάγματα του Δ(Ντ)άγκουλα, σ.176. Αρχηγός δωσιλογικής οργάνωσης με καθήκοντα εκτελεστικού αποσπάσματος. Με την απελευθέρωση συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ, αλλά πέθανε από παθολογικά αίτια, βλ. Βικιπαίδεια (ανακτήθηκε:2/12/2019)

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CF%84%CF%8E%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%94%CE%AC%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B1%CF%82_%CE%A0%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%82

²⁶⁹ τ.Β', σ.176. Στρατιωτικός, συνεργάτης των Γερμανών, ίδρυσε το τάγμα Πούλου, υπεύθυνος για πολλούς θανάτους αμάχων. Εκτελέστηκε το 1949, βλ. Βικιπαίδεια (ανακτήθηκε:2/12/2019)

²⁷⁰ τ.Α', σ.116. Εκτελέστηκε από την ΟΠΛΑ στις 25/9/1944, βλ. «Δωσίλογοι που εξοντώθηκαν από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΟΠΛΑ,ΔΣΕ», *Indymedia*, 2//6/2018, (ανακτήθηκε:2/12/2019)

<https://athens.indymedia.org/post/1589268/>

²⁷¹ τ.Α', σ.445.

²⁷² τ.Α', σ.67.

²⁷³ τ.Α', σ.114.

²⁷⁴ Η «510» ήταν στη Βασιλίσσης Όλγας 117, στο ίδιο, σ.28.

²⁷⁵ Ο Γιασημακόπουλος αναφέρεται σε κρατούμενους από τις φυλακές Κορίνθου, Αβέρωφ και το στρατόπεδο Γουδιού, οι οποίοι έφθασαν στο Παύλου Μελά «...εις αξιοθρήνητον κατάστασιν», καθώς τους είχαν αφαιρέσει μέχρι και τα ρούχα, βλ. τ. Α', σ.134-135. Επίσης, από τα στρατόπεδα Λάρισας και Μυτιλήνης, σ.375.

²⁷⁶ τ.Α', σ.85. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι δωσίλογοι κρατούνταν στον ίδιο θάλαμο με τους πολιτικούς κρατούμενους, βλ. τ.Β', σ.308.

²⁷⁷ τ.Α', σ.118.

²⁷⁸ Στον κατάλογο που παραθέτει ο Γιασημακόπουλος δεν υπάρχει κανένας Θεσσαλονικιός, τ.Α', σ.30-32.

κακοποίηση ακόμη και σε τραυματίες²⁷⁹ ή να επιβάλλονται σκληρές τιμωρίες από τους Έλληνες δεσμοφύλακες και τον Διευθυντή Γλάστρα,²⁸⁰ χωρίς να έχει προηγηθεί γερμανική διαταγή, δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο.²⁸¹

Το στρατόπεδο, το οποίο είχε αντιαεροπορική άμυνα,²⁸² ακολουθούσε αυστηρό πρόγραμμα,²⁸³ όσον αφορά στη λειτουργία του, ενώ οι μεταβολές που παρατηρούνταν στον αριθμό των κρατουμένων, στις εκτελέσεις, στη διατροφή και στην επιβολή απαγορεύσεων ουσιαστικά αντανακλούσαν την κατάσταση στα πολεμικά μέτωπα. Στους χώρους του λάμβαναν μέρος οι ανακρίσεις, που πολλές φορές ήταν ιδιαίτερα βίαιες, ενώ σύνηθες ήταν να μην αποδίδονται κατηγορίες²⁸⁴ ή να υπάρχουν πολύμηνες κρατήσεις χωρίς καν ανάκριση.²⁸⁵ Ενδεικτικό της σαδιστικής συμπεριφοράς του προσωπικού ήταν και η επιβολή ποινών και αγγαρειών άνευ λόγου. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η αναστολή αποφυλάκισης και επιβολής αγγαρειών για επιπλέον 8 ημέρες από τον Στρατοπεδάρχη «...διότι δεν φιλήθηκαν ζωντά μπροστά του με τις γυναίκες των που ήλθαν να τους παραλάβουν, αλλά φιλήθηκαν σεμνότερα».²⁸⁶ Άδεια απαιτούνταν και για τον κυριακάτικο εκκλησιασμό, ο οποίος τελούνταν σε κάποιο, διαφορετικά κατά περίπτωση, θάλαμο των φυλακών.²⁸⁷

Η επικοινωνία με τους έξω κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων ήταν απαγορευμένη, αλλά και κατά τη διάρκεια της φυλάκισης η επίσκεψη συγγενών μπορούσε να γίνει μόνο με ειδική άδεια.²⁸⁸ Ευκαιρία για επικοινωνία συνήθως έβρισκαν οι κρατούμενοι, όταν παραλάμβαναν τρόφιμα από συγγενείς και φίλους, καθώς μέσα στα δέματα κρύβονταν σημειώματα και γράμματα. Οι επιστολές που διακινούνταν μέσω της επίσημης οδού λογοκρίνονταν προτού αποσταλούν στους παραλήπτες.²⁸⁹ Πρόσβαση σε πληροφόρηση είχαν και από το

²⁷⁹ τ.Β', σ.278.

²⁸⁰ Ο Γιασημακόπουλος αναφέρει περιστατικό κατά το οποίο ο Γλάστρας ξυλοκόπησε άγρια, με μια σανίδα από οξιά, κρατούμενο, γιατί «...δεν παρέδιδε τα εσώρουχα της υπηρεσίας...», πριν τη μεταφορά του στη Γερμανία., τ.Β', σ.16-17. Ο Γιώργος Γλάστρας συνέχισε το «έργο» του μετακατοχικά ως διευθυντής των φυλακών Επταπυργίου και ως στρατοπεδάρχης στη Γυάρο, στο Καφταντζής, τ.Α' σ.31, υπ.14).

²⁸¹ τ.Α', σ.74, 76.

²⁸² τ.Α', σ.87.

²⁸³ τ.Α' σ.33-34.

²⁸⁴ τ.Α', σ.29.

²⁸⁵ τ.Α', σ.100.

²⁸⁶ τ.Α', σ.73.

²⁸⁷ τ.Α', σ.87.

²⁸⁸ τ.Α', σ.41, 51.

²⁸⁹ τ.Α' σ.204, 222.

δωσιλογικό τύπο,²⁹⁰ όπως την *Απογευματινή*,²⁹¹ *Νέα Ευρώπη*²⁹² και *Φωνή των Ελλήνων*²⁹³ αλλά και από συγκρατούμενους που έβγαιναν έξω από το στρατόπεδο για διάφορες αγγαρείες. Μέσα στο στρατόπεδο η επαφή με συγκρατούμενούς τους, που διαβιούσαν σε άλλα κτίρια ήταν δύσκολη, καθώς προαυλιζόνταν σε διαφορετικούς χώρους με συρματοπλέγματα ανάμεσά τους.²⁹⁴ Κατά διαστήματα χαλάρωνε η επιτήρηση στα σύρματα²⁹⁵ ή επιτρεπόταν το επισκεπτήριο, συνήθως όταν γινόταν μεταγωγή επιστρατευθέντων στη Γερμανία και έτσι μπορούσαν να τους δουν για λίγο ή να μπορέσουν να ανταλλάξουν κάποιες τελευταίες κουβέντες. Υπήρχαν επίσης περιπτώσεις που οι Γερμανοί συλλάμβαναν και άτομα που είχαν έρθει για το επισκεπτήριο.²⁹⁶

Οι συνθήκες διαβίωσης περιγράφονται ως ιδιαίτερα δύσκολες, οι οποίες επιδεινώνονταν ακόμη περισσότερο, όταν ο πληθυσμός ξεπερνούσε τη δυναμικότητα των θαλάμων, αλλά και προς το τέλος της Κατοχής, όταν οι Γερμανοί άρχισαν να υποχωρούν σε όλα τα μέτωπα. Ο αριθμός των φυλακισμένων αυξομειωνόταν ανάλογα με τις εξελίξεις στις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Κάποιοι κατάφεραν να αποδράσουν²⁹⁷ αλλά και κάποιοι αυτοκτόνησαν.²⁹⁸ Στις 27 Σεπτεμβρίου 1943 ο Γιασημακόπουλος παρατηρεί ότι «...αντί να μειούται η δύναμις του Στρατοπέδου καθημερινώς αυξάνει αυτή». Στις 13/11/1943²⁹⁹ οι κρατούμενοι υπολογίζονται σε 800 άτομα, στις 31/1/1944³⁰⁰ στους 972, ενώ στις 18/2/1944³⁰¹ υπολογίζονται στους 1100, ο ανώτερος που σημειώνεται.

²⁹⁰ τ.Α', σ.70, 109

²⁹¹ τ.Β', σ.171. Ο Γιασημακόπουλος στην αρχή της ομηρείας του δεν αναφέρεται καθόλου στις ονομασίες των εφημερίδων που φτάνουν στο στρατόπεδο. Η πρώτη αναφορά γίνεται ένα χρόνο μετά στις 20/5/1944.

²⁹² τ.Β', σ.124.

²⁹³ τ.Α', σ.422-3.

²⁹⁴ τ.Α' σ.23.

²⁹⁵ τ.Α', σ.438.

²⁹⁶ τ.Α' σ.153.

²⁹⁷ Ενδεικτικά: 8/10/43 κρατούμενος Σαράτσης (τ.Α', σ.107), στις 9/11/43 2 αντάρτες από τα Γρεβενά μετά από διακομιδή στο Δημοτικό Νοσοκομείο (τ.Α', σ.143), στις 11/12/43 ο μάγειρας και οι 2 βοηθοί του (τ.Α', σ.191), στις 5/7/1944 κρατούμενος Χαλκίδης (τ.Β', σ.80) κ.ά. Ο Γιώργος Ωραιόπουλος επίσης απέδρασε όταν βγήκε στην πόλη για ψώνια με τη συνοδεία Γερμανών, στο Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»:..., ό.π. Ο Ηλίας Μεταλλίδης απέδρασε εκμεταλλευόμενος μια αγγαρεία που του είχαν αναθέσει και που του έδωσε την ευκαιρία να βρεθεί για λίγο εκτός στρατοπέδου, βλ. «Το “κόλαστήριο” του στρατοπέδου Παύλου Μελά», ΕΡΤ3, 28/10/2016, (ανακτήθηκε:9/11/2019)

https://www.youtube.com/watch?v=HRV_WGS_nu8

²⁹⁸ τ.Β', σ.18.

²⁹⁹ τ.Α', σ.150. Ο Γιασημακόπουλος τηρούσε τα δελτία σίτου, εργαζόταν και στο αναρρωτήριο, οπότε μπορούμε να θεωρήσουμε ασφαλή τα νούμερα που δίδει.

³⁰⁰ τ.Α', σ.270.

³⁰¹ τ.Α', σ.293.

Όσο οι Γερμανοί υποχωρούσαν στα διάφορα μέτωπα και αύξαιναν εναντίον τους οι ανταρτικές επιθέσεις, τόσο προέβαιναν σε αθρόες συλλήψεις. Αποτέλεσμα του υπερπληθυσμού των φυλακών ήταν η έλλειψη κλινών και κλινισκεπασμάτων, που οδηγούσε τους έγκλειστους να κοιμούνται στα τσιμέντα.³⁰² Το χειμώνα υπέφεραν από το δριμύ ψύχος, την υγρασία, την έλλειψη θέρμανσης και την ανεπαρκή μόνωση³⁰³ και το καλοκαίρι από τη ζέστη, τη δυσοσμία και την έλλειψη εξαερισμού. Σε αυτά προστίθενται η έλλειψη ρούχων και υποδημάτων³⁰⁴ αλλά και οι μόνιμοι «συγκάτοικοί» τους, κουνούπια, σκνίπες, ψείρες, κοριοί³⁰⁵ και μύγες,³⁰⁶ που τους οδηγούσαν σε τακτικούς κλιβανισμούς και κούρεμα «εν χρω».³⁰⁷ Λόγω των ακραίων συνθηκών διαβίωσης, της κακοποίησης και του υπερπληθυσμού, οι κρατούμενοι κινδύνευαν από μεταδοτικές ασθένειες, απειλητικές για τη ζωή, όπως ο τύφος³⁰⁸ ή η ευλογιά,³⁰⁹ ενώ εκδηλώνονταν και κρούσματα δυσεντερίας³¹⁰ και γρίπης.³¹¹ Για να αποτραπεί ο κίνδυνος, προβλέπονταν εμβολιασμοί,³¹² αλλά και οι ίδιοι οι φυλακισμένοι προνοούσαν με ίδια μέσα, μέσω εράνου, για την καθαριότητα των χώρων (ασβέστωμα).³¹³ Στο στρατόπεδο λειτουργούσε φαρμακείο και αναρρωτήριο, το οποίο όμως στερούνταν και τα βασικά, όπως βαμβάκι, γάζες, επιδέσμους, φάρμακα,³¹⁴ βάμμα και ορούς, τα οποία προσπαθούσαν με έρανο να καλύψουν οι κρατούμενοι.³¹⁵ Στο αναρρωτήριο οι συνθήκες δεν ήταν πολύ καλύτερες από τους θαλάμους, καθώς στερούνταν θέρμανσης αλλά και τζαμιών στα παράθυρα,³¹⁶ ενώ κάποιες ανάγκες σε φάρμακα και θερμοφόρες καλούνταν ο Δ.Ε.Σ. να τις καλύψει.³¹⁷ Ακόμη πιο δύσκολες ήταν οι συνθήκες για τους φυματικούς, οι οποίοι, με επιβαρυνμένη υγεία, χωρίς

³⁰² τ.Α', σ.252.

³⁰³ τ.Α', σ.220.

³⁰⁴ τ.Α', σ.198.

³⁰⁵ τ.Α', σ.85, 152.

³⁰⁶ τ.Α', σ.161.

³⁰⁷ τ.Α', σ.252.

³⁰⁸ τ.Β', σσ.76-77.

³⁰⁹ τ.Α', σ.144.

³¹⁰ τ.Β', σ. 20.

³¹¹ τ.Α'. σ.52.

³¹² τ.Α', σ.41.

³¹³ τ.Α', σ.70.

³¹⁴ τ.Α', σ.403.

³¹⁵ τ.Α', σσ.218-219.

³¹⁶ τ.Α', σ.220.

³¹⁷ τ.Α', σ.199. Ο Δ.Ε.Σ. αναφέρεται σε πολλές περιπτώσεις στη διανομή δεμάτων στους πολιτικούς κρατούμενους, ωστόσο ο Γιασημακόπουλος αφήνει υπονοούμενα για τα κριτήρια, σ.315.

ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και επαρκή διατροφή, αφήνονταν ουσιαστικά να πεθάνουν.³¹⁸

Η συνήθης διατροφή αποτελούνταν από λαδερά φασόλια, κολοκύθια, πλιγούρι, πατάτες, και ντομάτα σαλάτα³¹⁹, σπανάκι (συνήθως γεμάτο χόμα), πράσα, κρέας περιστασιακά³²⁰ που συμπληρώνονταν από τα τρόφιμα που έστελναν συγγενείς και φίλοι, εφόσον είχαν τη δυνατότητα. Η συμπλήρωση αυτή του συσσιτίου ήταν ζωτική, καθώς η τροφή δεν ήταν επαρκής. Η απαγόρευση εισαγωγής τροφίμων μέσω του επισκεπτηρίου ήταν ένα μέτρο τιμωρίας και ελέγχου των κρατουμένων και των προσφίλων τους προσώπων, το οποίο και εφαρμοζόταν για διάφορους λόγους, είτε γενικευμένα είτε επιλεκτικά. Χαρακτηριστική είναι η απαγόρευση «...επί 15θήμερον [...], διότι χθες το εσπέρας δεν πήραν συσσίτιον μελιτζάνες οι κατάδικοι του Α' κτιρίου και περίσσευσαν δύο καζάνια φαγητό».³²¹ Η δυνατότητα να αγοράζουν, με μεσάζοντες, τρόφιμα από την αγορά της Θεσσαλονίκης υπονομευόταν από τις εκδικητικές απαγορεύσεις, τις ελλείψεις, τη μαύρη αγορά και τον πληθωρισμό.³²² Συμπληρωματικά, δρούσαν οι διανομές του Δ.Ε.Σ. και διάφορων φιλανθρωπικών οργανώσεων,³²³ οι οποίες όμως μπορούσαν να απαγορευτούν με οποιαδήποτε αφορμή,³²⁴ χωρίς να λείπουν και κρούσματα εκμετάλλευσης των προμηθειών³²⁵ ή ακόμη και μαύρης αγοράς.³²⁶ Καθώς όμως η εξασφάλιση γενικευόταν πλέον στην πόλη, δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις, που οι κρατούμενοι πρόσφεραν το μερίδιό τους από τη διανομή του Δ.Ε.Σ. στους συγγενείς, για την εξασφάλιση της συντήρησής τους.³²⁷

³¹⁸ Ενδεικτική της κατάστασης που βίωναν οι φυματικοί ήταν και η καταγγελία κατά του Διευθυντή Γλάστρα της «Εθνικής Αλληλεγγύης» Θεσσαλονίκης που καλεί σε επαγρύπνηση και σωτηρία των ασθενών. Σπύρος Κουζινόπουλος, «Η ομαδική εκτέλεση των φυματικών του Παύλου Μελά», 11/11/2019, (ανακτήθηκε: 19/11/2019) http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/11/blog-post_11.html Στο θέμα αναφέρεται και ο Γιασημακόπουλος.

³¹⁹ τ.Α' σ.34.

³²⁰ Το συσσίτιο διαφοροποιούνταν για το προσωπικό του αναρρωτηρίου, βλ. τ.Α' σ.191.

³²¹ τ.Α', σ.74

³²² τ.Α', σ.112, 118.

³²³ τ.Α', σ.227, 294.

³²⁴ τ.Α', σ.262.

³²⁵ τ.Α', σ.334.

³²⁶ τ.Β', σ.132.

³²⁷ τ.Α', σ.173. Μέσω του Δ.Ε.Σ. γίνονταν επίσης διανομές ενδυμάτων και επιδιορθώσεις υποδημάτων. τ.Α', σ.133, 135, 138, 197. Κατά την επίσκεψη του Ελβετού προέδρου του ΔΕΣ ο Γλάστρας προσπάθησε να εξωραΐσει την κατάσταση που επικρατούσε στο στρατόπεδο, αποκρύπτοντας τις ανάγκες των κρατουμένων.

Από τον καθημερινό αγώνα επιβίωσης δεν έλειπαν και τα τραγελαφικά περιστατικά από την πλευρά των Γερμανών, σε μια προσπάθεια να δοθεί μια όψη κανονικότητας στη λειτουργία του στρατοπέδου. Σε αυτά θα πρέπει να εντάξουμε την προσφορά χριστουγεννιάτικου δέντρου από τον Μαξ Μέρτεν³²⁸ ή την οργάνωση αγώνων πάλης³²⁹ και ποδοσφαιρικών αγώνων³³⁰ ή η απαίτηση να ζητωκραυγάσουν για τα γενέθλια του Χίτλερ.³³¹

4.2. Οι εκτελέσεις

«...στο Στρατόπεδον αυτού του πόνου,
της φρίκης και της συμφοράς,
στο μανδρί αυτό που είμεθα σαν πρόβατα μανδρωμένα
έτοιμα να διαλέξω ο χασάπης για σφάξιμο».

Λεωνίδας Γιασημακόπουλος, 6/4/1944

Η ιστορία του στρατοπέδου έχει σημαδευτεί ανεξίτηλα από τις εκατοντάδες εκτελέσεις τόσο τις μεμονωμένες όσο και -κυρίως- τις ομαδικές. Σύμφωνα με τον Στράτο Δορδανά υπολογίζεται ότι 600 με 700 ανθρώπους εκτελέστηκαν στο στρατόπεδο³³² και κυρίως στην τούμπα απέναντι από αυτό,³³³ ενώ ο συνολικός αριθμός αυτών που πέρασαν τις πύλες του υπολογίζεται σε 5000.³³⁴ Ο Σπύρος Κουζινόπουλος,³³⁵ υποστηρίζει ότι η πρώτη ομαδική εκτέλεση ομήρων προερχόμενων από το «Παύλος Μελάς» έγινε στο Καλόκαστρο Σερρών στις 20/10/1941. Επρόκειτο για εκτέλεση διά απαγχονισμού 10 Νιγηριτινών σε αντίποινα για

³²⁸ τ.Α', σ.206.

³²⁹ τ.Α', σ.166.

³³⁰ Οι Γερμανοί σχημάτισαν την ομάδα «Παύλος Μελάς» που έπαιξε με Έλληνες αιχμαλώτους (16/7/1944, τ.Β', σ.110), Σέρβους (13/8/1944, τ.Β' σ.130), Μικτή Θεσσαλονίκης (15/8/1944, σ.181) και Ιταλούς αιχμαλώτους (20/8/1944, σ.192). Επίσης αγώνας δόθηκε μεταξύ Σέρβων και Ιταλών αιχμαλώτων (23/7/1944, σ.130). Οι αγώνες δίνονταν στο γήπεδο απέναντι από το στρατόπεδο.

³³¹ 20/4/1944, σ.374.

³³² Σε παλαιότερη δημοσιογραφική έρευνα υπολογίζονται πάνω από 800, στο: Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»:..., ό.π.

³³³ Εκτελέσεις επίσης γίνονταν στο Επταπύργιο, στο Δερβένι και στην κοίτη του Γαλλικού ποταμού κοντά στο Δερβένι, στην περιοχή της Μίκρας, στα Σφαγεία κλπ. Στο ίδιο.

³³⁴ Στο ίδιο.

³³⁵ «Το πογκρόμ εκτελέσεων από τους ναζί στη Θεσσαλονίκη», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/1/2019, (ανακτήθηκε:9/11/2019) https://www.efsyn.gr/nisides/178984_pogkrom-ekteleseon-apo-toys-nazi-thessaloniki

ενέδρα ανταρτικής ομάδας.³³⁶ Η τελευταία εκτέλεση έγινε στις 16 Σεπτεμβρίου 1944, ένα μόλις μήνα πριν από την οριστική αποχώρηση των ναζιστικών δυνάμεων από τη Θεσσαλονίκη.³³⁷

Από το ημερολόγιο του Γιασημακόπουλου αντλούμε πληροφορίες για τις ημερομηνίες των εκτελέσεων, τον συνολικό αριθμό, την κατηγορία, τον τρόπο και τον τόπο εκτέλεσης καθώς και για τις διαδικασίες που ακολουθούνταν πριν την εκτέλεση.

Η αναγγελία των εκτελέσεων γινόταν ουσιαστικά με το σκάψιμο των λάκκων, έργο το οποίο ανέθετε η διοίκηση συνήθως σε κρατούμενους.³³⁸ Λόγω της εγγύτητας του νεκροταφείου οι αιχμάλωτοι του στρατοπέδου γνώριζαν ότι θα γίνει εκτέλεση, προτού καν γίνει η πρόσκληση των μελλοθανάτων.³³⁹ Τα ξημερώματα της προγραμματισμένης εκτέλεσης οι φύλακες μπαίνουν στους θαλάμους και ανακοινώνουν τα ονόματα των καταδικασμένων σε θάνατο. Πριν ή και μετά την εκτέλεση γινόταν καταγραφή των προσωπικών αντικειμένων τους, έργο που αναθέτονταν στους άλλους κρατούμενους,³⁴⁰ τα οποία παραλαμβάνονταν στη συνέχεια από τη διεύθυνση των φυλακών, για να δοθούν στους συγγενείς των εκτελεσθέντων.³⁴¹ Οι εκτελέσεις του Στρατοδικείου γίνονταν συνήθως Τετάρτη ή Σάββατο πρωί, ενώ τις άλλες μέρες εκτελούσαν άλλες υπηρεσίες.³⁴² Προς το τέλος της Κατοχής, οι Γερμανοί έπαψαν να τηρούν τα προσχήματα, εκτελώντας τους ομήρους χωρίς δίκη και χωρίς απόφαση στρατοδικείου.³⁴³

Στο αιματοβαμμένο κατοχικό ιστορικό του στρατοπέδου έχουν καταγραφεί πολλές ομαδικές εκτελέσεις, χωρίς ωστόσο να έχουν εξακριβωθεί ακόμη σε όλη τους την έκταση.³⁴⁴ Κάθε μια από αυτές τις εκτελέσεις είχε και τη δική της ξεχωριστή ιστορία. Στις

³³⁶ Ένας κατάφερε να αποδράσει. Τα πτώματα έμειναν σε κοινή θέα επί τριημέρου. Για μια πλήρη περιγραφή των γεγονότων, βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, 2002, (ανακτήθηκε:20/12/2019) σσ.94-98.
<https://ikee.lib.auth.gr/record/2262/files/gri-2003-101.pdf>

³³⁷ Η πρώτη εκτέλεση πραγματοποιήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 1941 σύμφωνα με τον ιστότοπο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα». (ανακτήθηκε:20/12/2019)
www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Pavlou-Mela/index.html

³³⁸ τ.Α', σ.271.

³³⁹ τ.Α'. σ.168.

³⁴⁰ τ. Α' σ.306

³⁴¹ τ.Α', σ.47.

³⁴² τ.Α', σ.230.

³⁴³ τ.Α', σ..306. Εκτέλεση των 60, 3/3/1944.

³⁴⁴ Ο συνολικός αριθμός των εκτελεσθέντων που καταμέτρησα ανέρχεται στους 599, χωρίς ωστόσο να έχω πρόσβαση σε όλα τα στοιχεία. Ο συνολικός αριθμός απαιτεί ευρύτερη έρευνα.

27/12/1941, έπειτα από σαμποτάζ στο Σιδηροδρομικό Σταθμό της πόλης και την ανατίναξη του σπιτιού του δωσίλογου Γεώργιου Πούλου, ο στρατιωτικός διοικητής επέρριψε την ευθύνη σε κομμουνιστές δίνοντας εντολή να εκτελεστούν 12 έγκλειστοι.³⁴⁵ Εκτελέσεις 20 κρατουμένων, πάλι για δολιοφθορές, έγιναν στις 7 και 14 Φεβρουαρίου 1942.³⁴⁶ Στις 30/12/1942 έγινε η ομαδική εκτέλεση 45³⁴⁷ κομμουνιστών, μεταφερμένων στο στρατόπεδο από την Ανάφη, όπου ήταν εξόριστοι από το μεταξικό καθεστώς. Στους «Αναφιώτες», οι οποίοι κατάγονταν από περιοχές, οι οποίες ανήκαν στη βουλγαρική ζώνη κατοχής, προσφέρθηκε χάρη, εφόσον αποδέχονταν τη βουλγαρική υπηκοότητα. Όταν αρνήθηκαν, οδηγήθηκαν στο «Κόκκινο Σπίτι»,³⁴⁸ όπου και εκτελέστηκαν. Την ίδια μέρα εκτελέστηκαν στο ΣΣΠΜ άλλοι 36.³⁴⁹ Την 1^η Μαρτίου 1943 εκτελέστηκε, αφού μεταφέρθηκε στη Μίκρα, μια ομάδα 46 φυματικών κομμουνιστών, η οποία είχε προηγουμένως διαμαρτυρηθεί για τις συνθήκες κράτησής της στο στρατόπεδο.³⁵⁰

Στις 2/7/1943 εκτελέστηκαν 32³⁵¹ άτομα με την κατηγορία του κομμουνισμού αλλά και για αντίποινα για διάφορες επιθέσεις κατά του στρατού κατοχής και τη δολοφονία του Γερμανού φρουράρχου Ναούσης. Στις 27/7/1943 εκτελέστηκαν στην Τούμπα απέναντι από το στρατόπεδο 6 καταδικασθέντες από το στρατοδικείο, ενώ την προηγούμενη μέρα μαρτυρείται η εκτέλεση της κρατούμενης Παπαδοπούλου «δια πελέκεως»(!).³⁵² Στις 3/9/1943 εκτελέστηκαν 21 αντάρτες από Κοζάνη και Φλώρινα, που είχαν φτάσει στην πτέρυγα των Σέρβων αιχμαλώτων, μόλις την προηγούμενη μέρα.³⁵³ Στις 27/11/1943

³⁴⁵ Ανάμεσά τους και έγκλειστοι εβραϊκής καταγωγής, στο Στράτος Ν. Δορδανάς, *Αντίποινα...*, ό.π., σ.125-126.

³⁴⁶ Δεν ήταν όλοι οι εκτελεσθέντες κρατούμενοι στο Παύλου Μελά. Ανάμεσά τους υπήρχαν και Εβραίοι που εργάζονταν στο αμερικανικό προξενείο, στο ίδιο, σ.139-141.

³⁴⁷ Σύμφωνα με τους Βασίλη Γούναρη και Πέτρο Παπαπολυβίου η εκτέλεση έγινε σε δύο «δόσεις». Στην πρώτη, στις 30/12/42 εκτελέστηκαν 28 και οι υπόλοιποι το Φεβρουάριο του '43. Σπύρος Κουζινόπουλος, «Οι 45 εκτελεσμένοι "Διάκοι" του Παύλου Μελά», 7/11/2019, (ανακτήθηκε:5/12/2019) <http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/11/45.html>

³⁴⁸ Στην Τριανδρία, στην τοποθεσία που βρίσκεται σήμερα το «Θέατρο Γης».

³⁴⁹ Σπύρος Κουζινόπουλος, ό.π. Για τις εκτελέσεις αυτές επίσης, βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Αντίποινα...*, ό.π., σ.155-156.

³⁵⁰ Πρόκειται για πρώην εξόριστους στην Ανάφη και φυλακισμένους στην Ακροναυπλία. Νοσηλεύονταν στην Πέτρα Ολύμπου και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο «Παύλος Μελάς». Σύμφωνα με τον Δορδανά, οι 38 προέρχονταν από το Παύλου Μελά, ό.π., σ.208.

³⁵¹ Μαζί τους εκτελέστηκαν και άλλα 18 άτομα από τις φυλακές 510, σ.46-47. Μεταξύ των εκτελεσθέντων και ο Αρχιμανδρίτης Ιωακείμ Λιούλιας από την Κοζάνη, βλ. Στράτος Ν. Δορδανάς, *Αντίποινα...*, ό.π., σ.233.

³⁵² τ.Α', σ.60.

³⁵³ τ.Β', σ.80.

εκτελέστηκαν ³⁵⁴ «...προσδεθέντες με χειροπέδες», οι οποίοι φορτώθηκαν στην κλούβα και όταν έφτασαν στη Τούμπα «...ενώ εβράδιζαν εβλήθησαν εκ των όπισθεν με μίαν ριπήν πολυβόλου...». Την Τρίτη 4/1/1944 εκτελέστηκαν 3. ³⁵⁵ Ομαδική εκτέλεση 40 ατόμων έλαβε χώρα την Πέμπτη 13/1/44 ως αντίποινα για τη δολοφονία Γερμανών αξιωματικών στην περιφέρεια Αρδέας ³⁵⁶. Η εκτέλεση έγινε στο χώρο των νέων Σφαγείων, όπου είχαν ανοιχθεί και οι τάφοι. ³⁵⁷

Η εκτέλεση 3 υποδίκων την Τρίτη 1/2/1944 ³⁵⁸ διαφοροποιούνταν σε πολλά σημεία από τις προηγούμενες. Επρόκειτο για εκτέλεση 2 ανταρτών και ενός εκβιαστή τους, η οποία έλαβε χώρα αργά το απόγευμα και όχι ξημερώματα όπως συνηθιζόταν, από τα ίδια τα χέρια του λοχία Τόνυ Κράμερ της S.D.. Τους μελλοθανάτους «μετά προθυμίας» έδεσε πισθάγκωνα με σύρμα ένας από τους Έλληνες φύλακες. Ο Γερμανός αξιωματικός μετέφερε ο ίδιος με το αυτοκίνητό του και όχι με την υπηρεσιακή κλούβα τους κρατούμενους, εκτελώντας τους στη συνέχεια με δύο όπλα, με πυροβολισμό στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Η εκτέλεση αυτή, διεκπεραιωτικής διαδικασίας, ήταν η πρώτη τέτοιου τύπου στο στρατόπεδο -αλλά όχι και η τελευταία, -και μάλλον θα πρέπει να αποδοθεί στον ιδιαίτερο ψυχισμό του Κράμερ.

«Παρασκευή 3/3/44. Α' Χαιρετισμοί. Μαύρη και πένθιμος η σημερινή ημέρα. Αγριωτέρα όλων των προηγούμενων ομοίων της». Η πρόσκληση των 60 μελλοθανάτων έγινε στις 5:15 π.μ. από τον διερμηνέα Άλεξ Άλτμαν. ³⁵⁹ Επρόκειτο για εκτέλεση, χωρίς να έχει προηγηθεί δίκη. Ο Στέφανος Μπαλής, 10 χρονών τότε, είχε πάει εκείνη τη μέρα να επισκεφτεί τον 18χρονο αδελφό του Νίκο, συλληφθέντα ως μέλος της ΕΠΟΝ:

Κουβαλούσα ένα διχτάκι με τρόφιμα για να του το δώσω, αλλά δεν μου επέτρεπαν να τον δω και συνήθως το έδινα σε κάποιον άλλο κρατούμενο για να του το μεταφέρει. Μια μέρα όμως εκεί που περίμενα στο συρματοπλέγμα είδα να βγαίνουν από μέσα κρατούμενοι δεμένοι ανά δύο και μεταξύ αυτών ήταν και ο αδερφός μου. Τρέχω και περνώντας κάτω από τα πόδια ενός

³⁵⁴ Μαζί εκτελέστηκαν και 5 από το Επταπύργιο και 15 από τις Νέες Φυλακές (οδό Κασσάνδρου). Μαζί με τους 21 Κατερινιώτες που είχαν εκτελεστεί την προηγούμενη μέρα, είχε συμπληρωθεί η «ταρίφα» των 60 για το θάνατο ενός Γερμανού στρατιώτη. Σπαρακτική η περιγραφή του Γιασημακόπουλου, τ.Α', σ.169-173.

³⁵⁵ Δεν είναι σαφές αν προήλθαν από το στρατόπεδο ή από αλλού. Στο ίδιο, σ.232.

³⁵⁶ Ως Αρδέα αναφέρεται στο ημερολόγιο. Πρόκειται για την Αριδαία Πέλλας.

³⁵⁷ Μαζί με τους 40 εκτελέστηκαν και άλλοι 5 από το Επταπύργιο. Στο ίδιο, τ.Α', σ.242-243.

³⁵⁸ τ.Α', σ..270.

³⁵⁹ Ουγγρικής καταγωγής, κάτοικος Θεσσαλονίκης, σημ. του Καφταντζή.

*γκεσταπίτη πρόλαβα και του έδωσα το φαγητό, πιστεύοντας ότι τον μεταφέρουν
σε κάποια άλλη φυλακή. Έτρεξα στη συνέχεια και χαρούμενος το είπα στη
μητέρα μου. Όταν της περιέγραψα τον τρόπο μεταγωγής, αυτή κατάλαβε ότι δεν
θα ξαναβλέπαμε πλέον τον Νίκο, όπως και έγινε.³⁶⁰*

Ακόμη μία εκτέλεση 3 κρατουμένων έγινε τα ξημερώματα της επόμενης μέρας 4/3/1944, στην τούμπα δυτικά του στρατοπέδου.³⁶¹ Το ίδιο βράδυ εκτελέστηκαν «...με μια σφαίρα στο κρανίον εκ των όπισθεν» άλλοι 4, οι οποίοι παρελήφθησαν από την S.D.,³⁶² έχοντας επιδοθεί προηγουμένως αποφυλακιστήριο.³⁶³ Η ίδια τακτική της S.D., της αποφυλάκισης ακολουθούμενης από βραδινή εκτέλεση, εντοπίζεται και στην περίπτωση των 6 εκτελεσθέντων της 11/3/1944,³⁶⁴ 3 της 14/3/44³⁶⁵ και 6 της 16/3/44.³⁶⁶

Εκτέλεση Ρώσου αιχμαλώτου έγινε στις 2/4/44.³⁶⁷ Στις 18/4/44 εκτελέστηκαν 5, οι οποίοι τάφηκαν σε ομαδικό τάφο με τη συνδρομή 8 καταδίκων.³⁶⁸ Το βράδυ της 11/5/44, εκτελέστηκαν «...διά πιστολίου ένα ένα από τας 9:55 έως τας 10:15» από την S.D. 10 κομμουνιστές ως αντίποινα για τη δολοφονία του διερμηνέα Μπόνη.³⁶⁹ Στις 25/5/1944, της Αναλήψεως, εκτελέστηκαν 50, ηλικίας 20-30 ετών οι περισσότεροι, ως αντίποινα για τη δολοφονία ενός Έλληνα διοικητή ενός τμήματος των Ταγμάτων Ασφάλειας. Ανάμεσά τους δύο Εβραίοι με την ανταρτική τους στολή και 2 Σέρβοι. Η εκτέλεση έγινε με πολυβόλα, πιθανώς στα Νέα Σφαγεία. Και στην περίπτωση αυτή ακολουθήθηκε η μέθοδος του αποφυλακιστηρίου. Στα βιβλία σημειώθηκε η φράση: «Απεφυλακίσθη παραληφθείς υπό της G.F.P.621, σήμερα την 25.5.44.»³⁷⁰ Με αποφυλακιστήριο έγινε και η βραδινή εκτέλεση του δασκάλου Μυλωνά στις 21/6/1944.³⁷¹ Η εκτέλεση δύο γυναικών από την S.D. έγινε στις

³⁶⁰ Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»:..., ό.π.

³⁶¹ τ.Α', σ.307

³⁶² Sicheitsdients: Ειδική Ασφάλεια. Στεγαζόταν στην Ανάληψη, στην κλινική Βαγιανού. Σημ. του Καφταντζή, τ.Α', σ.144. Ανακριτής ο Σελ, βοηθός ο Τόνι Κράμερ.

³⁶³ τ.Α', σ.308.309

³⁶⁴ τ.Α', σ.314.

³⁶⁵ τ.Α', σ.319

³⁶⁶ τ.Α', σ.320. Οι εκτελέσεις της S.D. αποσκοπούσαν προφανώς στη συντήρηση του κλίματος τρόμου. Στις 6/5/44 καταγράφεται εκτέλεση 8 ανδρών από άλλη φυλακή, τους οποίους σύλησαν οι Γερμανοί στρατιώτες και τάφηκαν γυμνοί, σ.398

³⁶⁷ Είχε συλληφθεί από ΠΑΟτζήδες, τ.Α', σ.346.

³⁶⁸ τ.Α', σ.370-371.

³⁶⁹ τ.Α', σ.407-408.

³⁷⁰ τ.Α', σ.432-435.

³⁷¹ τ.Β', σ.40.

9/7/44.³⁷² 14 κάτοικοι Νιγρίτας εκτελέστηκαν τη νύχτα της 3/8/1944 στο 6^ο χλ. Θεσσαλονίκης-Λαγκαδά ως αντίποινα για τη δολοφονία του Νομάρχη Νιγρίτας.³⁷³ Για την ίδια δολοφονία εκτελέστηκαν την επόμενη νύχτα και στο ίδιο μέρος 22 άντρες και 4 γυναίκες, ανάμεσά τους και δύο αντάρτισσες αλβανίδες 16 και 17 ετών. Η εκτέλεση έγινε από τον ίδιο τον Κράμερ πυροβολώντας τους έναν προς ένα στο χείλος του λάκκου που θα τους έθαβαν. Σημαντική λεπτομέρεια αυτής της εκτέλεσης είναι το γεγονός ότι την παρακολούθησε και το ανώτερο προσωπικό του στρατοπέδου.³⁷⁴ Στις 11/8/1944 εκτελέστηκαν, αφού τους δόθηκε αποφυλακιστήριο, δύο γυναίκες, η μία αλβανίδα αντάρτισσα 17 ετών,³⁷⁵ ενώ με την ίδια τακτική, άλλοι 5 άνδρες και 3 γυναίκες, μεταξύ των οποίων 3 ισραηλιτικής καταγωγής, στις 2/9/1944.³⁷⁶ Μαζική εκτέλεση 13 Εβραίων (ανάμεσά τους 6 γυναίκες και ένα βρέφος) διαφόρων υπηκοοτήτων και τριών ακόμη γυναικών έγινε στις 9/9/1944.³⁷⁷ Η τελευταία εκτέλεση -ενός κρατουμένου- του στρατοπέδου έγινε στις 16/9/1944 στην παρακείμενη τούμπα.³⁷⁸

4.2.1. Η εκτέλεση των 101. Τρίτη 6/6/1944

«Η σημερινή θανατική εκτέλεσις είναι η πολυαριθμοτέρα όλων του Στρατοπέδου μας. Αλλά και η με την μεγαλυτέραν δολιότητα διενεργηθείσα». ³⁷⁹ Δύο μέρες πριν από την εκτέλεση διαδόθηκε η φήμη ότι 100 περίπου κρατούμενοι θα μεταφέρονταν στο στρατόπεδο της Κοζάνης, όπου και θα παρέμεναν μέχρι και το τέλος του πολέμου. Σύμφωνα με τον Γ. Ωραιόπουλο,³⁸⁰ πιστευόταν ότι θα μεταφερθούν στο Δομοκό, για να εργαστούν στα έργα της περιοχής. Η διασπορά αυτών των διαφορετικών φημών είχε ως στόχο, βέβαια, τον αποπροσανατολισμό των ομήρων, προφανώς για να αποφευχθούν μαζικές αντιδράσεις. Την 5/6/44 ανακοινώθηκαν τα ονόματα 96³⁸¹ κρατουμένων της υποτιθέμενης αποστολής, στους οποίους δόθηκε η εντολή να συγκεντρώσουν και τα υπάρχοντά τους για τη μεταφορά

³⁷² τ.Β', σ.91. Ο Γιασημακόπουλος γράφει ότι ήταν η πρώτη εκτέλεση γυναικών, ωστόσο ο ίδιος έχει αναφέρει και την εκτέλεση μιας γυναίκας με τσεκούρι (26/7/43).

³⁷³ τ.Β', σ.150-151.

³⁷⁴ τ.Β', σ.154-156.

³⁷⁵ τ.Β', σ.170-171.

³⁷⁶ Η συνοδεία τους αποτελούνταν από άνδρες του Ντάγκουλα με περιβραχιόνια με νεκροκεφαλές, τ.Β' σ.219-220.

³⁷⁷ τ.Β' σ.234-236. Η συνοδεία επίσης από άνδρες του Ντάγκουλα.

³⁷⁸ τ.Β' σ.252.

³⁷⁹ Για τις 2 μέρες που προηγήθηκαν και τη διάδοση ψευδών φημών για τη μεταφορά των καταδίκων τ.Α', σ.448-454

³⁸⁰ Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»:..., ό.π.

³⁸¹ Εξαίρεθηκαν στη συνέχεια 2, τ.Α', σ.451.

τους. Τη μέρα της εκτέλεσης γίνεται προφανές από τη συμπεριφορά των φυλάκων ότι καμία μεταφορά δεν θα γινόταν.

Ποτέ δεν είχαν πάρει για εκτέλεση τόσους πολλούς και μάλιστα αποβραδής και με τα ατομικά τους είδη. [...] Δόθηκε η διαταγή να αφήσουν όλα τους τα είδη στο έδαφος και να κάνουν μερικά βήματα μπροστά. Ήταν σίγουρο ότι πήγαιναν για εκτέλεση. Τότε οι μελλοθάνατοι άρχισαν να τραγουδούν το «έχε γεια καημένη κόσμε», τον Εθνικό Ύμνο, ενώ οι Γερμανοί κραύγαζαν «λος, λος» και τους χτυπούσαν με τον υποκόπανο. Λίγη ώρα αργότερα τα πολυβόλα κροτάλισαν στον γνωστό τόπο των εκτελέσεων.³⁸²

Συνολικά 98 άντρες, με τον μικρότερο μόλις 17 ετών, στους οποίους προστέθηκαν άλλοι 3 από άλλη φυλακή εκτελέστηκαν στο 9^ο χιλιόμετρο της οδού Θεσσαλονίκης-Κιλκίς,³⁸³ όπου ανοίχτηκαν και οι τάφοι.

4.3. Ιστορίες αντίστασης στο ΣΣ Παύλου Μελά

Από τη συνολική θεώρηση του ημερολογίου μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι η πρόσληψη του εγκλεισμού ήταν σαφώς διαφορετική από άτομο σε άτομο και σχετιζόταν άμεσα με την αιτία που οδήγησε τους κρατούμενους στο στρατόπεδο.³⁸⁴ Είναι ασφαλές να θεωρήσουμε ότι για τους κομμουνιστές η όλη εμπειρία έχει ένα νόημα, καθώς προκύπτει από την αντίσταση κατά των Ναζί. Πιστεύουν στον σκοπό τους και είναι αποφασισμένοι να φτάσουν μέχρι το τέλος, ακόμη και αν αυτό σημαίνει ότι θα θυσιάσουν τη ζωή τους. Διαφορετικό είναι το βίωμα για αυτούς που βρέθηκαν όμηροι, χωρίς να υφίσταται ιδεολογικό ή αντιστασιακό πρόσημο και πολύ περισσότερο για τους Εβραίους. Στην περίπτωση αυτή ο εγκλεισμός δεν έχει κανένα νόημα. Απειλείται η ύπαρξή τους όχι γιατί κάνανε κάτι εναντίον της Νέας Τάξης αλλά για αυτό που είναι. Η διερεύνηση αυτής της

³⁸² Η μαρτυρία του Γ. Ωραιόπουλου υπονοεί ότι η εκτέλεση έγινε στην τούμπα, όπου συνήθως γίνονταν οι εκτελέσεις. Επίσης ως ημερομηνία δίνει την 5^η Ιουνίου αντί της ορθής 6^{ης} Ιουνίου, βλ. Σταύρος Τζίμας, Θανάσης Τσίγγανας, «Παύλος Μελάς»:..., ό.π.

³⁸³ Διαβατά (Ντοντουλάρ). Ο κατάλογος των εκτελεσθέντων στο, Σπύρος Κουζινόπουλος, «Ιούνιος 1944: Η ομαδική εκτέλεση 101 πατριωτών στα Διαβατά», 3/6/2018. Στο κατάλογο προστίθενται άλλα 3 ονόματα, σύνολο 104. (ανακτήθηκε: 23/12/2019) <http://farosthermaikou.blogspot.com/2014/06/1944-101.html> Από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της συγκεκριμένης ανάρτησης θεωρώ ότι είναι τα σχόλια των χρηστών. Στην συντριπτική τους πλειοψηφία σπεύδουν να δώσουν στοιχεία για τους εκτελεσθέντες, αλλά και να διορθώσουν και τα ονοματεπώνυμα, ενδεικτικό των λανθασμένων καταγραφών που υπάρχουν και της ελλιπούς έρευνας.

³⁸⁴ Εξαιρούμε από τη συζήτηση τους ποινικούς κρατούμενους.

ουσιώδους διαφοράς μεταξύ των εγκλείστων, προσφέρει μια κρίσιμη παράμετρο στη βιωμένη εμπειρία των κρατουμένων.³⁸⁵

Η βίαιη καθημερινότητα, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, οι ξυλοδαρμοί και τα βασανιστήρια, το άνοιγμα των λάκκων και οι πυροβολισμοί τα ξημερώματα ή μέσα στη νύχτα, ο καθημερινός φόβος της εκτέλεσης, η αβεβαιότητα για την επόμενη μέρα, η απώλεια των συντρόφων, η σπιουνιά και ο χαφιεδισμός μπορούσαν να κλονίσουν το ηθικό και των πιο συνειδητοποιημένων πολιτικών κρατουμένων. Από τα σατιρικά ποιηματάκια³⁸⁶ για το συσσίτιο μέχρι τα ανταρτικά κάλαντα που τραγούδησαν οι φυλακισμένες κοπέλες,³⁸⁷ η κάθε μέρα ήταν και ένας αγώνας αντίστασης. Μια αντίσταση που συνεχίστηκε μέχρι και την τελευταία στιγμή μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα τραγουδώντας τον εθνικό ύμνο,³⁸⁸ χορεύοντας το «έχε γεια καϋμένη κόσμε...»,³⁸⁹ γελώντας και χαλαλίζοντας τη ζωή «για την πατρίδα»,³⁹⁰ φορώντας την ανταρτική στολή, ορκιζόμενοι εκδίκηση και δίνοντας θάρρος σε αυτούς που έμεναν πίσω,³⁹¹ ή προκαλώντας μέσα από το λάκκο να ξαναρίξουν, γιατί είναι ακόμη ζωντανή.³⁹² Αυτές οι ιστορίες ανυψώνουν το ΣΣΠΜ από τόπο μαρτυρίου σε τόπο αντίστασης κατά του βάνουσου κατακτητή.

4.4. Το χρονικό διεκδίκησης

Η αντίστροφη μέτρηση για το οριστικό κλείσιμο του στρατοπέδου άρχισε το 2002 όταν το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, στο πλαίσιο αναδιάρθρωσης της δομής του στρατού, αποφάσισε την απόσυρση μάχιμων μονάδων από σειρά στρατοπέδων σε αστικές περιοχές και την παραχώρησή τους σε δήμους και κοινότητες. Το 2006 το στρατόπεδο εγκαταλείφθηκε οριστικά από τις ένοπλες δυνάμεις, διατηρώντας σε λειτουργία μόνο ένα

³⁸⁵ Η Οντέτ Βαρόν – Βασάρ, *Η ανάδυση...*, ό.π., σ.93, εντοπίζει αυτή τη διαφορά ακόμη και εντός των Εβραίων, εάν δηλαδή είχαν εκτοπισθεί λόγω ιδεολογικής ή φυλετικής ταυτότητας. Σεβόμενοι πάντοτε τις αναλογίες, μπορούμε να το εντοπίσουμε και στο Παύλου Μελά: οι εβραίοι αντάρτες που εκτελούνται φοράνε περήφανα τη στολή τους (25/5/44), αλλά και 3 γυναίκες (2 αλβανίδες) μέχρι και την τελευταία στιγμή απαιτούν να φορέσουν την ανταρτική στολή τους (4/8/44).

³⁸⁶ τ.Α', σ.162.

³⁸⁷ «Μέσα στου Παύλου του Μελά, ζούνε πολλοί φυλακισμένοι, τους περιμένει η ελευθεριά, που φθάνει ανδρειωμένη», τ.Α', σ.214. Τα κόμματα δικά μου.

³⁸⁸ Εκτέλεση των 50, 25/5/44 και των 101, 6/6/44.

³⁸⁹ Εκτέλεση των 101.

³⁹⁰ Εκτέλεση της 27/11/43.

³⁹¹ Εκτέλεση των 40, 13/1/44,

³⁹² Περίπτωση Μαράτου, εκτέλεση των 26, 4/8/44, σσ.155-156.

μικρό τμήμα των εγκαταστάσεων, στο οποίο στεγάζεται και η Υπηρεσία Αποκατάστασης Αναπήρων Πολέμου.

Η διεκδίκηση ωστόσο του χώρου πηγαίνει πολλά χρόνια πίσω. Από το 1986 τόσο από το δήμο Σταυρούπολης όσο και από τον όμορο δήμο Πολίχνης καταβάλλονταν προσπάθειες, ώστε να παραχωρηθεί, αν όχι ολόκληρο, τουλάχιστον μέρος του στρατοπέδου στους πολίτες για κοινωφελείς σκοπούς. Το 1989 παραχωρούνται τελικά από την Κτηματική Υπηρεσία του Δημοσίου από 15 στρέμματα στον καθένα από τους παραπάνω δήμους. Το 1997 με την ευκαιρία του «Θεσσαλονίκη 1997- πολιτιστική πρωτεύουσα της Ευρώπης» συντάσσονται διάφορες μελέτες από τους ενδιαφερόμενους φορείς για την αξιοποίηση του χώρου στο πλαίσιο του «Διαγωνισμού για το Δυτικό τόξο», ενώ το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο εξακολουθεί να προβλέπει χώρους πρασίνου και υπερτοπικές χρήσεις.³⁹³

Καθώς οι διαδικασίες απόσυρσης των στρατιωτικών μονάδων εξελίσσονται, αναζωπυρώνεται και η συζήτηση για τη σημασία των στρατοπέδων στις τοπικές κοινωνίες αλλά και για τους τρόπους αξιοποίησης των παραχωρούμενων εκτάσεων, καθώς γίνεται αντιληπτό ότι μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων δεν υπάρχει η απαιτούμενη συναίνεση. Σ' αυτές τις κινήσεις πρωτοστατεί το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (Τ.Ε.Ε), το οποίο διαβλέπει τόσο τις ευκαιρίες όσο και τους κινδύνους από την απουσία στρατηγικής για τους συγκεκριμένους χώρους.³⁹⁴ Σε τοποθέτησή του για το Στρατόπεδο Παύλου Μελά, ο τότε Δήμαρχος Σταυρούπολης Διαμαντής Παπαδόπουλος, αρχιτέκτων μηχανικός, πρότεινε την αξιοποίηση του χώρου βάση τριών εντοπισμένων χωρικών ενοτήτων: του «ιστορικού χώρου», του «φυσικού χώρου» και του «αστικού χώρου», με έμφαση εκτός των άλλων και στην «αποκατάσταση της ιστορικής μνήμης». Στον «ιστορικό χώρο» προτεινόταν η δημιουργία μουσείων, όπως προσφυγικού ελληνισμού, Εθνικής Αντίστασης, Ιστορίας της πόλης, τα οποία θα φιλοξενούσαν μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις, ενώ θα εξελίσσονταν

³⁹³ Παρασκευή Κούρτη, *Αστικές πολιτικές...*, ό.π., σ. 292-302. Στέλλα Ψυλλάκη, *«Οθωμανικοί Στάβλοι...»*, ό.π., σ.9.

³⁹⁴ Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος η ημερίδα που διοργάνωσε το ΤΕΕ (Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας) την 1^η Απριλίου 2006, με θέμα: «Στρατόπεδα στην πόλη: ανάδειξη και αξιοποίηση». Οι εισηγήσεις, στο http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDHLVSEIS/EKDHLWSEIS_2004-2006/%D3%D4%CF%C9%D7%C5%C9%C1%20%C3%C9%C1%20%D4%C1%20%D3%D4%D1%C1%D4%CF%D0%C5%C4%C1%20%D4%C7%D3%20%C8%C5%D3%D3%C1%CB%CF%CD%C9%CA%C7%D3/Tab1 (ανακτήθηκε:27/10/2019).

και σε πυρήνες ποικίλων πολιτιστικών εκδηλώσεων.³⁹⁵ Η παραχώρηση, όμως, τμήματος του στρατοπέδου στη ΔΕΗ, ο σχεδιασμός για την ανέγερση στρατιωτικών κατοικιών αλλά και άλλων κτισμάτων για την εξυπηρέτηση των αναγκών του Δήμου προκάλεσαν αντιδράσεις,³⁹⁶ καθώς ακύρωναν στην πράξη τη μετατροπή του πρώην στρατοπέδου τόσο σε χώρο πρασίνου όσο και ιστορικής μνήμης.

Η θέση, όμως, του στρατοπέδου και ο καθορισμός του ως μητροπολιτικού πάρκου³⁹⁷ ενέπλεξε στη διεκδίκηση χώρων του και τους όμορους Δήμους Νεάπολης και Πολίχνης. Αλλά και οι διαδοχικές δημοτικές αρχές του Δήμου Σταυρούπολης, φαίνεται να πρόκριναν διαφορετικούς τρόπους αξιοποίησης –περιλαμβανομένης και οικοδόμησης- του νέου «μητροπολιτικού πάρκου», αναιρώντας στην πράξη την έννοια της συνέχειας στη διεκδίκηση του χώρου.³⁹⁸

Με την απόσυρση του στρατού το 2006, ο Δήμος Σταυρούπολης, όπως σημειώνει η Αρχιτέκτων-μηχανικός Παρασκευή Κούρτη,³⁹⁹ «οικειοποιήθηκε» την έκταση αρχικά με εκδηλώσεις και δράσεις, ενώ στη συνέχεια αξιοποίησε κάποια από τα κτίσματα χρησιμοποιώντας τα ως αποθήκες και συνεργεία για τις διάφορες υπηρεσίες του. Οι κινήσεις ωστόσο αυτές της δημοτικής αρχής δεν απέτρεψαν τη σταδιακή απαξίωση του δομημένου και ευρύτερου περιβάλλοντος του πρώην στρατοπέδου. Η ολιγωρία της

³⁹⁵ Πρόκειται για την εισήγηση του Δήμου στην ημερίδα του ΤΕΕ, στο Διαμαντής Παπαδόπουλος, Αγγελική Πάλλη, «Απόδοση του Στρατοπέδου Παύλου Μελά -Αρχές και στόχοι για τον ανασχεδιασμό του», 1/4/2006, (ανακτήθηκε:27/10/2019)

http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDHLVSEIS/EKDHLWSEIS_2004-2006/%D3%D4%CF%C9%D7%C5%C9%C1%20%C3%C9%C1%20%D4%C1%20%D3%D4%D1%C1%D4%CF%D0%C5%C4%C1%20%D4%C7%D3%20%C8%C5%D3%D3%C1%CB%CF%CD%C9%CA%C7%D3/mela/payloy%20Mela.pdf.

³⁹⁶ Ανακοίνωση της Δημοτικής Κίνησης Παύλου Μελά «Ανθρώπινη Πόλη», 16/4/2007, (ανακτήθηκε:27/10/2019) http://humancity.blogspot.com/2007/04/blog-post_16.html

³⁹⁷ Για τον ορισμό ενός πάρκου ως μητροπολιτικού, βλ. Ευτυχία Κώτσιου, *Δημόσιοι υπαίθριοι χώροι: Επανασχεδιασμός και επανάχρηση των εγκαταστάσεων της Δ.Ε.Θ. ως μητροπολιτικό πάρκο*, (Διπλωματική Εργασία, ΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2005), σ.28. (ανακτήθηκε: 1/11/2019) <file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/3540-1.pdf> σ.28.

³⁹⁸ Τοποθετήσεις Δημάρχων Διαμαντή Παπαδόπουλου (2002-2006) και Σάββα Σαρασίδη (2007-2010) στο, «Το στρατόπεδο Παύλου Μελά στο αέρα ή αέρας στα μυαλά μας;», 7/5/2007, (ανακτήθηκε:27/10/2019) http://tsalimi.blogspot.com/2007/05/blog-post_07.html, Επερώτηση Ν. Μαγκριώτη και απάντηση ΥΠΕΘΑ, «Αξιοποίηση στρατοπέδων στη Θεσσαλονίκη», ΥΠΕΘΑ, 9/5/2008, (ανακτήθηκε:27/10/2019) <http://www.mod.mil.gr/koinoboyleytikos-eleghos/axiopoiisi-ton-stratopedon-sti-thessaloniki>, Νίκος Σουλάνης, «Πράσινο άνευ όρων ή βιώσιμο πράσινο. Η περίπτωση του στρατοπέδου του Παύλου Μελά», 15/10/2010, (ανακτήθηκε:27/10/2019) http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/GRAFEIO_TYPOY/TEXNOGRAFHMA_2010/TEXNOGRAFHMA_397/397%2012_13.pdf

³⁹⁹ «Μεταμορφώνεται το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 29/8/2013, (ανακτήθηκε:27/10/2019) <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/575555/metamorfonetai-to-proin-stratopedo-paulou-mela>

πολιτικής ηγεσίας για την οριστική μεταβίβαση του χώρου στην τοπική δημοτική αρχή, η απουσία φύλαξης, η έλλειψη συντήρησης αλλά και τα αντικρουόμενα συμφέροντα – στρατού, εκκλησίας, δήμου, οικονομικών παραγόντων, κοινωνικών, περιβαλλοντικών και πολιτικών κινημάτων- όσον αφορά στις διεκδικούμενες εκτάσεις και στις χρήσεις των ανοιχτών και δομημένων χώρων, είχαν ως αποτέλεσμα την ουσιαστική εγκατάλειψη του πρώην στρατοπέδου. Τα κτίρια βανδαλίστηκαν και λεηλατήθηκαν σε βαθμό απόλυτης απογύμνωσης των οικοδομικών υλικών τους. Κουφώματα, καλώδια, μεταλλικά μέρη, κεραμίδια και οτιδήποτε αποτελούσε συστατικό στοιχείο ενός δομημένου χώρου αφαιρέθηκαν μετατρέποντας τα κτίρια –συμπεριλαμβανομένων και αυτών που είχαν χαρακτηριστεί το 2003 ως διατηρητέα- σε «κουφάρια» (εικ.10). Ανοιχτοί και στεγασμένοι χώροι έγιναν μάρτυρες πάσης φύσεως δραστηριοτήτων, από περιπάτους των περιοίκων και στέκι διαφόρων κοινωνικών ομάδων μέχρι τύπος έκνομων ενεργειών, όπως η υλοτόμηση των δέντρων ή άλλων βαρύτερων παραβατικών συμπεριφορών. Βαρύτατο πλήγμα δέχτηκαν τα δομικά μέρη κτιρίων από περιστατικά διαδοχικών πυρκαγιών –2010, το 2011 δύο πυρκαγιές⁴⁰⁰ και μία το 2013 -⁴⁰¹ που τα κατέστρεψαν ολοσχερώς.

Εικόνα 10: Το εσωτερικό του κτιρίου Α2
(23/12/2019 -προσωπικό αρχείο)

Τον Απρίλιο του 2011 ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας Ευάγγελος Βενιζέλος ανακοίνωνε την παραχώρηση για 30 χρόνια του πρώην στρατοπέδου στο νεοσύστατο ομώνυμο Δήμο Παύλου Μελά⁴⁰² προκειμένου να αναδειχθεί σε μητροπολιτικό πάρκο Δυτικής Θεσσαλονίκης. Τα υπάρχοντα κτίρια θα

⁴⁰⁰Θανάσης Τσιγγάνας, «Το στρατόπεδο Παύλου Μελά ρημάζει», *Καθημερινή*, 12/7/2011, (ανακτήθηκε:10/11/2019) <https://www.kathimerini.gr/445721/article/epikairothta/ellada/to-stratopedo-payloy-mela-rhmazei>.

Από πυρκαγιές καταστράφηκαν ολοσχερώς δύο στάβλοι –ο Α το 2010, ο Γ το 2011- και το Β κτίριο στρατωνισμού το 2012 στο, Στέλλα Ψυλλάκη, «Οθωμανικοί...», ό.π., σ.14, και φωτογραφίες σσ.16-17, 51.

⁴⁰¹ «Φωτιά σε κτίριο του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά», 15/1/2013, (ανακτήθηκε:10/11/2019) <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/473790/fotia-se-ktirio-tou-proin-stratopedou-paulou-mela-sti-thessaloniki>

⁴⁰² Το πλήρες κείμενο της ανακοίνωσης, στο «Το στρατόπεδο Παύλου Μελά και οι μελλοντικές χρήσεις του», «Αθηνά. Ελληνικό Κέντρο Ελέγχου Όπλων», 25/4/2011, (ανακτήθηκε:10/11/2019)

<http://www.ekeo.gr/2011/04/%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%BF/>.

συντηρούνταν με ευθύνη του Δήμου σε συνεργασία με την υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, ενώ ο χώρος, σύμφωνα με τον Υπουργό, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από το Δήμο για μη κερδοσκοπικές χρήσεις, κοινωνικές και πολιτιστικές ενώ για οποιαδήποτε οικονομική δραστηριότητα θα έπρεπε να υπάρχει άδεια από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, αλλά και να υπάρξουν ανταποδοτικά τέλη. Η υπηρεσία Αποκατάστασης Αναπήρων Μακεδονίας-Θράκης θα παρέμενε. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα της εποχής, στο στρατόπεδο δεν φαίνεται να αποτελεί βασική προτεραιότητα κάποια άμεση παρέμβαση που να σχετίζεται με το κατοχικό παρελθόν του. Το μεγαλύτερο τμήμα των 170 περίπου στρεμμάτων προοριζόταν για τη δημιουργία Βοτανικού Κήπου, ενώ προβλεπόταν η ίδρυση Πινακοθήκης, Κέντρο Μικρασιατικού Ελληνισμού αλλά και η κατασκευή υπόγειου χώρου στάθμευσης.⁴⁰³

Η ανακοίνωση και η συμφωνία προκάλεσε τις σφοδρές αντιδράσεις όχι μόνο της αντιπολίτευσης του Δήμου⁴⁰⁴, η οποία κατηγόρησε τον δήμαρχο ότι δέχτηκε όρους και ανταλλάγματα που δεν προβλέπονταν από την προηγούμενη συμφωνία, αλλά και αυτών που θεωρούσαν ότι στην εποχή της κρίσης τα στρατόπεδα-φιλέτα θα έπρεπε να πουληθούν σε ιδιώτες και όχι να παραχωρούνται σε χρεωκοπημένους δήμους.⁴⁰⁵

Λίγο αργότερα, τον Ιούνιο του 2011, ο Δήμαρχος Παύλου Μελά Διαμαντής Παπαδόπουλος και το διοικητικό συμβούλιο της Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΠΟΕ)⁴⁰⁶ κατέληξαν σε κοινό πλαίσιο συμφωνίας για τη δημιουργία στο χώρο του πρώην στρατοπέδου Κέντρου Προσφυγικού-Ποντιακού Ελληνισμού με «*υπερτοπικό, Πανελλήνιο και Οικουμενικό χαρακτήρα*».

⁴⁰³ Λουκάς Δημάκας, Γιώργος Χάτσιος, «Βοτανικός κήπος το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», *ΤΑ ΝΕΑ*, 26/4/2011. (ανακτήθηκε:10/11/2019)

<https://www.tanea.gr/2011/04/26/greece/botanikos-kipos-to-prwin-stratopedo-payloy-mela/>

⁴⁰⁴ Μαρκέλλα Αλεξίου, «Βόμβα Σερασιδή για τα στρατόπεδα Παύλου Μελά και Καρατάσιου», 24/5/2011, (ανακτήθηκε:10/11/2019)

https://www.typosthes.gr/arheio/2877_bomba-serasidi-gia-ta-stratopeda-payloy-mela-kai-karatasioy

⁴⁰⁵ Το οξύ άρθρο του Στέφανου Κασιμάτη, «Ανάπτυξη με βοτανικούς κήπους και φούμαρα», *Καθημερινή*, 28/4/2011 (ανακτήθηκε: 11/11/2019) <https://www.kathimerini.gr/724918/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles-anapty3h-me-votanikoys-khpoys-kai-foymara> και η απάντηση του Ε. Βενιζέλου στο, «Τα στρατόπεδα «βοτανικοί κήποι»», 1/5/2011, (ανακτήθηκε: 11/11/2019)

https://www.onalert.gr/enoples-dynameis/yetha/Ta_stratopeda_botanikoi_khpoi_kai_h_apanthsh_toy_khpoyroy_EBenizeloy_/83382/

⁴⁰⁶ «Ιδρύεται Κέντρο Προσφυγικού- Ποντιακού Ελληνισμού», 27/6/2011, (ανακτήθηκε: 11/11/2019) <https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/191833/idruetai-kedro-prosfugikou-podiakou-ellinismou>

Η καθυστέρηση ωστόσο των διαδικασιών παραχώρησης –και οι δύο πυρκαγιές που μεσολάβησαν- οδήγησαν τους εκπροσώπους του Δήμου να ζητήσουν το Δεκέμβριο από το νέο Υπουργό Εθνικής Άμυνας Δ. Αβραμόπουλο την επιτάχυνση των διαδικασιών προκειμένου να αποφευχθούν άλλες, πιο εκτεταμένες καταστροφές.⁴⁰⁷ Όλο αυτό το διάστημα, όπως και τον επόμενο χρόνο, με διάφορες εκδηλώσεις, Δήμος και φορείς προσπαθούν να επιβεβαιώσουν το άνοιγμα του πρώην στρατοπέδου στους πολίτες της πόλης.⁴⁰⁸ Ανάμεσα στις πιο σημαντικές- και δηλωτική της πρόθεσης του δήμου για το Κέντρο Ποντιακού Ελληνισμού – ήταν η Πολυθεματική Έκθεση «Πόντος – Δικαίωμα στη Μνήμη» του καθηγητή Κώστα Φωτιάδη.⁴⁰⁹

Η κωλυσιεργία στην απόδοση του στρατοπέδου και η πρόθεση της κυβέρνησης να παραχωρήσει τα πρώην στρατόπεδα στο ΤΑΙΠΕΔ λόγω των μνημονιακών δεσμεύσεων προκάλεσαν σωρεία αντιδράσεων από τοπικούς φορείς αλλά και πολίτες, κατηγορώντας και τις δημοτικές αρχές για αδράνεια που δημιουργεί κίνδυνο απώλειας του χώρου.⁴¹⁰

Τον Αύγουστο του 2013 το δημοτικό συμβούλιο του δήμου Παύλου Μελά ενέκρινε τελικά τους όρους και τις προϋποθέσεις παραχώρησης του πρώην στρατοπέδου, όπως αυτοί συμφωνήθηκαν μεταξύ Δήμου και Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, προαναγγέλλοντας και την οριστικοποίηση της συμφωνίας με το Ταμείο Εθνικής Άμυνας μέχρι και τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου. Στην πρόθεση του Δήμου ήταν η δημιουργία στα 289 (από τα 343) στρέμματα του πρώην στρατοπέδου του μεγαλύτερου μητροπολιτικού πάρκου της Νοτιανατολικής Ευρώπης. Σύμφωνα με τους σχεδιασμούς του Δήμου, τα διατηρητέα κτίρια θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν είτε ως δημαρχείο είτε ως μουσεία είτε ως κέντρα

⁴⁰⁷ Θανάσης Τσιγγάνας, ό.π.

⁴⁰⁸ Ενδεικτικά: «Έλα απόψε στου... Μελά», Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος, 25/7/2012, (ανακτήθηκε:12/11/2019) <https://www.ntng.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=2&production=39683> «ΑΝΑΚΑΤΑ» στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, 28/8/2012, (ανακτήθηκε:12/11/2019) <https://cityportal.gr/anakata-sto-stratopedo-payloy-mela,38778,40,47,0>

⁴⁰⁹ Το πρόγραμμα της εκδήλωσης από 29 Απριλίου έως 30 Μαΐου 2012 στο, «Πολυθεματική Έκθεση στο στρατόπεδο Παύλου Μελά», (ανακτήθηκε:12/11/2019)

<http://www.pontos-genoktonia.gr/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%85%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC>

⁴¹⁰ «Πρακτικό 2^ο Τακτικής Συνεδρίασης Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παύλου Μελά», 14/1/2013, (ανακτήθηκε:12/11/2019)

https://www.pavlosmelas.gr/images/stories/0_APOFASEIS_DS/2013/03_%CE%A0%CE%A1%CE%91%CE%9A%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F_2o_14-01-2013.pdf

προσφυγικού ελληνισμού και μετανάστευσης, ενώ τα νεότερα μνημεία για κοινωνικές, πολιτιστικές, αθλητικές χρήσεις και αναψυχή. Στο κέντρο του στρατοπέδου προβλεπόταν η δημιουργία Βοτανικού κήπου. Στην κυριότητα του υπουργείου Εθνικής Άμυνας θα παρέμεναν 25 πολεοδομημένα στρέμματα, ενώ 8 στρέμματα στον περίγυρο του Ι.Ν. Αγίας Βαρβάρας θα παραχωρούνταν στην Ιερά Μητρόπολη Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως.⁴¹¹

Στις 6 Σεπτεμβρίου του 2014, με την ευκαιρία των εγκαινίων της ΔΕΘ, ο πρωθυπουργός Αντώνης Σαμαράς, επισκέφτηκε και το πρώην στρατόπεδο όπου και ανακοίνωσε – για πολλοστή φορά – την παραχώρησή του στο Δήμο. Ανάμεσα σε αυτούς που εξέφρασαν την ευαρέσκειά τους –εκτός του Δημάρχου κ. Δεμουρτζίδη- στις ανακοινώσεις του πρωθυπουργού και ο μητροπολίτης Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως κ. Βαρνάβας.⁴¹²

Η ανακοίνωση των όρων παραχώρησης του πρώην στρατοπέδου από τον πρωθυπουργό Αντώνη Σαμαρά, δεν έγινε ασμένως δεκτή από όλες τις πλευρές.⁴¹³ Η κριτική εστίασε σε 3 κυρίως σημεία: α) στην παραχώρηση της χρήσης για μόλις 49 χρόνια και όχι της ιδιοκτησίας με αποτέλεσμα οι δράσεις του Δήμου να είναι πάντα υπό αίρεση από τις στρατιωτικές αρχές, β) στο δικαίωμα του στρατού να οικοδομήσει τα μισά από τα 52 στρέμματα τα οποία παρακρατούσε, αλλοιώνοντας έτσι τον χαρακτηρισμό της έκτασης ως χώρου πρασίνου, και γ) στην παραχώρηση των 8 στρεμμάτων- φιλέτου με όψη προς την οδό Λαγκαδά στην Εκκλησία.

Τρία χρόνια μετά την αποδοχή της παραχώρησης η υπογραφή της συμφωνίας μεταξύ του Δήμου και του ΤΕΘΑ εξακολουθούσε να εκκρεμεί. Παρ' όλους τους σχεδιασμούς του Δήμου και την εξασφάλιση της χρηματοδότησης το ΤΕΘΑ παρουσιάζεται να κωλυσιεργεί. Το θέμα επανέφεραν στη Βουλή οι βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ, που πλέον ήταν στην κυβέρνηση.⁴¹⁴ Στην ερώτησή τους προς τον υπουργό Εθνικής Άμυνας Πάνο Καμμένο, οι βουλευτές παρουσίαζαν «όλες τις ενδεδειγμένες ενέργειες», οι οποίες είχαν γίνει από

⁴¹¹ «Μεταμορφώνεται το πρώην...», ό.π.

⁴¹² «Δηλώσεις κατά την επίσκεψη στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», Γραφείο Τύπου Πρωθυπουργού, 6/9/2014, (ανακτήθηκε:12/11/2019) <https://primeminister.gr/2014/09/06/12917>
Ρεπορτάζ και βίντεο, «Το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά επισκέφτηκε ο Πρωθυπουργός», *Ναυτεμπορική*, 6/9/2014, (ανακτήθηκε:12/11/2019) <https://www.naftemporiki.gr/story/852797/to-proin-stratopedo-pavlou-mela-episkefthike-o-prothypourgos>

⁴¹³ Παναγιώτης Λογγινίδης, «Στρατόπεδο Παύλου Μελά: Μυστικά και ψέματα», 17/9/2014, (ανακτήθηκε:15/11/2019) <https://parallaximag.gr/parallax-view/stratopedo-pavlou-mela-mistika-ke-pse>

⁴¹⁴ Επίσημος Ιστότοπος Αλέξανδρου Τριανταφυλλίδη, «Πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά- Μητροπολιτικό πάρκο τώρα», 15/6/2016, (ανακτήθηκε:15/11/2019) www.triantafilidis.gr/proin-stratopedo-pavlou-mela-mitropolitiko-parko-tora/

πλευρά του Δήμου για την ολοκλήρωση της συμφωνίας. Ενδεικτικά αναφέρονταν μεταξύ άλλων οι αναγκαίες πολεοδομικές μελέτες, μελέτες για την επανάχρηση των ιστορικών κτιρίων αλλά και οι προετοιμασίες για την ένταξη της α' φάσης ανάπλασης του στρατοπέδου στο ΕΣΠΑ 2014-2020, ώστε να εξασφαλιστεί η αναγκαία χρηματοδότηση. Σημείο τριβής, όπως προκύπτει από την τοποθέτηση των βουλευτών, ήταν οι νέες προϋποθέσεις που έθετε το Τ.ΕΘ.Α.⁴¹⁵

Το 2017 αποδείχτηκε μια χρονιά ορόσημο, καθώς το πρώην στρατόπεδο παραχωρείται οριστικά πλέον στο Δήμο.⁴¹⁶ Την Τετάρτη 8 Μαρτίου 2017, ο πρωθυπουργός Αλέξης Τσίπρας, με φόντο το εσωτερικό ενός από τα εγκαταλελειμμένα κτίρια, ανακοίνωνε την παραχώρηση 336 στρεμμάτων για 99 χρόνια, με στόχο, όπως υποστήριξε, τη δημιουργία ενός μεγάλου μητροπολιτικού πάρκου. Το Μάρτιο του 2017 ο Φώτης Κουτσαμπάρης σημειώνει:

Είκοσι χρόνια μετά το πρωτόκολλο συνεργασίας μεταξύ των υπουργών Εθνικής Άμυνας και ΥΠΕΧΩΔΕ για σταδιακή απελευθέρωση του στρατοπέδου “Παύλου Μελά” και την απόδοση του στην κοινωνία, για υπερτοπικό πράσινο, χρήση πολιτισμού και αναψυχής, 34 χρόνια μετά το νόμο για απομάκρυνση του στρατού από τον αστικό ιστό και μετά από χρόνιες ατελέσφορες διαδικασίες και ανεκπλήρωτες υποσχέσεις, το στρατόπεδο αποδίδεται εξολοκλήρου στην τοπική κοινωνία.⁴¹⁷

Η οριστική πράξη παραχώρησης εκδόθηκε τελικά στις 20 Ιουνίου 2017 και προέβλεπε την παραχώρηση στο Δήμο Παύλου Μελά και για 99 χρόνια έκταση 333 περίπου

⁴¹⁵ Στην συμφωνία παραχώρησης αντέδρασε η αριστερή αντιπολίτευση του Δήμου, η «Λαϊκή Συσπείρωση», Παύλου Μελά, «Καταγγέλλει την παραχώρηση του πρώην στρατοπέδου “Παύλου Μελά” στους επιχειρηματίες», 5/12/2016, (ανακτήθηκε:15/11/2019) <https://www.902.gr/eidisi/topiki-dioikisi/116098/kataggellei-tin-parahorisi-toy-proin-stratopedoy-payloy-mela-stoys>

⁴¹⁶ Για μια σύνοψη των σημαντικότερων γεγονότων του 2017 στο: «Πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά -Μια ιστορική χρονιά το 2017», 12/2/2018, (ανακτήθηκε:15/11/2019) <https://www.dailythess.gr/proin-stratopedo-pavlou-mela-mia-istoriki-chronia-2017/>

⁴¹⁷ Φώτης Κουτσαμπάρης, «Η ιστορία 122 χρόνων του στρατοπέδου Παύλου Μελά», 13/3/2017, Αναδημοσίευση από «Μακεδονία της Κυριακής», 12/3/2017 (ανακτήθηκε:3/11/2019) <http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/03/122.html>

Εικόνα 11: Η αφίσα της 2ης Διαβούλευσης. Πηγή: Δήμος Παύλου Μελά

στρεμμάτων,⁴¹⁸ με την τροπολογία να ψηφίζεται τρεις μήνες αργότερα.⁴¹⁹ Με την ολοκλήρωση των διαδικασιών παραχώρησης, ο δήμος εγκαινίασε την πολιτική της δημόσιας διαβούλευσης σε δύο παρουσιάσεις - εισηγήσεις⁴²⁰ των στρατηγικών στόχων της ανάπλασης. Σε αυτές προβλεπόταν η συμμετοχή τόσο επίσημων φορέων όσο και απλών πολιτών, οι οποίοι κλήθηκαν να καταθέσουν τις προτάσεις τους και τις θέσεις τους για την καλύτερη αξιοποίηση του χώρου. Κατά την επίσημη παρουσίαση επιβεβαιώθηκε η ανάδειξη του κτιριακού αποθέματος και η δέσμευση για τη δημιουργία Μουσείου Εθνικής Αντίστασης που αποτελεί και τον τρίτο πυλώνα

των παρεμβάσεων.⁴²¹

⁴¹⁸ «Πρακτικό υπ' αριθμ. 05. Ταμείο Εθνικής Άμυνας», 20/6/2017, (ανακτήθηκε: 15/11/2019)

<https://diavgeia.gov.gr/doc/%CE%A8%99%CE%91%CE%9F%CE%A1%CE%9B%CE%A6-%CE%A7%CE%95%CE%9E?inline=true>

Το Μάιο ξεκίνησαν και οι πρώτες κατεδαφίσεις, βλ. «Θεσσαλονίκη: Πάρκο το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά -Ξεκίνησαν οι κατεδαφίσεις», 9/5/2017, (ανακτήθηκε: 30/10/2019)

<https://www.documentonews.gr/article/oessalonikh-parko-to-prwhn-stratopedo-payloy-mela-xekinh-san-oi-katedafiseis>

⁴¹⁹ «Το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά αποδίδεται στον ομώνυμο δήμο», 7/9/2019, (ανακτήθηκε: 25/10/2019) <https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/2824087/to-proin-stratopedo-pavlou-mela-apodidete-ston-omonimo-dimo>

⁴²⁰ Η πρώτη στις 27 Οκτωβρίου, στο «Ξεναγηθείτε στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 20/10/2017, (ανακτήθηκε: 20/11/2019), <https://parallaximag.gr/agenda/events/ksenagitheite-to-proin-stratopedo-pavlou-mela>. Ομιλίες και τοποθετήσεις 1^{ης} Διαβούλευσης, ιδιαίτερα η παρουσίαση και η εισήγηση της Παρασκευής Κούρτη, 27/10/2017, (ανακτήθηκε: 20/11/2019),

<https://pavlosmelas.gr/%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%80%CF%84%CF%85%CE%BE%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE/%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-%CF%80%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC/2%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CF%81%CF%8E/>

Η 2η Διαβούλευση, 14/11/2017, βλ. Νίκος Αβουκάτος, «Οι πολίτες πήραν το λόγο για το μητροπολιτικό πάρκο Παύλου Μελά», (ανακτήθηκε: 20/11/2019),

<http://greenagenda.gr/o%ce%b9-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%af%cf%84%ce%b5%cf%82-%cf%80%ce%ae%cf%81%ce%b1%ce%bd-%cf%84%ce%bf%ce%bd-%ce%bb%cf%8c%ce%b3%ce%bf-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%bf-%ce%bc%ce%b7%cf%84%cf%81%ce%bf%cf%80%ce%bf-%cf%84%ce%bf%cf%85-%cf%80%cf%81%cf%8E/>
⁴²¹ Εισήγηση Παρασκευής Κούρτη, ό.π., και Μίνας Παπαδιαμαντή (ανακτήθηκε: 20/11/2019), https://pavlosmelas.gr/wp-content/uploads/2017/11/7B_PAPADIAMANTI_EISIGISI_27OKT2017.pdf

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοποθετήσεις αντιπροσώπων φορέων αλλά και μεμονωμένων πολιτών κατά τη 2η Διαβούλευση (εικ.11), καθώς τέθηκαν ζητήματα τόσο ιστορικής μνήμης όσο και ταυτότητας.⁴²² Ανάμεσα στις προτάσεις ξεχωρίζει αυτή για τη δημιουργία Μουσείου Βαλκανικών Αγώνων, άμεσα σχετιζόμενο και με το όνομα του στρατοπέδου ή το δικαίωμα στην προσφυγική μνήμη όχι μόνο των Ποντίων και των Μικρασιατών, όπως υπονοεί το όνομα του σχεδιαζόμενου μουσείου αλλά και των Καππαδόκων και Ανατολικορωμιωτών.

Επιστημονικός συνεργάτης στο Δήμο Παύλου Μελά για την ανάπλαση του πρώην στρατοπέδου ανέλαβε ο αρχιτέκτονας κ. Πρόδρομος Νικηφορίδης, ιδιαίτερα γνωστός από την ανάπλαση της Νέας Παραλίας Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τους σχεδιασμούς, προτεραιότητα δίνεται στους χώρους πρασίνου και αναψυχής και η απόδοση του χώρου στους κατοίκους.⁴²³ Σε ραδιοφωνική συνέντευξή του τον Ιανουάριο του 2018,⁴²⁴ ο κ. Νικηφορίδης περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο θα λειτουργούσε το πρώην στρατόπεδο ως τόπος μνήμης. Αυτό, σύμφωνα με την αρχιτεκτονική του πρόταση, μπορούσε να επιτευχθεί διατηρώντας κάποια από τα οικοδομικά στοιχεία, που παρέπεμπαν στην αρχική του λειτουργία, όπως ήταν οι σκοπιές.⁴²⁵

Σε νέα συνέντευξη 2 μήνες αργότερα⁴²⁶ και αναφερόμενος στις προτάσεις για την αξιοποίηση των κατεστραμμένων, όπως τόνισε, στρατώνων ως μουσεία, απέρριψε την προοπτική αυτή, γιατί κατά την προσωπική του άποψη «...δεν χρειαζόμαστε άλλα μουσεία», καθώς εντοπίζει ότι υπάρχουν ήδη αρκετά και με πολλά προβλήματα διαχείρισης. Η

⁴²² «Απομαγνητοφωνημένα πρακτικά της 2^{ης} Διαβούλευσης επί των Στρατηγικών Στόχων Ανάπλασης του Μητροπολιτικού Πάρκου Παύλου Μελά που έλαβε χώρα την Πέμπτη 13 Νοεμβρίου 2017 στο “Κέντρο Πολιτισμού Χρήστος Τσακίρης”» Τοποθετήσεις Μενέλαου Τριανταφύλλου και Βασίλη Αγκούτογλου, (ανακτήθηκε: 20/11/2019), https://www.pavlosmelas.gr/images/stories/anakinosis/2018/stratopedo_pavlou_mela/topothetiseis_13noe2017.pdf

⁴²³ «Το νέο μητροπολιτικό πάρκο της Θεσσαλονίκης στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 22/7/2017, (ανακτήθηκε: 22/11/2019), <https://www.lifo.gr/now/greece/153676>

⁴²⁴ Συνέντευξη του Πρ. Νικηφορίδη με τις Δήμητρα Μακρή, Μάνια Βασιλειάδου και Μαρία Τσορακλίδου. «Το περιοδικό»: Πρόδρομος Νικηφορίδης, 14/1/2018, Α' μέρος, (ανακτήθηκε: 24/10/2019), <https://www.youtube.com/watch?v=is8-gXMPXLs>

⁴²⁵ Στο ίδιο: 15:28-16:27, «...είναι πολύ σημαντικό να πάρεις υπόψη σου αυτό που υπήρχε πριν και να μην ακυρώσεις τα πάντα, γιατί ο κάθε τόπος έχει και μια μνήμη και αυτή η μνήμη πρέπει να περνάει και στην επόμενη γενιά και στη μεθεπόμενη. [...] όταν μπαίνει κανείς [...] θα αντιλαμβάνεται ότι αυτό ήταν κάποτε στρατόπεδο, γιατί αφήνουμε τις σκοπιές εκεί, αφήνουμε στοιχεία δηλαδή που μεταφέρουν τη μνήμη του τόπου και δίνουν τη δυνατότητα στον κόσμο να περάσει σε μια άλλη εποχή αλλά να αντιληφθεί την ιστορία αυτής της περιοχής».

⁴²⁶ Συνέντευξη του Πρόδρομου Νικηφορίδη στον Βασίλη Καγάσκη, στο: «Πρόδρομος Νικηφορίδης: «Δεν χρειαζόμαστε άλλα μουσεία», 26/3/2018, (ανακτήθηκε: 24/10/2019) https://www.lifo.gr/print/print_feature/185501/prodromos-nikiforidis-den-xreiazomaste-alla-moyseia

δήλωση αυτή, προκαλεί, όπως είναι φυσικό απορία, καθώς μπορεί να υπάρχουν γενικά πολλά μουσεία αλλά όχι σαν αυτά που προβλέπονται στο Παύλου Μελά, αλλά επίσης ερχόταν και σε αντίθεση με την εκπεφρασμένη θέληση του ίδιου του Δήμου, στον οποίο παρείχε συμβουλευτικό έργο. Ο χαρακτηρισμός μάλιστα των στρατώνων ως κατεστραμμένων αμφισβητούσε και τις εκτιμήσεις του τμήματος αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του Δήμου που θεωρούσε ότι τα κελύφη βρίσκονταν σε καλή κατάσταση.⁴²⁷ Αντίθετα, πρότεινε η σημασιολόγηση του χώρου να γίνει μέσω «κυψελών μνήμης», που ο περιπατητής θα μπορεί να διαβάζει, μια που θα τις συναντά συνέχεια.⁴²⁸

Η ανακοίνωση του πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη, κατά την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 2019, για την ίδρυση και τρίτου μουσείου που θα φιλοξενήσει τις αρχαιότητες των ανασκαφών του μετρό στο χώρο του ΜΠΠΜ, εισάγει νέα δεδομένα όσον αφορά στο Μουσείο Εθνικής Αντίστασης αλλά και στο ρόλο του πρώην στρατοπέδου ως μνημονικού τόπου.⁴²⁹ Παρόλο που η προοπτική αυτή φαίνεται δύσκολα υλοποιήσιμη -διαφορετικοί δήμοι, κατάσταση και διαθεσιμότητα κτιρίων- ωστόσο μαρτυρά την αλλαγή των προτεραιοτήτων και των μεταβολών στις πολιτικές μνήμης που καθορίζονται από την εκάστοτε πολιτική ηγεσία. Απέναντι στην ιστορική μνήμη της κατοχικής περιόδου το επίσημο κράτος προτάσσει το ένδοξο παρελθόν που καθαγιάζει όλη την πορεία του έθνους.

⁴²⁷ Παρουσίαση της Μίνας Παπαδιαμαντή στην 1^η Διαβούλευση (ανακτήθηκε: 20/11/2019) <https://drive.google.com/file/d/1kCf55mWOH9b44wFRC2JX6-hlyU-MKdiY/view>

⁴²⁸ Η ακριβής διατύπωση: «Μικρές, κυκλικές μαρμάρινες μορφές, όπως είναι οι κυψέλες των μελισσών, που θα βρίσκονται σκορπισμένες στο έδαφος και θα γράφουν κάποια πράγματα, τα οποία ο περιπατητής θα μπορεί, αν θέλει, να διαβάζει. Πάντως, θα πέφτει επάνω τους ούτως ή άλλως», στο ίδιο. Σε συνέντευξη του Πρ. Νικηφορίδη στον Θεολόγο Ηλιού, στο, «Ό,τι THESS: Οραματιστήκαμε το μητροπολιτικό Πάρκο Παύλου Μελά με τον Πρόδρομο Νικηφορίδη», στο 8:30, όταν γίνεται λόγος για τις «κυψέλες» παρουσιάζεται μια μακέτα με κυβόλιθους. Προφανώς δεν πρόκειται για το ίδιο, 19/4/2018, (ανακτήθηκε: 24/10/2019) https://www.youtube.com/watch?time_continue=6&v=V23MwnXOLks

⁴²⁹ Η πρόταση για τη δημιουργία μουσείου για τα ευρήματα του μετρό φαίνεται να προήλθε από τον Μητροπολίτη Νεαπόλεως- Σταυρουπόλεως, κ. Βαρνάβα, η οποία και έγινε αποδεκτή από στελέχη της κυβέρνησης, βλ. «Τη Δημιουργία Δύο Μουσείων Στο Πρώην Στρατόπεδο Παύλου Μελά Θα “Τρέξει” Η Α.Τζαμπαζλή», 26/6/2019, (ανακτήθηκε: 5/1/2020) <https://analitis.gr/th-dhmiourgia-dyo-moyseiwn-sto-prwhn-stratopedo-payloy-mela-tha-treksei-h-atzampazlh/> «Μητσοτάκης: Τρία νέα Μουσεία στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 8/9/2019, (ανακτήθηκε: 5/1/2020). <https://www.voria.gr/article/mitsotakis-tria-ne-mousia-sto-proin-stratopedo-pavlou-mela>

4.5. Προς την τελική ευθεία: Για ένα Μουσείο Εθνικής Αντίστασης

Η οριστική παραχώρηση του πρώην Στρατοπέδου στον ομώνυμο Δήμο πριν από δύο χρόνια άνοιξε το δρόμο, παρ' όλα τα εμπόδια και τις αμφισβητήσεις, στην ίδρυση του Μουσείου Εθνικής Αντίστασης, πάγιο αίτημα Δήμου, πολιτών και οργανώσεων. Για το σκοπό αυτό επιλέχθηκε το κτίριο Α2 (με πρόσοψη επί της οδού Λαγκαδά - εικ. 12, 13), για το οποίο έχει εξασφαλιστεί ήδη η χρηματοδότηση για την ανακατασκευή και ανάπλασή του.⁴³⁰ Το Α2 θα στεγάσει επίσης και υπηρεσίες του Δήμου,⁴³¹ οπότε δεν είναι ξεκάθαρο πόσα τετραγωνικά θα καταλάβει η κάθε χρήση. Το ζήτημα βέβαια που επείγει, πέρα από τις παρεμβάσεις στους ανοιχτούς χώρους, είναι η ιστορική αποκατάσταση του κτιρίου, για την οποία ήδη υπάρχουν μελέτες και προτάσεις.⁴³²

Εικόνα 12: Το κτίριο Α2 με πρόσοψη προς την οδό Λαγκαδά (23/12/2019- προσωπικό αρχείο)

Σε ημερίδα διαβούλευσης για το νέο Μουσείο⁴³³ χαράχτηκαν οι βασικές γραμμές, οι οποίες θα ακολουθηθούν για την ανάδειξη της ιστορικής μνήμης του μαρτυρικού αυτού τόπου.

⁴³⁰ «Πώς θα γίνει το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», *Μακεδονία*, 19/4/2019, (ανακτήθηκε: 18/12/2019) <https://www.makthes.gr/pos-tha-ginei-to-moyseio-ethnikis-antistasis-sto-proin-stratopedo-payloy-mela-212623>

⁴³¹ Σύμφωνα με ρεπορτάζ της ΕΡΤ3 το Δεκέμβριο του 2018 για το Α2, προβλεπόταν να λειτουργήσουν στο ισόγειο και τα δύο Μουσεία, αμφιθέατρο, κυλικείο κλπ., ενώ στον όροφο θα μεταφέρονταν οι διοικητικές υπηρεσίες του Δήμου, βλ. «Αλλάζει όψη το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 11/12/2018, (ανακτήθηκε: 18/12/2019) <https://www.ert.gr/ert3/featured-ert3/allazei-opsi-to-proin-stratopedo-payloy-mela/>

⁴³² Ένα σημαντικό κεφάλαιο αποτελεί το επιστημονικό δυναμικό που θα αναλάβει το τεράστιο έργο. Ήδη το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΑΠΘ έχει δώσει το στίγμα του εντάσσοντας το 2017 ως θεματική την αποκατάσταση των δομικών στοιχείων των κτιρίων του Παύλου Μελά στο μάθημα «Εισαγωγή στην αποκατάσταση ιστορικών κτιρίων». Οι φοιτητές κλήθηκαν να μελετήσουν και να προτείνουν τους καλύτερους τρόπους αξιοποίησης των 2 κτιρίων στρατωνισμού και των 3 στάβλων, βλ. «Μελετώντας τα ιστορικά κτίρια του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά», 4/10/2017, (ανακτήθηκε: 18/12/2019) <https://parallaximag.gr/thessaloniki/meletontas-ta-istorika-ktiria-tou-proin-stratopedou-pavlou-mela>

⁴³³ Όλες οι εισηγήσεις και οι παρεμβάσεις στην ημερίδα «Μουσείο Εθνικής Αντίστασης στο Μητροπολιτικό Πάρκο Παύλου Μελά: Ημερίδα υπό την αιγίδα Υπουργείων Εσωτερικών και Οικονομίας & Ανάπτυξης στη Σταυρούπολη» (18/4/2019), δημοσιευμένα στο, «Το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης του ΜΠΠΜ, εγχείρημα ανοιχτό στην κοινωνία των πολιτών», βλ. <https://pavlosmelas.gr/mouseio/> (ανακτήθηκε: 21/12/2019)

Στην εισήγησή του ο Γιώργος Αντωνίου⁴³⁴ επισήμανε τον παιδευτικό ρόλο του Μουσείου, που σε συνδυασμό με το επικείμενο Μουσείο Ολοκαυτώματος, καλείται να παίξει έναν αποφασιστικό ρόλο, κυρίως για τη νέα γενιά, στον αγώνα κατά του ρατσισμού, του νεοναζισμού και του αντισημιτισμού: «Στην ουσία όχι μόνο να τη μορφώσουμε για το παρελθόν, αλλά και να την εξοπλίσουμε για το μέλλον». Τόνισε, επίσης, ότι όσον αφορά σε

Εικόνα 12: Το κτίριο A2 επί της οδού Λαγκαδά. Στο αριστερό (αποκατεστημένο) τμήμα στεγάζεται η Υπηρεσία Αναπήρων (23/12/2019 -προσωπικό αρχείο)

αυτό καθαυτό το ΣΣΠΜ, το γεγονός ότι σε αυτό φυλακίστηκαν και χριστιανοί και εβραίοι, μπορεί να λειτουργήσει στην κατανόηση ανάμεσα στις δύο κοινότητες, εγγράφοντας τις εμπειρίες τους σε μια ενιαία αφήγηση της περιόδου. Σύμφωνα με την Ηρώ Κατσαρίδου⁴³⁵ ο βασικός στόχος του Μουσείου θα πρέπει να είναι διττός: να αφηγηθεί την ιστορία της Εθνικής

Αντίστασης σε τοπικό επίπεδο και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, αλλά και να την εγγράψει στον ευρύτερο λόγο για την Αντίσταση στην Ευρώπη κατά του Ναζισμού. Ιδιαίτερη συζήτηση ανάμεσα στους εισηγητές και το κοινό έγινε για τους τρόπους με τους οποίους θα συγκεντρωθούν τα τεκμήρια που θα εκτεθούν στο Μουσείο, με προτεινόμενη μέθοδο την πρόσκληση προς τους πολίτες να συμβάλλουν είτε με υλικά τεκμήρια είτε με τις μαρτυρίες τους (πληθοπορισμός). Οι τοπικές κοινωνίες καλούνται λοιπόν να συμμετάσχουν στην ανασύνθεση του κατοχικού παρελθόντος του στρατοπέδου, λειτουργώντας ως «παραγωγοί» ιστορίας, εμπλέκοντάς τους σε δράσεις δημόσιας ιστορίας και ενεργοποιώντας έτσι το ενδιαφέρον τους.⁴³⁶ Το έργο, όπως σημείωσε ο δήμαρχος Δημήτρης Δεμουρτζίδης, βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη περιλαμβάνοντας τις αναγκαίες τεχνικές μελέτες, την ιστορική έρευνα και τεκμηρίωση του υλικού που θα προβάλλεται στο μουσείο, τις μουσειολογικές – μουσειογραφικές προσεγγίσεις αλλά και τη διαμόρφωση του φορέα λειτουργίας, διαχείρισης και συντήρησής του.

⁴³⁴ Τίτλος εισήγησης: «Θεσσαλονίκη: τόπος ιστορίας και συλλογικής μνήμης»

⁴³⁵ Ιστορικός Τέχνης-Μουσειολόγος.

⁴³⁶ Serge Noiret, «Υπάρχει τελικά διεθνής δημόσια ιστορία;», στο, Α. Ανδρέου, Σ. Κακουριώτης, κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, μτφρ. Μαρία Δουκάκη –Ελένη Πασχαλούδη, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, σσ.51-58.

5. Συμπεράσματα

*Εβραίοι κι αντάρτες περπατούν
Εβραίοι κι αντάρτες πέφτουν,
βράχο στη ράχη κουβαλούν
βράχο σταυρό θανάτου.*

Ιάκωβος Καμπανέλλης, *Μαουτχάουζεν*

Μετά από δεκαετίες αποσιώπησης και λήθης η Θεσσαλονίκη έρχεται αντιμέτωπη με το παρελθόν της. Ένα παρελθόν που ζητάει την αποκατάσταση της ιστορικής μνήμης, την ένταξή της στα συμφραζόμενα της εποχής, την ανάδειξή της και την παραδειγματική λειτουργία της.⁴³⁷ Την τελευταία δεκαετία το ευρύτερο πολεοδομικό συγκρότημα ευτύχησε να δει την ενεργοποίηση πολιτικών οργανώσεων, δημοτικών αρχών και μεμονωμένων ατόμων, που συγκρότησαν, παρ' όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, κοινό διεκδικητικό μέτωπο, που πλέον άρχισε να αποφέρει τους πρώτους καρπούς. Η αυγή του 2020 όμως βρίσκει την εξέλιξη των έργων ανάπλασης στους δύο μνημονικούς τόπους σε κρίσιμο σημείο. Στην πλατεία Ελευθερίας, η στασιμότητα των έργων συμπίπτει με την αλλαγή των σχεδίων ανάπλασης της πλατείας, ενώ στο ΜΠΠΜ, δύο χρόνια μετά την παραχώρηση στο Δήμο, η προοπτική ενός νέου αρχαιολογικού μουσείου μεταλλάσσει τη μνημονική διάσταση του χώρου.

Η πλατεία Ελευθερίας υπήρξε το επίκεντρο των διεκδικήσεων της εβραϊκής κοινότητας της πόλης από τη δεκαετία του '50. Το βαρύ κατοχικό και μετακατοχικό παρελθόν της πόλης, ωστόσο, σε συνδυασμό με τις οικονομικές προτεραιότητες καθόρισε κατά τις πρώτες δεκαετίες την έλλειψη βούλησης για την ικανοποίηση του αιτήματος αυτού. Η πολιτική της αποσιώπησης της εβραϊκής παρουσίας διατηρήθηκε μέχρι και τη δεκαετία του '90, οπότε και υπήρξαν οι πρώτες μνημειοποιήσεις. Η αλλαγή αυτή ακολούθησε, με μια καθυστέρηση, τις μεταβολές που εντοπίζονται στις πολιτικές μνήμης σε όλη την Ευρώπη και σχετίζεται με την «έκρηξη μνήμης», που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες. Με τις

⁴³⁷ Για την παραδειγματική λειτουργία της μνήμης, στο Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η ανάδυση...*, ό.π., σσ.72-73, η οποία αποδέχεται τη διάκριση του Τσβετάν Τοντόροφ για τη μνήμη. Σύμφωνα με αυτήν την άποψη η μνήμη διακρίνεται σε κυριολεκτική και παραδειγματική. Κυριολεκτική είναι η μνήμη που προσκολλάται σε ένα συγκεκριμένο γεγονός, δεν γενικεύεται και μπορεί να οδηγήσει σε νέους φανατισμούς. Παραδειγματική είναι η μνήμη που με αφετηρία το συγκεκριμένο γεγονός δίνεται η δυνατότητα να αναχθεί σε ένα γενικότερο επίπεδο και να λειτουργήσει ως παράδειγμα.

διεκδικήσεις της κοινότητας συντάχθηκαν κοινωνικοί και πολιτικοί φορείς, ένδειξη των ραγδαίων αλλαγών στις πολιτισμικές αξίες της ελληνικής κοινωνίας. Αποτέλεσμα της πίεσης αλλά και της ιδεολογικής ωρίμανσης ήταν και η δημιουργία του μνημείου του Ολοκαυτώματος στην περιοχή 151, που ωστόσο δεν ήταν ο επιθυμητός τόπος. Το αίτημα της κοινότητας δεν θα ικανοποιηθεί, παρά μόνον όταν, από μια ειρωνεία της Ιστορίας, η μεταφορά του θα είναι αναγκαστική. Μια προτεραιότητα αναπτυξιακού τύπου, όπως η κατασκευή ενός πάρκινγκ, θα υποχρεώσει τη δημοτική αρχή της εποχής, να εγκαταλείψει και τα τελευταία προσχήματα και να συναινέσει στη μεταφορά του μνημείου στην πλατεία Ελευθερίας, όπου λειτουργούσε ένα ...άλλο πάρκινγκ. Η μοίρα του μνημείου και η ανάδειξη της πλατείας ως μνημονικού τόπου συνδέθηκε και συνδέεται μέχρι τώρα με την οικονομική πολιτική και προτεραιότητες της εκάστοτε δημοτικής αρχής. Η σημαντική μεταβολή ως προς τη σύνδεση της πόλης με το εβραϊκό παρελθόν της κατά τη δημαρχία Μπουτάρη – πέρα από την προσωπική ευαισθησία ως προς το θέμα- σχετίζεται άμεσα με τον ευρύτερο οικονομικό σχεδιασμό, που στόχο είχε την επαναφορά της Θεσσαλονίκης ως πολυπολιτισμικής, κοσμοπολίτικης πρωτεύουσας των Βαλκανίων. Αυτό δηλώνεται εμφανικά με το «δείκτη μνήμης» της πλατείας, όπου προβάλλεται η εικόνα του νοσταλγικού παρελθόντος της πόλης.⁴³⁸

Η ένταξη της πλατείας στον μνημονικό σχεδιασμό της πόλης ικανοποιούσε μεν το πάγιο αίτημα της εβραϊκής κοινότητας, αλλά παράλληλα άνοιγε το δρόμο και για την προσέλκυση χιλιάδων τουριστών, θέμα το οποίο τονιζόταν συστηματικά. Ο διαγωνισμός ανάπλασης επανακαθόρισε της προτεραιότητες, καθώς έγινε εμφανές ότι η πλατεία δεν προοριζόταν ως αποκλειστικός μνημονικός τόπος της εβραϊκής κοινότητας, αλλά για τον τόπο που συγκέντρωνε το σύνολο των ιστορικών μνημών της πόλης. Η βασική μνημόνευση του Ολοκαυτώματος μεταβιβάζεται πλέον στο νέο Μουσείο και σε συνδυασμό με τη στασιμότητα των εργασιών δίνεται η δυνατότητα στη νέα δημοτική αρχή να προωθήσει το δικό της οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης της περιοχής, το οποίο προβλέπει τη δημιουργία και τη λειτουργία υπόγειου χώρου στάθμευσης. Η πλατεία, η οποία για την ώρα δεν είναι ορατή και προσβάσιμη, αναζητεί το νέο της μνημονικό ρόλο, σχετιζόμενος άμεσα με το Μουσείο Ολοκαυτώματος και τις τελετές και εκδηλώσεις μνήμης.

⁴³⁸ David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, 1985, σ. 6.

Η ίδρυση του ΜΠΠΜ -όπως ονομάζεται πλέον- έχει μπει στην τελική ευθεία, καθώς έχει αρχίσει η εκκαθάριση του χώρου από κτίσματα, τα οποία θεωρούνται κατεδαφιστέα. Οι διεκδικήσεις στον χώρο καταγράφουν μια πορεία 30 χρόνων, οι οποίες κλιμακώθηκαν ραγδαία με την αποχώρηση του στρατού. Η τεράστια έκταση στο κέντρο μιας από τις πλέον υποβαθμισμένες περιοχές της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε «μήλον της έριδος» για ποικίλες ομάδες ενδιαφερόντων και συμφερόντων. Η μετονομασία των συνενωμένων Δήμων σε «Παύλου Μελά» αποτελούσε εξαρχής μια δήλωση προθέσεων σε κεντρικό επίπεδο. Δημοτικές, στρατιωτικές, εκκλησιαστικές, πολιτικές αρχές, κρατικοί και επιχειρηματικοί παράγοντες, αντιστασιακές και προσφυγικές οργανώσεις, συλλογικότητες περιβαλλοντικού και καλλιτεχνικού προσανατολισμού, ανεξάρτητες ομάδες πολιτών, επιστημονικές ενώσεις και επιμελητήρια, πανεπιστημιακές σχολές και ερευνητικά ιδρύματα υπέβαλλαν το δικό τους σχέδιο αξιοποίησης του στρατοπέδου. Ορμώμενοι από ποικίλα κίνητρα διεκδίκησαν είτε κομμάτι είτε και ολόκληρη την πύλα.

Το ιστορικό της διεκδίκησης μπορεί να λειτουργήσει ως τυπικό παράδειγμα εκδήλωσης αντιτιθέμενων συμφερόντων, παλινωδιών, υπαναχωρήσεων, συμβιβασμών επάνω σε ένα χώρο. Με κάθε αλλαγή πολιτικής ηγεσίας και δημοτικής αρχής μεταβάλλονταν οι προτεραιότητες ως προς τη σημασιодότηση του χώρου και συνακόλουθα το εύρος των απαιτήσεων. Ωστόσο, η μνημονική ταυτότητα του χώρου σε συνδυασμό με περιβαλλοντικές παραμέτρους αποτέλεσαν ικανό μοχλό πίεσης για την οριστική απόδοσή του στο Δήμο και την έναρξη των εργασιών για τη δημιουργία του Μουσείου Εθνικής Αντίστασης.

Οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν σε βάθος δεκαετιών ενάντια στην ένταξη των δύο χώρων στην κατοχική μνημονική γεωγραφία της Θεσσαλονίκης αποδεικνύει εξάλλου την προβληματική σχέση μιας μερίδας του πληθυσμού -και των επίσημων εκπροσώπων της- με το εβραϊκό αλλά και το αντιστασιακό παρελθόν της πόλης. Η υπόμνηση της εβραϊκής απουσίας σε συνδυασμό με τις εκατόμβες των θυμάτων του ΣΣ Παύλου Μελά αποκαλύπτουν μια διαφορετική, σε σχέση με την παγιωμένη μέχρι τώρα, ανάγνωση της περιόδου, κυρίως όσον αφορά στις ευθύνες συγκεκριμένων ατόμων και ομάδων κατά τη διάρκεια της Κατοχής αλλά και στα μεταπολεμικά χρόνια. Με τη μόνιμη πρόταξη των οικονομικών παραμέτρων με αναπτυξιακό πρόσημο να είναι η σταθερή επωδός, συγκαλύπτονταν οι ιστορικές αλήθειες και βυθιζόταν στη λήθη η πολλαπλά τραυματική

δεκαετία του '40. Οι διεκδικήσεις και οι διαδικασίες ανάδειξης των δύο χώρων επανέφεραν στο προσκήνιο και στην ιστορική μνήμη της πόλης πτυχές ενός πολύ άβολου παρελθόντος.

Η συζήτηση για την ενοποίηση των επιμέρους μνημών της κατοχικής Θεσσαλονίκης στη συλλογική μνήμη της πόλης τώρα μόλις ξεκινά. Το στοίχημα για τη διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης, που θα λειτουργήσει παραδειγματικά για τη νέα γενιά, θα επιτευχθεί, εφόσον κατορθωθεί οι επιμέρους μνήμες της γενοκτονίας και της αντίστασης να ενταχθούν σε μια ενιαία ιστορική αφήγηση: στην αναγνώριση της οδύνης του άλλου στο δημόσιο χώρο.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφικές αναφορές

Abrams L., *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, Επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν. Αθήνα: Πλέθρον, 2014.

Αμπατζοπούλου Φραγκίσκη, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.

Ανδρίτσος Γιώργος, «Οι διώξεις των ελλήνων Εβραίων στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους, 1945-1981», στο Α. Ανδρέου, Σπ. Κακουριώτης, Γ. Κόκκινος, Έ. Λεμονίδου. κ.ά. (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, σ. 253-273.

Ασέρ Αριέλλα, «Παιδιά του Πολέμου αντιμέτωπα στο “τραύμα του πραγματικού”», στο Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων 1943-1944*, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 2008, σσ.30-37.

Βαφόπουλος Γ.Θ., *Σελίδες αυτοβιογραφίας*, τ. Β', Η Ανάσταση, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1971.

Βαφόπουλος Γ.Θ., *Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης*, Παρατηρητής, 1992.

Βαρών-Βασάρ Οντέτ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας (2^η έκδοση), Αθήνα, 2013.

Γεωργίου Βάσος (επιμ.), *«Ιστορία της Αντίστασης»*, τ.2, Αυλός, 1979.

Γιακοέλ Γιομτώβ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, (Εισαγωγή -Επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ιτς Αχαΐμ -Παρατηρητής, 1993.

Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία. Διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο», στο Κώστας Γιαννακόπουλος, Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Δρουμπούκη Άννα Μαρία, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, 2016 (ανατ.)

Foote Kenneth E. & Azaryahu Maoz, «Toward a geography of memory: Geographical dimensions of public memory and commemoration», *Journal of Political and Military Sociology*, 2007, pp.125-132.

Ηλιάδου -Τάχου Σοφία, *«Μέρες» της ΟΠΛΑ στη Θεσσαλονίκη. Τα χρώματα της βίας (1941-1945)*, Επίκεντρο, 2013.

Halbwachs Maurice, *Η συλλογική μνήμη* (επιστημονική επιμέλεια-πρόλογος: Άννα Μαντόγλου – μτφρ. Τίνα Πλυτά), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2013.

Hobsbawm Eric, Ranger T. (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004.
Ιωάννου Γιώργος, *Το δικό μας αίμα*, Κέδρος, 1978.

Ιωάννου Γιώργος, *Η σαρκοφάγος*, Κέδρος, 8^η έκδοση, 1988.

Καφταντζής Γιώργος, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944. Όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιό του ένας όμηρος ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Παρατηρητής, 1999.

Καφταντζής Γιώργος, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944. Όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιό του ένας όμηρος ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Τόμος II, Παρατηρητής, 2001.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και Μνήμες*, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 2007.

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων 1943-1944*, ΓΓΝΓ, Αθήνα, 2008.

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940. Η γερμανική εισβολή, η ελληνική άμυνα και η κατάληψη της Ελλάδας», Στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ.358-454.

Λιάκος Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Αθήνα: Πόλις, 2007

Lowenthal David, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, 1985.

Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια, 2006.

Μενασσέ Αλβέρτος, *Birkenau (Auschwitz II). Αναμνήσεις ενός αυτόπτου μάρτυρος. Πώς έχαθησαν 72.000 Έλληνες Εβραίοι*, μετάφραση Γ. Ζωγραφάκη, Έκδοσις Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, 1974

Molho M. - Nehama J., *In Memoriam. Αφιέρωμα εις την Μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, ελληνική απόδοση Γεωργίου Κ. Ζωγραφάκη, εκδ. Ισραηλιτική Κοινότης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974.

Μπάδα Κωνσταντίνα, «Σιωπές και μνήμες της πόλης των Ιωαννίνων στη δεκαετία του 1940», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και άλλοι (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, ΕΠΙ & εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2016.

Μπίκας Παναγιώτης, «Μνημεία του Ολοκαυτώματος: Το Μνημείο των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης». Στο *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια* (επιμ.: Γιώργος Αντωνίου, Στράτος Δορδανάς, Νίκος Μαραντζίδης), Επίκεντρο, 2011, σσ.517-536.

Ναρ Λέων Α., *Ξανά στη Σαλονίκη. Η μετέωρη επιστροφή των Ελλήνων Εβραίων στον γενέθλιο τόπο (1945-1946)*, Πόλις, 2018.

Νατζαρή Μαρσέλ, *Χρονικό 1941-1945*, (Παρουσίαση: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου), Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991.

Νόβιτς Μίριαμ, *Το πέρασμα των βαρβάρων*, (μτφ. Γιώργου Ζωγραφάκη), Σύνδεσμος Φιλίας Ελλάς-Ισραήλ, Αθήνα 1985.

Noiret Serge, «Υπάρχει τελικά διεθνής δημόσια ιστορία;», στο, Α. Ανδρέου, Σ. Κακουριώτης, κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, μτφρ. Μαρία Δουκάκη –Ελένη Πασχαλούδη, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2015, σσ.51-64.

Περαχιά Λέων Χ., *Μαζάλ. Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου, (1943-1945)*, Θεσσαλονίκη 1990

Σαλτιέλ Λέον (επιμ.), *Μη με ξεχάσετε. Τρεις Εβραίες μητέρες γράφουν στους γιους τους από το γκέτο της Θεσσαλονίκης*, Αλεξάνδρεια, 2018.

Thompson P., *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα: Πλέθρο, 2008.

Τομανάς Κώστας, *Οι ταβέρνες της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εξάντας, 1991.

Τομανάς Κώστας, *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εξάντας, 1992.

Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ.Β', εκδόσεις Παπαζήση, 1995.

Φλάισερ Χάγκεν, *Κατοχή και Αντίσταση, 1941-1944*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σσ.8-57.

Χατζής Δημήτρης, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Ζώδιο 1989.

Δικτυογραφικές αναφορές

Αβουκάτος Νίκος, «Οι πολίτες πήραν το λόγο για το μητροπολιτικό πάρκο Παύλου Μελά», 14/11/2017, (ανακτήθηκε: 20/11/2019),

<http://greenagenda.gr/o%ce%b9-%cf%80%ce%bf%ce%bb%ce%af%cf%84%ce%b5%cf%82-%cf%80%ce%ae%cf%81%ce%b1%ce%bd-%cf%84%ce%bf%ce%bd-%ce%bb%cf%8c%ce%b3%ce%bf-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%bf-%ce%bc%ce%b7%cf%84%cf%81%ce%bf%cf%80%ce%bf/>

Αγτζίδης Βλάσης, *Αμνησία στην «πόλη των προσφύγων»*, 8/11/2013, (ανακτήθηκε: 15/11/2019)

<https://kars1918.wordpress.com/2013/11/08/thessaloniki-solun-salonica/>

Αγτζίδης Βλάσης, «Πλατεία Ελευθερίας ή Πλατεία Γενοκτονίας», 16/11/2013, (ανακτήθηκε: 15/11/2019) <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=398743>

Αγτζίδης Βλάσης, «Οι μισές αλήθειες του κ. Μπουτάρη...», 31/1/2018, (ανακτήθηκε: 26/11/2019) <https://kars1918.wordpress.com/2018/01/31/boutaris/>

Αλεξίου Μαρκέλλα, «Βόμβα Σερασίδη για τα στρατόπεδα Παύλου Μελά και Καρατάσιου», 24/5/2011, (ανακτήθηκε: 10/11/2019)

https://www.typosthes.gr/arheio/2877_bomba-serasidi-gia-ta-stratopeda-payloy-mela-kai-karatasioy

Αλκαλάη Άρτεμις, «Επιζώντες: Οι Έλληνες της Shoah», (επιμέλεια: Πηνελόπη Πετσίνη), *Φωτογραφικές Συναντήσεις*, 2016, (ανακτήθηκε: 16/1/2020)

<https://www.photoencounters.gr/ark/exhibitions/epizontes-oi-ellines-tis-shoah>

«Αλλάζει όψη το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 11/12/2018, (ανακτήθηκε: 18/12/2019) <https://www.ert.gr/ert3/featured-ert3/allazei-opsi-to-proin-stratopedo-payloy-mela/>

«ΑΝΑΚΑΤΑ» στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, 28/8/2012, (ανακτήθηκε: 12/11/2019) <https://cityportal.gr/anakata-sto-stratopedo-payloy-mela,38778,40,47,0>

Ανακοίνωση της Δημοτικής Κίνησης Παύλου Μελά «Ανθρώπινη Πόλη», 16/4/2007, (ανακτήθηκε: 27/10/2019) http://humancity.blogspot.com/2007/04/blog-post_16.html

Boatmen of Thessaloniki (λήμμα), Wikipedia (ανακτήθηκε: 25/10/2019) , https://en.wikipedia.org/wiki/Boatmen_of_Thessaloniki

Campeas Ron, “Greek Mayor wants his city to remember its vibrant Jewish past”, 8/8/2016, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <https://www.timesofisrael.com/greek-mayor-wants-his-city-to-remember-its-vibrant-jewish-past/>

Γερακαρίτου Κάτια - Τασούλα Αρετή, «Βρέθηκαν αρχαία στην πλατεία Ελευθερίας», 16/5/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <https://www.voria.gr/article/archeologika-evrimata-entopistikan-stin-platia-eleftherias-fotovid>

«Γιάννης Μπουτάρης: Το ρεσιτάλ ενός διαφορετικού δημάρχου», Μακεδονία, 1/9/2019, (ανακτήθηκε:22/11/2019) <https://www.makthes.gr/giannis-mpoytaris-to-resital-enos-diaforetikoy-dimarchoy-234912>

«Γιάννης Μπουτάρης: Θα είμαι και πάλι υποψήφιος δήμαρχος», 11/2/2017, (ανακτήθηκε:26/11/2019) <http://www.sport-fm.gr/article/giannis-mpoutaris-tha-eimai-kai-pali-upopsifios-dimarxos/3331883>

Γκαζή Ανδρομάχη, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας» της μνήμης» στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμέλεια) (2013), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Βόλος 25-27 Μαΐου 2012, σ.27-42 (ανακτήθηκε:12/12/2019) .
e-book: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Γκαρλέντατζης Γιάννης, «Οι ναζί συγκεντρώνουν τους Εβραίους στην πλατεία Ελευθερίας (1942)», 11/8/2012, (ανακτήθηκε:27/10/2019) <http://www.alterthess.gr/content/oi-nazi-sygentronoyn-toys-evraioys-stin-plateia-eleytherias-1942>

Γκλαρνέτατζης Γιάννης, «Ογδόντα χρόνια πριν ο Τσβι Κόρετς αναλαμβάνει καθήκοντα (1933)», 20/8/2013, (ανακτήθηκε:8/12/2019) <http://www.alterthess.gr/content/ogdonta-hronia-prin-o-tsvi-korets-analamvanei-kathikonta-1933>

Δάγκουλας Αντώνιος (λήμμα), Βικιπαίδεια (ανακτήθηκε:2/12/2019) https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CE%BD%CF%84%CF%8E%CE%BD%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%94%CE%AC%CE%B3%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B1%CF%82

«Δεύτερη θητεία για το Γιάννη Μπουτάρη», *Η Καθημερινή*, 26/5/2014, (ανακτήθηκε:2/11/2019) <https://www.kathimerini.gr/768805/article/epikairothta/politikh/deyterh-8hteia-gia-ton-g-mpoytarh>

«Δηλώσεις κατά την επίσκεψη στο στρατόπεδο «Πάυλος Μελάς», Γραφείο Τύπου
Πρωθυπουργού, 6/9/2014, (ανακτήθηκε:12/11/2019)

<https://primeminister.gr/2014/09/06/12917>

Δημάκας Λουκάς, Χάτσιος Γιώργος, «Βοτανικός κήπος το πρώην στρατόπεδο Παύλου
Μελά», *ΤΑ ΝΕΑ*, 26/4/2011. (ανακτήθηκε:10/11/2019)

<https://www.tanea.gr/2011/04/26/greece/botanikos-kipos-to-prwin-stratopedo-payloy-mela/>

«Δήμος Παύλου Μελά. Ιστορικοί Τόποι. Πρώην Στρατόπεδο Παύλου Μελά»,
(ανακτήθηκε:2/11/2019) <https://pavlosmelas.gr/ιστορικοί-τόποι/#1561625945940-88f9dc09-9546>.

Διαμάντης Θεόφιλος, «Ο δήμαρχος Μπουτάρης και η παραχάραξη της Ιστορίας»,
Ριζοσπάστης, 8/2/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019)

<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9704962>

«Δ. Παύλου Μελά: Τελετή μνήμης για τους 101 που εκτελέστηκαν στην Κατοχή»,
6/6/2019, (ανακτήθηκε: 12/12/2019). <https://www.voria.gr/index.php/article/d-pavlou-melateleti-mnimis-gia-tous-101-pou-ektelestikan-stin-katochi>

Δορδανάς Στράτος Ν., *Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, 2002, (ανακτήθηκε:20/12/2019)

<https://ikee.lib.auth.gr/record/2262/files/gri-2003-101.pdf>

Δορδανάς Στράτος Ν. – Καλογρηάς Βάιος, *Ναζιστικά στρατόπεδα και φυλακές στη Θεσσαλονίκη*, (ανακτήθηκε: 20/12/2019) <http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/pavlou-mela/nazistika-stratopeda-kai-fylakes-sti-thessaloniki>

Δρουμπούκη Άννα Μαρία, *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα -μια συγκριτική προσέγγιση*, (Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ-Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας), 2014, (ανακτήθηκε: 7/1/2020).

http://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/11930/3610_%CE%94%CF%81%CE%BF%CF%85%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%8D%CE%BA%CE%B7_%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%AE.pdf

«Δωσίλογοι που εξοντώθηκαν από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΟΠΛΑ, ΔΣΕ», 2//6/2018,
(ανακτήθηκε:2/12/2019) <https://athens.indymedia.org/post/1589268/>

«Εβραϊκοί τόποι», Jewish Legacy in Thessaloniki Mobile App, (ανακτήθηκε: 20/12/2019).http://thessalonikijewishlegacy.com/sites_EL.html

«Έλα απόψε στου... Μελά», Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος, 25/7/2012,
(ανακτήθηκε:12/11/2019) <https://www.ntng.gr/default.aspx?lang=el-GR&page=2&production=39683>

«Εκδήλωση τιμής για τους εκτελεσμένους στο στρατόπεδο Παύλου Μελά», 30/6/2016,
(ανακτήθηκε: 12/12/2019)
<https://www.902.gr/eidisi/politiki/101531/ekdilosi-timis-gia-toys-ektelesmenouys-sto-stratopedo-payloy-mela-foto>

Eleftherias Square (lemma), Wikipedia, (ανακτήθηκε: 30/11/2019)
https://en.wikipedia.org/wiki/Eleftherias_Square

Ζαφείρης Χρίστος, «14 Νοεμβρίου 2010. Εκλέγεται δήμαρχος Θεσσαλονίκης ο Γιάννης Μπουτάρης», 14/11/2017, (ανακτήθηκε:26/11/2019)
<https://www.thessmemory.gr/%CF%83%CE%B1%CE%BD-%CF%83%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B1/14-%CE%BD%CE%BF%CE%B5%CE%BC%CE%B2%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-2010-%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%AD%CE%B3%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9-%CE%B4%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CF%82-%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1/>

Ζαφείρης Χρίστος, «Ο εμπρησμός του εβραϊκού συνοικισμού Κάμπελ το 1931», 7/2/2017, (ανακτήθηκε: 30/11/2019).
<https://thessmemory.wordpress.com/2017/02/07/%ce%bf-%ce%b5%ce%bc%cf%80%cf%81%ce%b7%cf%83%ce%bc%cf%8c%cf%82-%cf%84%ce%bf%cf%85-%ce%b5%ce%b2%cf%81%ce%b1%cf%8a%ce%ba%ce%bf%cf%8d-%cf%83%cf%85%ce%bd%ce%bf%ce%b9%ce%ba%ce%b9%cf%83%ce%bc%ce%bf%cf%8d/#more-3787>

Ζαφείρης Χρίστος, «Τα χαμένα “δωμάτια με θέα” στην προκυμαία του Θερμαϊκού, Θεσσαλονίκης Τοπιογραφία», 19/6/2016, (ανακτήθηκε: 30/11/2019)
<https://thessmemory.wordpress.com/2016/01/19/%CF%84%CE%B1-%CF%87%CE%B1%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%B1-%CE%B4%CF%89%CE%BC%CE%AC%CF%84%CE%B9%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CE%B8%CE%AD%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%BC%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CF%8C-2/>

Ζαφείρης Χρίστος, «Μνημεία και τόποι του εβραϊκού Ολοκαυτώματος στη Θεσσαλονίκη», 23/1/2016, (ανακτήθηκε: 30/11/2019).

<https://www.thessmemory.gr/%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%B9%CF%89%CE%BD/%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%BF%CF%8D-%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%85/>

«Ζέρβας: Μπορούσε να γίνει υπόγειο πάρκινγκ στην πλατεία Ελευθερίας», 31/10/2019, (ανακτήθηκε: 10/11/20)

https://www.typosthes.gr/thessaloniki/199579_zervas-mporoyse-na-ginei-ypogeio-parkingk-stin-plateia-eleytherias

«Ζέρβας στο Sputnik: Ανησυχούμε για την αύξηση των ροών, η Ε.Ε. πρέπει να δώσει λύση», 21/11/2019, (ανακτήθηκε: 26/11/2019)

<https://sputniknews.gr/thessaloniki/201911215323955-zervas-sto-Sputnik-anisyhoume-gia-tin-auxisi-ton-roon-i-ee-prepei-na-dosei-lyseis/>

«Ζέρβας: Τι είπε για χριστουγεννιάτικο στολισμό και πλατεία Ελευθερίας», 17/12/2019, (ανακτήθηκε: 19/12/2019) <https://thessalocation.gr/zervas-ti-eipe-gia-christougenniatiko-stolismo-kai-plateia-eleftherias/>

Ζούκα Βαρβάρα, *Πανελλήνιος Αρχιτεκτονικός Διαγωνισμός για την Πλατεία Ελευθερίας στη Θεσσαλονίκη*, 17/7/2012, (ανακτήθηκε: 15/11/2019)

http://www.ergonblog.gr/2012/07/blog-post_2374.html

«Η Θεσσαλονίκη στο Δίκτυο Μαρτυρικών πόλεων», Επίσημος Ιστότοπος Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, (ανακτήθηκε: 20/12/2019)

<https://www.jct.gr/view.php?id=423>

Ηλιάδης Νίκος, «Ποια λύση προκρίνει ο Δήμος Θεσσαλονίκης για την πλατεία Ελευθερίας», 19/11/2019, (ανακτήθηκε: 25/11/2019)

<https://www.voria.gr/article/pia-ine-i-lisi-pou-prokrini-o-dimos-gia-tin-platia-eleftherias>

«Η Θεσσαλονίκη παύει να τιμά τον δωσίλογο Χρυσόχοου», 26/8/2018, (ανακτήθηκε: 12/12/2019) https://www.alfavita.gr/koinonia/265666_i-thessaloniki-payei-na-tima-ton-dosilogo-hrysohooy.

«Θεσσαλονίκη: Το στρατόπεδο Παύλου Μελά επί Κατοχής», 26/2/2019, (ανακτήθηκε: 2/11/2019, <https://www.in.gr/2019/02/26/plus/features/thessaloniki-istories-kai-martyries-gia-stratopedo-paylou-mela-epi-katosis/>

«Θεσσαλονίκη: Απορρίφθηκε η ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας -Παραμένει το πάρκινγκ», 9/2/2019, (ανακτήθηκε: 27/11/2019)

<https://www.in.gr/2019/02/09/greece/thessaloniki-aporrifthike-anaplasti-tis-plateias-eleytherias-paramenei-parking/>

«Θεσσαλονίκη: Πάρκο το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά -Ξεκίνησαν οι κατεδαφίσεις», 9/5/2017, (ανακτήθηκε:30/10/2019)

<https://www.documentonews.gr/article/oessalonikh-parko-to-prwhn-stratopedo-payloy-mela-xekinh-san-oi-katedafiseis>

Fortin Jacey, Toppling Monuments, a Visual History, *The New York Times*, 17/8/2017, (ανακτήθηκε:12/12/2019).

<https://www.nytimes.com/2017/08/17/world/controversial-statues-monuments-destroyed.html>

Glid Nandor, (lemma) Wikipedia, (ανακτήθηκε: 30/11/2019)

https://en.wikipedia.org/wiki/Nandor_Glid.

«Ιδρύεται Κέντρο Προσφυγικού- Ποντιακού Ελληνισμού», 27/6/2011, (ανακτήθηκε: 11/11/2019)

<https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/191833/idruetai-kedro-prosfugikou-podiakou-ellinismou>

«Ιστορική αναδρομή της εβραϊκής παρουσίας στην Αθήνα», Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, (ανακτήθηκε:2/11/2019)

https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46

Καβάλα Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Αθήνα, 2015, ανακτήθηκε:25/10/2019).

file:///C:/Users/40AA~1/AppData/Local/Temp/15562_02_MasterDocument.pdf.

Κακάμπουρα Ρέα, «Δευτερογενής αφηγηματική ανάλυση βιογραφικών συνεντεύξεων: ένα εργαστήριο» στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμέλεια) (2013), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Βόλος 25-27 Μαΐου 2012, σσ.505-519 (ανακτήθηκε: 12/12/2019).

e-book: http://www.epi.uth.gr/uploads/2013_proceedings.pdf

Καμπούρη Ευαγγελία, «Οι πρώην στρατιωτικές εγκαταστάσεις ως ιστορικοί τόποι: Η περίπτωση των στρατοπέδων Π. Μελά και Κόδρα στη Θεσσαλονίκη», (ανακτήθηκε:2/11/2019).

http://library.tee.gr/digital/kma/kma_m1335/kma_m1335_kampouri.pdf

Κασιμάτης Στέφανος, «Ανάπτυξη με βοτανικούς κήπους και φούμαρα», *Η Καθημερινή*, 28/4/2011 (ανακτήθηκε: 11/11/2019)

<https://www.kathimerini.gr/724918/opinion/epikairothta/arxeio-monimes-sthles/anapty3h-me-votanikoys-khpoys-kai-foymara>

«Καταγγέλλει την παραχώρηση του πρώην στρατοπέδου “Παύλου Μελά” στους επιχειρηματίες», 5/12/2016, (ανακτήθηκε:15/11/2019)

<https://www.902.gr/eidisi/topiki-dioikisi/116098/kataggellei-tin-parahorisi-toy-proin-stratopedoy-payloy-mela-stoys>

«Κλείνει το πάρκινγκ της πλατείας Ελευθερίας -Αρχίζουν τα έργα ανάπλασης», 4/3/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019) <http://www.rthess.gr/article/93822/kleinei-to-parkingk-tis-plateias-eleytherias-archizoun-ta-erga-anaplasis>

Κοκολάκος Βαγγέλης, «Προκηρύχθηκε ο διαγωνισμός για την ανάπλαση της Πλατείας Ελευθερίας από το Δ. Θεσσαλονίκης», 11/4/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019)

<http://www.thestival.gr/policy/self-government/item/375888-prokiryxthike-o-diagonismos-gia-tin-anaplasti-tis-plateias-eleutherias-apo-to-d-thessalonikis>

Κοσμά Ελένη, «Θεσσαλονίκη. Μια εβραϊκή πόλη», Πύλη για την ελληνική γλώσσα, (ανακτήθηκε:27/10/2019)

<http://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/urban/iframe.html?urb=3&location=131&item=3211>

Κουζινόπουλος Σπύρος, «Οι 45 εκτελεσμένοι “Διάκοι” του Παύλου Μελά», 7/11/2019, (ανακτήθηκε:5/12/2019)

<http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/11/45.html>

Κουζινόπουλος Σπύρος, «Ιούνιος 1944: Η ομαδική εκτέλεση 101 πατριωτών στα Διαβατά», 3/6/2018 (ανακτήθηκε: 23/12/2019)

<http://farosthermaikou.blogspot.com/2014/06/1944-101.html>

Κουζινόπουλος Σπύρος, «Τα επιταγμένα από τους Ναζί κτήρια στην κατεχόμενη Θεσσαλονίκη», 24/10/2019, (ανακτήθηκε: 7/12/2019)

http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/10/blog-post_55.html

Κουζινόπουλος Σπύρος, «Η ομαδική εκτέλεση των φυματικών του Παύλου Μελά», 11/11/2019, (ανακτήθηκε:19/11/2019)

http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/11/blog-post_11.html

Κουράκης Τάσος, «Η ανάπλαση της πλατείας Ελευθερίας οδεύει από πλατεία μνήμης προς πλατεία λήθης», *Αυγή*, 13/12/2013, (ανακτήθηκε:22/11/2019)

<http://www.avgi.gr/article/10811/1488963/e-anaplaste-tes-plateias-eleutherias-odeuei-apo-plateia-mnemes-pros-plateia>

Κούρτη Παρασκευή, *Αστικές πολιτικές και δημόσιος χώρος. Συνέχεια και αλλαγή στη διαχείριση του δημόσιου χώρου στη Δυτική Θεσσαλονίκη 1980-2010*, ΑΠΘ, Διδακτορική Διατριβή, 2017, (ανακτήθηκε:2/11/2019)

<https://ikee.lib.auth.gr/record/289460/files/GRI-2017-19248.pdf>.

Κούρτη Παρασκευή, *«Ιστορικά στοιχεία του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά»*, (ανακτήθηκε:20/12/2019).

<http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/pavlou-mela/istorika-stoixeia-tou-proin-stratopedou-paulou-mela>

Κουτσαμπάρης Φώτης, *«Η ιστορία 122 χρόνων του στρατοπέδου Παύλου Μελά»*, 13/3/2017, Αναδημοσίευση από *«Μακεδονία της Κυριακής»*, 12/3/2017 (ανακτήθηκε:3/11/2019)

<http://farosthermaikou.blogspot.com/2017/03/122.html>

«Κωνσταντίνος Ζέρβας: Αυτός είναι ο νέος δήμαρχος Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 3/6/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019), <https://www.makthes.gr/konstantinos-zervas-aytos-einai-o-neos-dimarchos-thessalonikis-220478>

Κώτσιου Ευτυχία, *Δημόσιοι υπαίθριοι χώροι: Επανασχεδιασμός και επανάχρηση των εγκαταστάσεων της Δ.Ε.Θ. ως μητροπολιτικό πάρκο*, (Διπλωματική Εργασία, ΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2005), σ.28. (ανακτήθηκε: 1/11/2019)

<file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/3540-1.pdf> σ.28.

Λογγινίδης Παναγιώτης, *«Στρατόπεδο Παύλου Μελά: Μυστικά και ψέματα»*, 17/9/2014, (ανακτήθηκε:15/11/2019) <https://parallaximag.gr/parallax-view/stratopedo-pavlou-mela-mistika-ke-pse>

«Μελετώντας τα ιστορικά κτίρια του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά», 4/10/2017, (ανακτήθηκε: 18/12/2019),

<https://parallaximag.gr/thessaloniki/meletontas-ta-istorika-ktiria-tou-proin-stratopedou-pavlou-mela>

«Μεταμορφώνεται το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 29/8/2013, (ανακτήθηκε:27/10/2019)

<https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/575555/metamorfonetai-to-proin-stratopedo-paulou-mela>

«Μητσοτάκης: Τρία νέα Μουσεία στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 8/9/2019, (ανακτήθηκε: 5/1/2020).

<https://www.voria.gr/article/mitsotakis-tria-nea-mousia-sto-proin-stratopedo-pavlou-mela>

Μιωνής Σάμπυ, «Συγκλονιστική η ομιλία Μπουτάρη», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2/2/2018, (ανακτήθηκε:26/11/2019)

https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/139039_sygklonistiki-i-omilia-mpoytari

«Μνήμη», Ένωση προφορικής Ιστορίας, (ανακτήθηκε:20/12/2019)
<http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice4>

Μόλχο Ρένα, «Μύθοι και πραγματικότητα για την εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης», 6/3/2013 (ανακτήθηκε:27/10/2019)

https://cohen.gr/new/index.php?option=com_content&view=article&id=2677:2013-03-06-08-41-08&catid=35:jewdaism&Itemid=59

Μπουτάρης Γιάννης, «Ομιλία Δημάρχου κατά την Εθνική Ημέρα Μνήμης των Ελλήνων Εβραίων Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος», Δελτίο Τύπου, 28/1/2013, (ανακτήθηκε:15/11/2019)

<https://mynima-hellas.com/2013/01/%CE%9F%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%AF%CE%B1-%CE%93%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%B7-%CE%9C%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%AC%CF%81%CE%B7-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%BF%CF%85-%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83/>

Μπουτάρης Γιάννης (ομιλία), «Τελετή αποκαλυπτηρίων του μνημείου σε ανάμνηση του παλαιού Εβραϊκού Νεκροταφείου», Κυριακή 9 Νοεμβρίου 2014, (ανακτήθηκε:26/11/2019)

https://kis.gr/files/SPEECH_BOUTARIS_NOV_9_2014.pdf

«Μπουτάρης: Δεν θα θέσω υποψηφιότητα για δήμαρχος το 2019», *Το Βήμα*, 1/4/2014 (ανακτήθηκε:26/11/2019)

<https://www.tovima.gr/2014/04/01/politics/mpoytaris-den-tha-thesw-ypopsifiotita-gia-dimarxos-to-2019/>

Μυρτσιώτη Γιώτα, «Φωτογραφίζοντας το «Μαύρο Σάββατο», *Η Καθημερινή*, 7/8/2011, (ανακτήθηκε:5/12/2019)

<https://www.kathimerini.gr/434174/article/politismos/arxeio-politismoy/fwtografizontas-to-mayro-savvato>

Nora Pierre, Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. (Spring, 1989), pp.7-24. (ανακτήθηκε: 15/1/2020)

<https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/ARCH230/PierreNora.pdf>

«Ξεναγηθείτε στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 20/10/2017, (ανακτήθηκε: 20/11/2019), <https://parallaximag.gr/agenda/events/ksenagitheite-to-proin-stratopedo-pavlou-mela>.

«Ο δήμαρχος Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Ζέρβας στο ΙΕΚ ΑΚΜΗ και στο πρώτο ζωντανό debate της χρονιάς», 30/10/2019, (ανακτήθηκε: 10/11/2019) <https://www.news247.gr/epixeiriseis/o-dimarchos-thessalonikis-konstantinos-zervas-sto-iek-akmi-kai-sto-proto-zontano-debate-tis-chronias.7524049.html>

«Ο ματωμένος Μάης του '36 στη Θεσσαλονίκη», Ριζοσπάστης, 30/4/2006, (ανακτήθηκε: 30/11/2019). <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3347896>

Πάλλη Αγγελική, «Στρατόπεδο Παύλου Μελά: Μετασχηματισμοί του χώρου από τα τέλη του 19ου αιώνα ως σήμερα», *Ημερίδα Δήμου Σταυρούπολης με θέμα: «Στρατόπεδο Παύλου Μελά -Από το χακί στο πράσινο»*, (31/5/2007), Θεσσαλονίκη (ανακτήθηκε: 16/11/2019). https://www.academia.edu/34945799/%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF_%CE%A0%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AC_%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CF%83%CF%87%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%AF_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%87%CF%8E_%CF%81%CE%BF%CF%85_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%B1_%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_19%CE%BF%CF%85_%CE%B1%CE%B9._%CF%89%CF%82_%CF%83%CE%AE%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%B1_%CE%97%CE%BC%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B1_%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%BF%CF%85_%CE%A3%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%81%CE%BF%CF%8D%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B7%CF%82_%CE%BC%CE%B5_%CE%B8%CE%AD%CE%BC%CE%B1_%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF_%CE%A0%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85_%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AC-%CE%91%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%BF_%CF%87%CE%B1%CE%BA%CE%AF_%CF%83%CF%84%CE%BF_%CF%80%CF%81%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BD%CE%BF_2007_%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7

Παναρέτου Αννίτα Π., «Έλληνες μη Εβραίοι σε ομηρία», *Η Καθημερινή*, 10/5/2015, (ανακτήθηκε: 2/1/2020) <https://www.kathimerini.gr/814312/gallery/epikairothta/ellada/ellhnes-mh-evraioi-se-omhria>

Παπαγεωργίου Βασιλική, *Το ημερολόγιο του Λεωνίδα Γιασημακόπουλου: ακτινογραφώντας την καθημερινότητα των κρατουμένων στο ναζιστικό στρατόπεδο «Πάυλος Μελάς»*, (ανακτήθηκε: 20/12/2019)

<http://concentrationcampsgreece.web.auth.gr/-/index.php/camps/pavlou-mela/kathimerini-zoi-sto-nazistiko-stratopedo-p-mela>

Παπαδιαμαντή Μίνα, «Προτάσεις χρήσεων γης ελεύθερων χώρων και κτηριακού αποθέματος», 27/10/2017 (ανακτήθηκε: 20/11/2019),

https://pavlosmelas.gr/wp-content/uploads/2017/11/7B_PAPADIAMANTI_EISIGISI_27OKT2017.pdf

Παπαδιαμαντή Μίνα, «Παρουσίαση των στρατηγικών επιλογών, οργάνωσης και κυρίων αξόνων ανάπτυξης του μητροπολιτικού πάρκου Π. Μελά», 27/10/2017, (ανακτήθηκε: 20/11/2019)

<https://drive.google.com/file/d/1kCf55mWQH9b44wFRC2JX6-hlyU-MKdiY/view>

Παπαδόπουλος Διαμαντής, Πάλλη Αγγελική, «Απόδοση του Στρατοπέδου Παύλου Μελά - Αρχές και στόχοι για τον ανασχεδιασμό του», 1/4/2006, (ανακτήθηκε: 27/10/2019)

[http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDH LWSEIS_2004-2006/%D3%D4%CF%C9%D7%C5%C9%C1%20%C3%C9%C1%20%D4%C1%20%D3%D4%D1%C1%D4%CF%D0%C5%C4%C1%20%D4%C7%D3%20%C8%C5%D3%D3%C1%CB%CF%CD%C9%CA%C7%D3/mela/payloy%20Mela.pdf](http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDHLVSEIS/EKDH LWSEIS_2004-2006/%D3%D4%CF%C9%D7%C5%C9%C1%20%C3%C9%C1%20%D4%C1%20%D3%D4%D1%C1%D4%CF%D0%C5%C4%C1%20%D4%C7%D3%20%C8%C5%D3%D3%C1%CB%CF%CD%C9%CA%C7%D3/mela/payloy%20Mela.pdf).

Παπακονδύλης Γιάννης, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονοματοθεσία οδών και πλατειών (Ο Δήμος Αθηναίων 1945-1974), *Μνήμων*, 2016, σσ. 265-291 (ανακτήθηκε: 13/1/2020)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/viewFile/20260/17711>

«Πεθαίνοντας στο στρατόπεδο Παύλου Μελά», *Το Βήμα*, 9/4/2019, (ανακτήθηκε: 3/1/2020)

<https://www.tovima.gr/2019/04/09/culture/pethainontas-sto-lfstratopedo-paylou-mela/>

Πλατεία Ελευθερίας (λήμμα), Βικιπαίδεια, (ανακτήθηκε: 30/11/2019),

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%B5%CE%AF%CE%B1%CE%95%CE%BB%CE%B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B1%CF%82%CE%98%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7>

Πλήκα Μαρούλα, «Βάναυση προσβολή της μνήμης των μαρτύρων Εβραίων της Θεσσαλονίκης», *Αυγή*, 29/11/2013, (ανακτήθηκε: 22/11/2019).

<http://www.avgi.gr/article/10813/1396021/banause-prosbole-tes-mnemes-ton-martyron-ebraion-tes-thessalonikes>

«Πόλεμος στο δήμο Θεσσαλονίκης για την πλατεία Ελευθερίας», 19/9/2018, (ανακτήθηκε: 26/11/2019)

<https://www.newsfish.gr/thessaloniki/122125/polemos-sto-dimo-thessalonikis-gia-tin-plateia-eleutherias>

«Πολυθεματική Έκθεση στο στρατόπεδο Παύλου Μελά», Απρίλιος 2012,
(ανακτήθηκε:12/11/2019)

<http://www.pontos-genoktonia.gr/%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%85%CE%B8%CE%B5%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%AD%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CF%83%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC>

Πούλος Γεώργιος, (λήμμα) Βικιπαίδεια, (ανακτήθηκε:2/12/2019)

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%A0%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%82

«Πρόδρομος Νικηφορίδης: «Δεν χρειαζόμαστε άλλα μουσεία», 26/3/2018, (ανακτήθηκε: 24/10/2019)

https://www.lifo.gr/print/print_feature/185501/prodromos-nikiforidis-den-xreiazomaste-alla-moyseia

«Πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά- Μητροπολιτικό πάρκο τώρα», 15/6/2016, (ανακτήθηκε:15/11/2019)

www.triantafilidis.gr/proin-stratopedo-pavlou-mela-mitropolitiko-parko-tora/

«Πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά -Μια ιστορική χρονιά το 2017», 12/2/2018, (ανακτήθηκε:15/11/2019)

<https://www.dailythess.gr/proin-stratopedo-pavlou-mela-mia-istoriki-chronia-2017/>

«Πώς θα γίνει το Μουσείο Εθνικής Αντίστασης στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», Μακεδονία, 19/4/2019, (ανακτήθηκε: 18/12/2019)

<https://www.makthes.gr/pos-tha-ginei-to-moyseio-ethnikis-antistasis-sto-proin-stratopedo-payloy-mela-212623>

Schuessler Jennifer, ΗΠΑ: Η διαμάχη για τα μνημεία της Συνομοσπονδίας, Η Καθημερινή, 17/8/2017, (ανακτήθηκε:12/12/2019)

<https://www.kathimerini.gr/922906/article/epikairothta/kosmos/hpa-h-diamaxh-gia-ta-mnhmeia-ths-synomospondias>

«Σε Πλατεία Ελευθερίας και Οικοκυρική Σχολή ο Ζέρβας», 10/9/2019, (ανακτήθηκε:27/11/2019)

<https://www.life-events.gr/gegonota/se-platia-eleftherias-ke-ikokyriki-scholi-o-zervas-foto/>

Σουλάκης Νίκος, «Πράσινο άνευ όρων ή βιώσιμο πράσινο. Η περίπτωση του στρατοπέδου του Παύλου Μελά, 15/10/2010, (ανακτήθηκε:27/10/2019)

http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/GRAFEIO_TYPOY/TEXNOGRAFHMA_2010/TEXNOGRAFHMA_397/397%2012_13.pdf

«Σταμάτησε η ανάπλαση της πλατείας Ελευθερίας», 16/11/2019, (ανακτήθηκε: 25/11/2019)

<https://parallaximag.gr/thessaloniki/stamatise-anaplasi-tis-plateias-eleftherias>

«Στρατόπεδο Παύλου Μελά», Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα, (ανακτήθηκε: 2/11/2019).[www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Pavlou-](http://www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Pavlou-Mela/index.html)

[Mela/index.html](http://www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Pavlou-Mela/index.html)

«Στρατόπεδο Χαϊδαρίου», Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», (ανακτήθηκε:2/1/2020).

<http://www.occupation-memories.org/Gedenken/Erinnerungsorte/Chaidari/index.html>

«Συγκλονιστική ομιλία Μπουτάρη για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης», 31/1/2018 (ανακτήθηκε:26/11/2019)

<https://www.thetoc.gr/politiki/article/sugklonistiki-omilia-mpoutari-gia-tous-ebraious-tis-thessalonikis>

«Τα στρατόπεδα «βοτανικοί κήποι»», 1/5/2011, (ανακτήθηκε: 11/11/2019)

[https://www.onalert.gr/enoples-dynameis/yetha/Ta_stratopeda_botanikoi_khpoi_kai_h_apanthsh_toy_khpyroy_EBenizeloy_/83382/.](https://www.onalert.gr/enoples-dynameis/yetha/Ta_stratopeda_botanikoi_khpoi_kai_h_apanthsh_toy_khpyroy_EBenizeloy_/83382/)

«Τζαμί του Λεμπέτ»,(λήμμα) Βικιπαίδεια, (ανακτήθηκε: 2/11/2019).

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A4%CE%B6%CE%B1%CE%BC%CE%AF_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%9B%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%AD%CF%84

Τζήμου Κύα, «Έφτασε η ώρα της Πλατείας Ελευθερίας», 26/2/2018, (ανακτήθηκε: 30/11/2019).

<https://parallaximag.gr/thessaloniki/platieleftherias-to-parelthon-to-par>

Τζίμας Σταύρος, Τσίγγανας Θανάσης, «Πάυλος Μελάς»: πάρκο μνήμης και θυσίας, *Η Καθημερινή*, 30/6/2002, (ανακτήθηκε: 2/11/2019).

<https://www.kathimerini.gr/122918/article/epikairothta/ellada/paylos-melas-parko-mnhmhs-kai-8ysias>

Τζίμας Σταύρος, «Ζωντανεύει» ξανά το ιστορικό ξενοδοχείο «Βιέννη» στη Θεσσαλονίκη, *Η Καθημερινή*, 19/8/2019, (ανακτήθηκε:22/11/2019)

<https://www.kathimerini.gr/1038832/article/epikairothta/ellada/zwntaneyei-3ana-to-istoriko-3enodoxeio-viennh-sth-8essalonikh>

«Τη Δημιουργία Δύο Μουσείων Στο Πρώην Στρατόπεδο Παύλου Μελά Θα “Τρέξει” Η Α.Τζαμπαζλή», 26/6/2019, (ανακτήθηκε: 5/1/2020) <https://analitis.gr/th-dhmioyrgia-dyo-moyseiwn-sto-prwhn-stratopedo-payloy-mela-tha-treksei-h-atzampazlh/>

«Τι θα γίνει με τα 1500 Ι.Χ. στο πάρκινγκ στην πλατεία Ελευθερίας;», 28/2/2017, (ανακτήθηκε:26/11/2019) https://www.typosthes.gr/thessaloniki/123861_zerbas-ti-tha-ginei-me-ta-1500-ih-sto-parkingk-stin-plateia-eleytherias

«Το νέο μητροπολιτικό πάρκο της Θεσσαλονίκης στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά», 22/7/2017, (ανακτήθηκε: 22/11/2019), <https://www.lifo.gr/now/greece/153676>

«Το όραμα για την Πλατεία Ελευθερίας», 10/8/2013, *Η Καθημερινή*, (ανακτήθηκε:22/11/2019) <https://www.kathimerini.gr/49742/article/epikairothta/ellada/to-orama-gia-thn-plateia-eleytherias>

«Το πογκρόμ εκτελέσεων από τους ναζί στη Θεσσαλονίκη», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 12/1/2019, (ανακτήθηκε:9/11/2019) https://www.efsyn.gr/nisides/178984_pogkrom-ekteleseon-apo-toys-nazi-sti-thessaloniki

«Το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά επισκέφτηκε ο Πρωθυπουργός», *Ναυτεμπορική*, 6/9/2014, (ανακτήθηκε:12/11/2019) <https://www.naftemporiki.gr/story/852797/to-proin-stratopedo-paulou-mela-episkefthike-o-prothupourgos>

«Το πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά αποδίδεται στον ομώνυμο δήμο», 7/9/2019, (ανακτήθηκε: 25/10/2019) <https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/2824087/to-proin-stratopedo-pavlou-mela-apodidete-ston-omonimo-dimo>

«Το στρατόπεδο Παύλου Μελά και οι μελλοντικές χρήσεις του», «Αθηνά. Ελληνικό Κέντρο Ελέγχου Όπλων», 25/4/2011, (ανακτήθηκε:10/11/2019) <http://www.ekeo.gr/2011/04/%CF%84%CE%BF-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF-%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BF%CE%B9-%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%BF/>

«Το στρατόπεδο Παύλου Μελά στο αέρα ή αέρας στα μυαλά μας;», 7/5/2007,
(ανακτήθηκε:27/10/2019) http://tsalimi.blogspot.com/2007/05/blog-post_07.html

«Τουρκικές (και τουρκογενείς) φράσεις στη νεοελληνική γλώσσα», 11/11/2018,
(ανακτήθηκε: 2/11/2019). <http://planitas.blogspot.com/2018/11/blog-post.html>

Τσιγγάνας Θανάσης, «Το στρατόπεδο Παύλου Μελά ρημάζει», *Η Καθημερινή*, 12/7/2011,
(ανακτήθηκε:10/11/2019)
<https://www.kathimerini.gr/445721/article/epikairothta/ellada/to-stratopedo-payloy-mela-rhmazei>.

Τσιτιρίδης Γιώργος, «Ανακάλυψε τα γλυπτά της πόλης: Μνημείο Ολοκαυτώματος του
Nandor Glid», 16/3/2019, (ανακτήθηκε: 30/11/2019)
<https://parallaximag.gr/thessaloniki/anakalypse-ta-glypta-tis-polis-mnimeio-olokaftomatos-tou-nandor-glid>

«ΤΩΡΑ: Κλείνει το πάρκινγκ της Πλατείας Ελευθερίας», 9/4/2019,
(ανακτήθηκε:27/11/2019)
<https://parallaximag.gr/thessaloniki/tora-kleinei-to-parkingk-tis-plateias-eleftherias>

Valatsou Despoina, 'History, our own Stories and Emotions Online', *Historein*, 8 (2008):
(ανακτήθηκε:14/1/2020) <http://epublishing.ekt.gr/el/5119/Historein/6981>

«Φωτιά σε κτίριο του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά», 15/1/2013,
(ανακτήθηκε:10/11/2019)
<https://www.newsbeast.gr/greece/arthro/473790/fotia-se-ktirio-tou-proin-stratopedou-paulou-mela-sti-thessaloniki>

Χριστοφορίδου Σοφία, «Πλατεία Ελευθερίας, ένα πάρκο αμνησίας;» 18/11/2013
(ανακτήθηκε:15/11/2019)
<https://sofistories.com/2013/11/18/%cf%80%ce%bb%ce%b1%cf%84%ce%b5%ce%af%ce%b1-%ce%b5%ce%bb%ce%b5%cf%85%ce%b8%ce%b5%cf%81%ce%af%ce%b1%cf%82-%ce%ad%ce%bd%ce%b1-%cf%80%ce%ac%cf%81%ce%ba%ce%bf-%ce%b1%ce%bc%ce%bd%ce%b7%cf%83%ce%af%ce%b1/>

Χρονικά, τ.70, Σεπτέμβριος 1984, Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της
Ελλάδας, (ανακτήθηκε:25/10/2019)https://kis.gr/scanned_small/T070small.pdf

Ψυλλάκη Στέλλα, «Οθωμανικοί Στάβλοι Ιππικού στο Στρατόπεδο Παύλου Μελά»,
Δεκέμβριος 2012, Διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, (ανακτήθηκε: 2/11/2019).
<http://ikee.lib.auth.gr/record/282433/files/GRI-2016-16247.pdf>,

«9 Μαΐου 1936- Η ματωμένη απεργιακή εξέγερση στη Θεσσαλονίκη, EPT, 9/5/2019, (ανακτήθηκε:30/11/2019) <https://www.ert.gr/eidiseis/ellada/kinonia/9-ma%CE%90ou-1936-matomeni-apergiaki-exegersi-sti-thessaloniki/>

«11 Ιουλίου 1942: Όταν οι Γερμανοί εξευτέλισαν 9.000 Εβραίους της Θεσσαλονίκης [εικόνες]», 11/7/2017, (ανακτήθηκε: 5/12/2019) <https://www.iefimerida.gr/news/349910/11-ioulioy-1942-otan-oi-germano-i-exeytelisan-dimosia-9000-evraioys-tis-thessalonikis>

«21/1/2018: Βανδαλισμός του Μνημείου Ολοκαυτώματος από τη Χρυσή Αυγή», 21/1/2018, Παρατηρητήριο ρατσιστικών εγκλημάτων (ανακτήθηκε:12/12/2019) <https://racistcrimeswatch.wordpress.com/2018/01/21/1-488/>

Ντοκιμαντέρ -Εκπομπές-Τηλεοπτικά ρεπορτάζ

Ασλανίδης Νίκος «Αληθινά σενάρια: Άουσβιτς, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης», EPT3, 2000, (ανακτήθηκε:30/11/2019).<https://www.dailymotion.com/video/x1af01s>

«Ό,τι THESS: Οραματιστήκαμε το μητροπολιτικό Πάρκο Παύλου Μελά με τον Πρόδρομο Νικηφορίδη», 19/4/2018, (ανακτήθηκε: 24/10/2019) https://www.youtube.com/watch?time_continue=6&v=V23MwnXOLks

Παύλου Μελά: Ναζιστικό στρατόπεδο- Έρευνα ΑΠΘ, TV100, (ανακτήθηκε:2/11/2019). <https://www.youtube.com/watch?v=0HnfZbelgn4>

Πετρίτσης Γιώργος, «Μαρτυρίες: Διωγμός Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα», ET1, 1993, (ανακτήθηκε: 30/11/2019). <https://www.dailymotion.com/video/x1gg5xd>

«Το “κόλαστήριο” του στρατοπέδου Παύλου Μελά», EPT3, 28/10/2016, (ανακτήθηκε:9/11/2019) https://www.youtube.com/watch?v=HRV_WGS_nu8

«Το περιοδικό»: Πρόδρομος Νικηφορίδης, 14/1/2018, Α' μέρος, (ανακτήθηκε: 24/10/2019), <https://www.youtube.com/watch?v=is8-gXMPXLs>

«Το χαμένο χειρόγραφο», 2019, (ανακτήθηκε: 7/1/2020) <https://www.youtube.com/watch?v=4N3FQ5uw58c>

<https://www.instantstreetview.com/@40.633512,22.937794,44.34h,-1.5p,0.12z>
(ανακτήθηκε:15/11/2019)

Προκηρύξεις διαγωνισμών-Πρακτικά -Ημερίδες

«Α' Βραβείο Διαγωνισμού Ανάπλασης Πλατείας Ελευθερίας», 9/9/2013, (ανακτήθηκε:5/11/2019)

<https://centre-architecture.thessaloniki.gr/%ce%b1-%ce%b2%cf%81%ce%b1%ce%b2%ce%b5%ce%af%ce%bf->

[BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C-
%CF%80%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%BF-
%CF%80%CE%B1%CF%8D%CE%BB%CE%BF%CF%85-
%CE%BC%CE%B5%CE%BB%CE%AC/2%CE%B7-
%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%8
5%CF%83%CE%B7-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-
%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%80%CE%BB%CE%B1%CF%83%CE%B7-
%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CF%81%CF%8E/](#)

«Πρακτικό 2^ο Τακτικής Συνεδρίασης Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Παύλου Μελά»,
14/1/2013, (ανακτήθηκε:12/11/2019)

[https://www.pavlosmelas.gr/images/stories/0_APOFASEIS_DS/2013/03_%CE%A0%CE
%A1%CE%91%CE%9A%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F_2o_14-01-2013.pdf](https://www.pavlosmelas.gr/images/stories/0_APOFASEIS_DS/2013/03_%CE%A0%CE%A1%CE%91%CE%9A%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F_2o_14-01-2013.pdf)

«Πρακτικό υπ' αριθμ. 05. Ταμείο Εθνικής Άμυνας», 20/6/2017, (ανακτήθηκε:15/11/2019)

[https://diavgeia.gov.gr/doc/%CE%A81%CE%99%CE%91%CE%9F%CE%A1%CE%9B
%CE%A6-%CE%A7%CE%95%CE%9E?inline=true](https://diavgeia.gov.gr/doc/%CE%A81%CE%99%CE%91%CE%9F%CE%A1%CE%9B%CE%A6-%CE%A7%CE%95%CE%9E?inline=true)

«Στρατόπεδα στη Θεσσαλονίκη: Ανάδειξη και αξιοποίηση», *Ημερίδα T.E.E./T.K.M.*,
1/4/2006, (ανακτήθηκε:

[http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDHLVSEIS/EKDLWSEIS_2004-
2006/%D3%D4%CF%C9%D7%C5%C9%C1%20%C3%C9%C1%20%D4%C1%20%D3
%D4%D1%C1%D4%CF%D0%C5%C4%C1%20%D4%C7%D3%20%C8%C5%D3%D3
%C1%CB%CF%CD%C9%CA%C7%D3/Tab1](http://portal.tee.gr/portal/page/portal/teetkm/DRASTHRIOTHTES/EKDHLVSEIS/EKDLWSEIS_2004-2006/%D3%D4%CF%C9%D7%C5%C9%C1%20%C3%C9%C1%20%D4%C1%20%D3%D4%D1%C1%D4%CF%D0%C5%C4%C1%20%D4%C7%D3%20%C8%C5%D3%D3%C1%CB%CF%CD%C9%CA%C7%D3/Tab1)

«Τεχνική Έκθεση Α' Βραβείου Ανάπλασης Πλατείας Ελευθερίας», 15/11/2013,
(ανακτήθηκε:5/11/2019)

[https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-
content/uploads/sites/3/2013/09/801TK55189_Texniki_ekthesi.pdf](https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-content/uploads/sites/3/2013/09/801TK55189_Texniki_ekthesi.pdf)

«Τεχνική Έκθεση Β' Βραβείου Ανάπλασης Πλατείας Ελευθερίας», 15/11/2013,
(ανακτήθηκε:5/11/2019)

[https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-
content/uploads/sites/3/2013/09/11011011AG_Texniki_ekthesi.pdf](https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-content/uploads/sites/3/2013/09/11011011AG_Texniki_ekthesi.pdf)

«Τεχνική Έκθεση Γ' Βραβείου Ανάπλασης Πλατείας Ελευθερίας», 15/11/2013,
(ανακτήθηκε: 5/11/2019)

[https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-
content/uploads/sites/3/2013/09/LA26190416_Texniki_ekthesi.pdf](https://centre-architecture.thessaloniki.gr/wp-content/uploads/sites/3/2013/09/LA26190416_Texniki_ekthesi.pdf)

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.